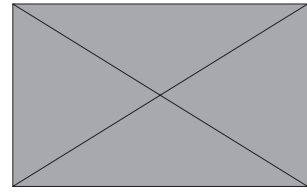

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ І
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 3

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2020

ГРАНІ

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний альманах

Том 23 № 3 2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 9 від 25.02.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical and
social-political almanac

23 (3) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Dnipropetrovsk regional institute for
public administration
National academy for public
administration under
the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 9 dated 25.02.20).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

eLibrary

Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»

12d, Starokosatska St., office 8,

Dnipro, Ukraine, 49000

+38(056)794-54-63

granidp@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

ЗМІСТ

С. 6

Наталія Семергей

Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття : історіографічна карта

С. 17

Максим Яковлєв

Сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок: визначення і характеристики

С. 27

Ніна Коннова

Економіка цінностей та філософія економіки

С. 38

Михайло Мурашкін

Піднесене як стан, його зв'язок з метапізнанням і священними текстами релігійно-містичної культури

С. 46

Віктор Кузьмін

Особливості реалізації кар'єрних стратегій в рамках постструктуралізму

С. 57

Віра Дубініна

Структура герменевтичного досвіду

С. 64

Наталія Терлецька

Проблема трансформації людини та критерії «добра» та «зла» в метаантропології і трансгуманізмі

С. 73

Дхармеш Дандекар

Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні вимір

С. 82

Надія Міхно

Місто як емоційний простір: теоретико-соціологічний аналіз

С. 90

Людмила Лучка

Бібліотечна справа Катеринославщини у 1917–1920 рр.: стан та проблеми

С. 98

Антон Бадер

Громадянська війна як вид збройного насилля: дефініція феномену в українській та зарубіжній політичній науці

Contents

P. 6

Nataliia Semerhei

Self-organization of public life of the Ukrainian people in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century: historiographical map

P. 17

Maksym Yakovlyev

Essentially contested concepts as a tool in political studies: definition and criteria

P. 27

Nina Konnova

Economics of values and philosophy of economics

P. 38

Michail Murashkin

Exalted as a state, its connection with metacognition and sacred texts of religious-mystical culture

P. 46

Viktor Kuzmin

Peculiarities of implementation of career strategies in the framework of poststructuralism

P. 57

Vira Dubinina

The structure of hermeneutic experience

P. 64

Natalia Terletska

The problem of human transformation and the criteria of "good" and "evil" in meta-anthropology and transhumanism

P. 73

Dandekar Dharmesh

Concepts of political leadership: philosophical-anthropological and socio-cultural measurements

P. 82

Nadiya Mikhno

A city as an emotional space: theoretical-sociological analysis

P. 90

Lyudmila Luchka

Library Work of Katerinoslav in 1917–1920: Status and Problems

P. 98

Anton Bader

The Civil War as a Type of Armed Violence: Definition of the Phenomenon in Ukrainian and Foreign Political Science

- C. 108
Ольга Юрко
Функціонування інформаційної системи у суспільстві другого модерну в умовах воєнного конфлікту
- C. 118
Александр Русецкий, Ольга Дорохина
Абхазский кризис: от Концепции осознания общих угроз к построению «Абхазского сообщества безопасности»
- C. 135
Андріана Костенко, Сергій Король, Юлія Панченко
Людський ресурс громад: аналіз портрету працездатного населення
- C. 147
Нурлана Алієва
Вірменські претензії на Нахичевань та його вплив на історичну географію регіону (1918–1924 рр.)
- C. 155
Наталія Чернікова
Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.)
- P. 108
Olha Yurko
The functioning of information system in the society of the Second modern in conditions of military conflict
- P. 118
Alexander Rusetsky, Olga Dorokhina
Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an "Abkhazian Security Community"
- P. 135
Andriana Kostenko, Serhiy Korol, Iuiya Panchenko
Hromadas Human Resource: an Analysis of the Working-People's Portrait
- P. 147
Nurlana Aliyeva
Armenian claims to Nakhchivan and its impact to the historical geography of the region (1918-1924s years)
- P. 155
Nataliia Chernikova
Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)

Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта

Наталія Семергей, Українська медична стоматологічна академія

У статті проаналізовано стан вивчення в сучасному історіографічному дискурсі проблеми самоорганізації суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що демократизація політичного ладу та оновлення методологічного інструментарію дали змогу істориками розглядати суспільне життя окресленого періоду на основі синергетичної методології про самоорганізацію соціальних систем. Виявлено, що легітимізованою серед учених є історіографічна позиція про динаміку суспільної самоорганізації українців від культурницького життя до інституціонування політичних партій. Доведено, що в сучасній історіографії процеси тогочасної самоорганізації українського суспільства розглядаються у трьох конкретно-історичних площинах: суспільно-громадянській, національно-політичній і духовно-культурній. Висвітлено бачення істориками змісту суспільно-громадянської самоорганізації, яка була представлена розвитком суспільних організацій та рухів, в основі яких були ідеї громадянського суспільства, проте не було політичних вимог. До них учені відносять хлопоманство, громадівський рух, організацію «Просвіт», заснування НТШ, видання суспільно значущих газет, журналів та часописів («Громада», «Киевская старина», «Діло», «Зоря»), започаткування кооперативного руху («Дністер», «Сільський господар»). До інституційних репрезентантів національно-політичної самоорганізації історики відносять заснування політичних партій, активну участь українців у діяльності імперських представницьких органів влади, поширення соціал-демократичної політичної ідеології, появу політичного лідерства тощо. Окреслено, що духовно-культурні аспекти самоорганізації були ілюстровані діяльністю українських культурно-просвітницьких товариств, розвитком української періодики, відзначенням ювілейних дат українських письменників та митців, діяльністю українського театру тощо. З'ясовано, що концепт «самоорганізація» виявляє сутність тогочасних суспільно-політичних та соціокультурних процесів, адже українці утворювали культурно-просвітницькі товариства, громадські організації та політичні партії всупереч імперській та антиукраїнській політиці Російської та Австро-Угорської імперій.

Ключові слова: : українське національно-культурне відродження, новітня історіографія, самоорганізація суспільства, суспільно-громадянське життя, національно-політичне життя, духовно-культурне життя, політична партія, культурно-просвітницька організація, політизація національного руху

Self-organization of public life of the Ukrainian people in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century: historiographical map

Nataliia Semerhei, Ukrainian Medical Stomatological Academy

The article analyzes the state of the study in the contemporary historiographical discourse of the problem of self-organization of Ukrainian public life in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century. It has been found that democratization of the political system and renewal of the methodological tools provided an opportunity for historians to view the social life of the given historical period on the basis of a synergistic methodology of self-organization of social systems. It has been discovered that the historiographical position on the dynamics of social self-organization of the Ukrainians ranging from cultural life to the institution of political parties is considered legitimate among scholars. It has been

proved that in contemporary historiography the processes of the contemporary self-organization of the Ukrainian society are considered in three specific historical areas, namely socio-civic, national-political and spiritual-cultural, the relationship between which was sometimes both consistent and synchronous. The development of them demonstrated the emergence of new organizational forms of social self-organization and institutionalization of civil society and political system in Ukraine in the XIXth century. Studying both theoretical and methodological, as well as definite historical dimensions of the Ukrainian national movement, the researchers agree that the cultural and educational content of national revival under the influence of objective circumstances has evolved into political one. Much attention is given to the analysis of the historians' vision of the content of socio-civic self-organization, which was represented by the development of public organizations and movements grounded on the ideas of civil society but lacked political requirements. Among them scientists single out such factors as hlopomanstvo, social movement, organization "Prosvita", the establishment of Shevchenko scientific society, the publication of socially significant newspapers and journals ("Gromada", "Kievskaja Starina", "Delo", "Zoria"), the establishment of a cooperative movement ("Dnister", "The farmer"). The dynamics of the social organization have determined the politicization of the national movement, which allows scientists to speak about national and political self-organization. Establishment of political parties, active participation of the Ukrainians in the activities of the imperial representative bodies of the government, the spread of social and democratic political ideology, the emergence of political leadership and others are considered its institutional representatives. Researchers emphasize that in the late XIXth and early XXth centuries, national revival entered the political stage, which became a prerequisite for the beginning of the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917–1921. It has been found out that the concept "self-organization" reveals the essence of the socio-political and socio-cultural processes of the time, since the Ukrainians established cultural and educational societies, public organizations and political parties contrary to the imperial and anti-Ukrainian policy of the Austro-Hungarian and Russian empires. It was outlined that the spiritual and cultural aspects of self-organization were illustrated by the activities of Ukrainian cultural and educational societies, the development of Ukrainian periodicals, the commemoration of the anniversaries of Ukrainian writers and artists, the activities of Ukrainian theater, etc.

Keywords: *Ukrainian national and cultural revival, modern historiography, self-organization of society, social-civic life, national and political life, spiritual and cultural life, political party, cultural and educational organization, politicization of national movement.*

Самоорганизация общественной жизни украинского народа во второй половине XIX – начале XX века: историографическая карта

Наталья Семергей, Украинская медицинская стоматологическая академия

В статье проанализировано состояние изучения в современном историографическом дискурсе проблемы самоорганизации общественной жизни украинского народа во второй половине XIX – начале XX в. Выяснено, что демократизация политического строя и обновления методологического инструментария позволили историками рассматривать общественную жизнь очерченного периода на основе синергетической методологии о самоорганизации социальных систем. Выявлено, что легитимизированной среди ученых есть историографическая позиция о динамике общественной самоорганизации украинцев от культурной жизни до институцирования политических партий. Доказано, что в современной историографии процессы самоорганизации украинского общества исследованного периода рассматриваются в трех конкретно-исторических плоскостях: общественно-гражданской, национально-политической и духовно-культурной. Освещено видение историками содержания общественно-гражданской самоорганизации, которая была представлена развитием общественных организаций и движений, в основе которых были идеи гражданского общества, однако не было политических требований. К ним ученые относят хлопоманство, громадское движение, организацию «Просвита», основания НОШ, издание общественно значимых газет и журналов («Громада», «Киевская

старина», «Дело», «Заря»), начало кооперативного движения («Днепр», «Сельский хозяин»). К институциональным репрезентам национально-политической самоорганизации историки относят организацию политических партий, активное участие украинцев в деятельности имперских представительных органов власти, распространение социал-демократической политической идеологии, появление политического лидерства и тому подобное. Определены, что духовно-культурные аспекты самоорганизации были иллюстрированы деятельностью украинских культурно-просветительских обществ, развитием украинской периодики, празднованием юбилейных дат украинских писателей и художников, деятельностью украинского театра. Выяснено, что концепт «самоорганизация» выявляет сущность общественно-политических и социокультурных процессов, ведь украинцы создавали культурно-просветительские общества, общественные организации и политические партии вопреки имперской и антиукраинской политике Российской и Австро-Венгерской империй.

Ключевые слова: украинское национально-культурное возрождение, новейшая историография, самоорганизация общества, общественно-гражданская жизнь, национально-политическая жизнь, духовно-культурную жизнь, политическая партия, культурно-просветительская организация, политизация национального движения

Постановка проблеми.

Всесвітньо-історичний та національний досвід державотворення, розвиток суспільно-політичної та правової думки свідчать, що необхідною умовою побудови демократичної держави є досягнення високого рівня самоорганізації громадян, їхньої готовності та здатності до комунікації, інтеграції та взаємодії для розв'язання проблем, ініціювання заходів і пошуку ефективних шляхів розвитку громади, регіону, країни. У сучасному соціогуманітарному пізнанні ідея самоорганізації соціальних систем концептуалізована у синергетичній теорії, яка має вагомі евристичні можливості для пояснення процесів новітньої ідеологічної, ціннісно-сислової, державно-політичної, соціально-економічної, духовно-культурної, етнічно-ментальної та інших видів трансформації суспільства. Самоорганізація громадян сьогодні визнана ключовим чинником й водночас середовищем розвитку й саморозвитку людства, його духовної та матеріальної культури, державно-політичних утворень. Індикатором рівня самоорганізації є сформованість та впливовість інституцій громадянського суспільства, здатність громадян об'єднуватися для вирішення будь-яких питань їхньої життєдіяльності.

Вітчизняний історичний досвід свідчить, що інституціоналізація процесів самоорганізації була ключовим чинником державотворчих перемог українського народу. Першопочатки модерної самоорганізації українського суспільного життя історики виводять із національно-культурного відродження імперської доби, під час якого вона пройшла кілька стадій. Розпочавшись як зініційоване інтелектуалами та «будителями» культурне піднесення, процеси самоорганізації у другій половині XIX ст. охопили спочатку суспільно-громадянське життя (зародження кооперації, хлопманство, громадівський рух,

«Братство тарасівців», діяльність осередків «Прогресу» та «Наукового товариства імені Шевченка», розвиток українського руху в ініціативах народолюбів, радикалів та «Буковинської трійці», відзначення ювілейних дат українських письменників), а згодом обумовили політизацію національного руху та самоорганізацію суспільства у політичні партії. Формування української партійно-політичної системи розпочалося у Східній Галичині (РУРП, УНДП, УСДП та інші), а згодом набуло поширення у підросійській Україні (РУП, УСП, УНП, УДП, УРП, «Спілка» та інші).

Аналіз досліджень і публікацій.

Загалом можна констатувати, що політичний аспект усе ще зберігає статус домінанти історичного пізнання в Україні. Активне вивчення сучасними істориками генези громадянського суспільства та партійно-політичної структури українців свідчить, що сьогодні нагромаджено значний обсяг науково-фактологічного та теоретико-аналітичного матеріалу з історії зародження громадських організацій та політичних партій в Австро-Угорській та Російській імперіях, вивчено їхню історію становлення, політичні програми та діяльність, компаративно проаналізовано ідеологію та розглянуто місце в національно-політичній боротьбі українства. Відповідний історичний наратив цілком природно став предметом історіографічного аналізу. З-поміж великого масиву наукових студій у яких широко та розлого проаналізовано новітню історіографію становлення та діяльності українських політичних партій та суспільних рухів виокремимо синтези О. Березовського [1], В. Винник [2], Я. Калакури [6], І. Ковальчука [9], В. Колесника та Л. Могильного [11], О. Купріяничук [12], В. Меші [15]. Крім того, у дослідженнях, які присвячено становленню українських суспільних рухів другої половини XIX ст.,

ідеологічному зростанню та діяльності конкретних українських політичних партій Австро-Угорської та Російської імперій, обов'язково уміщено й історіографічні огляди, у яких тематично проаналізовано стан розробки порушених вченими проблем.

Мета дослідження.

Ми не прагнимо висвітлити історіографію суспільного та політичного життя українців у другій половині XIX – на початку XX ст. Цьому вже в історіографічному пізнанні присвячено чималі масиви досліджень. Мета цієї студії – представити та проаналізувати новітні історичні дослідження, у яких розглянуто зміст, специфіку, динаміку, характер та історичне значення самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлено її історичну основу та національну природу, узагальнено державотворчу, цивілізаційну та соціокультурну роль.

Виклад основного матеріалу.

У новітньому історичному пізнанні проблематиці генези інституцій громадянського суспільства та партійно-політичного будівництва присвячено значний обсяг наукових досліджень. Це зумовлено передусім активізацією та специфікою сучасних державно-політичних процесів, розуміння та впорядкування яких вимагає ґрунтовних знань про історію громадянського та партійного руху, піднесення якого припало на другу половину XIX – початок XX ст. Як зазначають автори найновішого дослідження з історії становлення українського партійно-політичного ландшафту В. Колесник та Л. Могильний, «... дослідження ролі українських партій у розвитку національного відродження з кінця XIX століття до розпаду двох імперій забезпечує відтворення складного і суперечливого процесу нашого становлення як державної нації, розуміння історичної обумовленості сучасних державотворчих процесів» [11, с. 6].

Зростанню інтенсивності вивчення становлення українського громадянського та партійно-політичного руху значно посприяли сучасні процеси демократизації історичного пізнання та оновлення методологічного інструментарію. Новітня українська історіографія категорично відкинула радянський історіографічний канон та радянську парадигму розуміння історії, які розглядали українські партії імперської доби у контексті буржуазно-націоналістичних, антидержавних та антинародних суспільних рухів. Марксистська інтерпретація української історії другої половини XIX – початку XX ст. механічно редукувала український рух, еліміну-

вала місце і роль самоорганізації українців у їхньому національно-культурному, а згодом – державно-політичному відродженні.

У сучасній історіографії процеси тогочасної самоорганізації українського суспільства розглядаються у трьох конкретно-історичних площинах: суспільно-громадянській, національно-політичній і духовно-культурній, співвідношення між якими подекуди було як послідовним, так й синхронним. Розвиток кожної з них свідчив про появу нових для XIX ст. організаційних форм суспільної самоорганізації та інституціалізації громадянського суспільства та політичної системи в Україні. Концепт «самоорганізація» виявляє сутність тогочасних суспільно-політичних та соціокультурних процесів, адже українці їх створювали всупереч імперській та антиукраїнській політиці Російської та Австро-Угорської імперій. Поняття «самоорганізації» історики використовують щодо бездержавного періоду національного відродження, зокрема від другої половини XIX ст. – до 1917 року. Із утворенням українських державних утворень ключову роль у суспільно-національному житті почала відігравати держава (Центральна Рада, Українська держава Павла Скоропадського, УНД Директорії).

Самоорганізація суспільно-громадянського життя. У другій половині XIX ст. українське національно-культурне відродження набувало все більшого суспільно-громадянського, а згодом політичного забарвлення. Перш ніж з'явилися політичні партії, українці пройшли стадію неполітичної самоорганізації, ставши засновниками суспільно-громадських, культурно-просвітницьких товариств та організацій, виявляючи власну суспільну ініціативу, самоорганізуючись для активної співучасті у духовно-культурному та суспільно-громадянському житті. Слід зробити уточнення про те, що під суспільно-громадянським життям ми розуміємо сферу спілкування, взаємодії, спонтанної організації та самоврядування вільних індивідів із метою удосконалення та розвитку економічної, соціальної, духовно-моральної, національної, релігійної, сімейної та інших сфер життєдіяльності громадян, що не пов'язані з політичною боротьбою за владу.

У новітній історіографії усталеним є положення про те, що еволюція українського національного руху у складі двох імперій здійснювалася від культурного піднесення до політичної фази [20]. Перехідним містком між ними стало зародження інституцій громадянського суспільства, як-от «Просвіта», «НТШ» та інших. Відповідну логіку розгортання національного руху концептуалізувала І. Колесник виокремивши кілька його етапів,

зокрема: 60-80-ті рр. XIX ст. – народницько-громадівський, який почав формуватися під впливом російського народництва та мав просвітницьку спрямованість; 90-ті рр. XIX – початок XX ст. – національно-політичний етап, під час якого відбулося остаточне організаційне оформлення національного руху, з'явилася ідеологія націоналізму, відбулася диференціація політичних рухів на радикальний і консервативний, нарешті кристалізувалася ідея української державності в структурах масової та наукової свідомості [10, с. 217–218].

На західноукраїнських землях суспільно-громадянська самоорганізація була представлена заснуванням низки громадських і культурно-просвітницьких організацій, лідерство з-поміж яких історики віддають товариству «Просвіта». Виникнення просвітнянського руху відбувалося на межі культурницького та політичного етапів національного відродження, що й визначило характер діяльності «Просвіти» [14, с. 24]. Цінним було те, що ці культурно-освітні товариства забезпечили самоорганізацію різних верств суспільства. До них входили представники органів влади, вчені, літератори, митці, працівники освіти та медицини та інші.

Процеси суспільної самоорганізації охоплювали не лише культурницьку, але й суспільно-економічну, військову та інші сфери життя. Так, узагальнюючи статистичні дані Я. Грицак підкреслював, що у 1914 р. товариство «Просвіта» налічувало 77 філій та близько 3 тис. читалень. Великого успіху досягнув кооперативний рух, який представляли близько 500 кредитних організацій, кооперативних магазинів, спілок для продажу сільськогосподарської продукції, головними з яких були «Дністер», «Сільський господар», Крайовий земельний банк. Виникли спортивно-пожежні товариства «Сокіл» та «Січ», товариства тверезості тощо [4, с. 79]. Вагомого значення у житті західноукраїнських земель набуло Наукове товариство імені Т. Шевченка.

Погоджуємося із думкою істориків про те, що за підсумком діяльності передусім народовців, народні маси почали перетворюватися на громадянське суспільство, спроможне до самоорганізації та реалізації політичного вибору. Національний рух українців Галичини, широко практикуючи серед переважно селянського населення тактику реальних справ, взяв на себе ту роль із формування громадянського суспільства, яку в Західній Європі свого часу виконали цехові організації третього стану, підготувавши класичні буржуазні еволюції [7, с. 329].

У Наддніпрянській Україні суспільна самоорганізація була представлена передусім громадівським рухом. Історики підкреслювали, що громади «...

вели поважне життя осередків українства в Російській імперії», зосереджувалися на культурницькій діяльності, поширювали українські національні ідеї серед широких верств суспільства [3, с. 9]. У той же час, у зв'язку з несприятливими політичними умовами, динаміка розвитку громадівської самоорганізації була різною. Розпочавшись у 60-х рр. XIX ст. громадівський рух був послаблений Валуєвським циркуляром, а його новій хвилі у 70-х рр. XIX ст. було завдано тяжкого удару Емським указом. Більшість громадівців емігрували (М. Зібер, М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський) та продовжили українську справу за кордоном.

Самоорганізація національно-політичного життя. Вищим рівнем піднесення українського національного руху в імперську добу вважається його політизація, набуття національно-визвольними гаслами політичних мотивів та поява перших політичних партій в Галичині та Наддніпрянській Україні. У сучасному політологічному пізнанні основним атрибутом політики вважається боротьба за державну владу. Політику розуміють як систему відносин між великими соціальними групами з приводу встановлення і функціонування політичної влади в інтересах реалізації їхніх суспільно значущих потреб [19, с. 6]. Отже, політичний рівень національного відродження якісно відрізнявся від суспільно-громадянського передусім змістом національних вимог, в основі яких було поставлено ідею української державності.

Загалом під політизацією українського національного руху історики розуміють процес підвищення національної та політичної свідомості різних верств населення, формування його політичних лідерів, зародження організованих форм боротьби, створення політичних об'єднань і партій, вироблення політичних програм національного визволення. Вищим етапом цього процесу є політична структуризація суспільства, формування системи політичних партій різних типів з їхніми зв'язками та взаєминами між собою [12, с. 134].

Пріоритетність у вивченні політичних форм самоорганізації українців у другій половині XIX – на початку XX ст. належить В. Сарбею. У низці наукових студій, зокрема «Нарисах з історії українського національного руху» [16], «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) [21] було ґрунтовно розглянуто передумови, чинники, хід та особливості появи перших політичних партій, виявлено український національний характер їхніх політичних завдань, з'ясовано специфіку політичної самоорганізації українства в умовах шовіністичної та антиукраїнської політики імперії.

У розгляді історичних аспектів політизації національного відродження вчені звертають увагу на його поетапність та зазначають, що попереднє духовне-культурне та суспільно-громадянське життя українців підготувало необхідний ґрунт для політичної інституціалізації українського національного руху, обумовило його організаційну впорядкованість та політичну структурованість. Так, один із зачинателів історіографічної парадигми національного відродження Я. Ісаєвич у «великому відродженні», яке він окреслював з останньої чверті XVIII ст. до 1914 р., виокремлював менші «відродження». Історик зазначав, що новим етапом стало розгоргання з 60-х рр. XIX ст. масового політичного і культурно-національного руху, формулювання політичних маніфестів і проєктів, розвиток товариств та асоціацій на національній основі. Цей рух наприкінці XIX ст. завершився формуванням у Галичині трьох окремих громадянських суспільств – українського, польського, єврейського, а в Наддніпрянській Україні – обмежився діяльністю нелегальних або напівлегальних гуртків, хоча після 1905 р. з утворенням політичних партій поступово набув нового розмаху [5, с. 138]. Більше того, Я. Ісаєвич констатував закономірність політизації національного відродження. Виокремлюючи три українських відродження (перше – друга половині XVI – перша половина XVII ст.; друге – остання чверть XVIII ст., – 1914 р.; третє – із проголошенням незалежності України 1991 р.) історик підкреслював: «Кожне із попередніх відроджень починалося з культурного руху, який завершувався політичним зривом. Цей зрив був виявом спалаху активності, викликав вселюдний ентузіазм, розгоргався за умов упевненості, що настає остаточне визволення» [5, с. 142].

Близькою до такого розуміння логіки розгоргання політичної самоорганізації українців у другій половині XIX ст. була точка зору П.-Р. Магочія, який вважав, що український національний рух у XIX ст. пройшов три послідовні стадії інтелігентського націоналізму: збиральницьку, організаційну та політичну. До інституційних репрезентантів політичної стадії дослідник відносив появу перших політичних партій у Галичині, маніфестацію ідеї політичної самостійності України В. Будзинівським на конгресі Радикальної партії, а згодом Ю. Бачинським у праці «Україна ingredienta», запровадження загального виборчого права, досягнення українцями політичного представництва у буковинському сеймі тощо [13, с. 424, 432–440]. У той же час історик скептично оцінював політизацію національного життя у підросійській Україні, дійшовши

висновку, що «...до Першої світової війни український національний рух у Наддніпрянській Україні пройшов максимум першу, збиральницьку стадію інтелігентського націоналізму. ... в Наддніпрянській Україні аж до Першої світової війни продовжувала панувати ієрархія множинних лояльностей. Українство, яке протиставлялося російськості, не було престижним, а українець у Російській імперії XIX ст. не мав відчутних соціальних, економічних або культурних переваг. ... Щодо ідеї суто української ідентичності, вона існувала на Наддніпрянщині здебільшого тільки серед інтелектуалів та політичних радикалів. Тому до 1914 року український націоналізм зберігався і навіть розквітнув не в Російській імперії, а в Австро-Угорщині, зокрема в Галичині» [13, с. 369–370].

Дійсно, у новітній історіографії значного поширення набула думка про те, що формування партійно-політичної системи розпочалося у Галичині, адже в регіоні політичні та соціокультурні умови були значно сприятливіші, аніж у підросійській Україні [11, с. 16]. Українську політичну самоорганізацію в Наддніпрянщині переважна більшість істориків розглядала як відсталу та запізнілу порівняно із галицькою. Деяко іншою є позиція щодо цього питання Я. Грицака, який уважав, що для виявлення внутрішнього потенціалу галицького та наддніпрянського політичних рухів, перший слід порівнювати з чеським, словацьким та іншими визвольними процесами Австро-Угорської імперії, а другий – із білоруським, вірменським, грузинським та іншими неросійськими національними рухами Російської імперії. Про український рух у Наддніпрянщині слід говорити не як про відсталий, а як про «заарештований», адже російський політичний режим повністю знищував будь-яку суспільну ініціативу [4, с. 98]. Крім того, Я. Грицак говорить про політизацію українського національного руху за європейською формулою «із селян у націю», порівнюючи його із французьким та німецьким. На думку історика, головним завданням української національно свідомої інтелігенції було перетворити соціальне невдоволення селянства у політичні маніфести. Успішному виконанню таких завдань сприяло кілька чинників, зокрема: значна чисельність української інтелігенції, якій було під силу мобілізувати селянство на національні лозунги; наявність української політичної традиції селянського самоуправління, адже українці не були повністю «не-державною» чи «не-історичною» нацією. Саме тому у політичній самоорганізації український рух Наддніпрянщини відіграв роль безумовного лідера [4, с. 100–101].

У новітній історіографії конкретно-історичні засади самоорганізації українського національно-політичного життя у другій половині XIX – на початку XX ст. розглядаються переважно за територіальним принципом: окремо історики вивчають діяльність українських політичних партій в Австро-Угорській імперії, окремо – у Російській. На сьогодні нагромаджено значний за обсягами масив історичного матеріалу з історії становлення політичних партій. Учені аналізують їхню ідеологію та програми, вивчають напрями державотворчої, культурно-просвітницької та соціальної діяльності, розглядають соціальну структуру, компаративно аналізують взаємини з іншими політичними партіями та організаціями, окреслюють їхнє місце і роль у політизації українського національного відродження.

З-поміж багатьох істориків, які присвятили свої дослідження становленню української партійно-політичної системи в Австро-Угорській імперії окремо назвемо таких, як О. Аркуша, О. Басак, І. Бегей, Н. Біла, Я. Грицак, О. Добржанський, О. Жерноклеєв, А. Королько, М. Кугутяк, С. Макарчук, А. Павко, В. Расевич, В. Стрілець, О. Сухий, О. Яремко [О. Бильцан], Ю. Яковлев, В. Яремчук та інші. Усіх їх пов'язує спільний предмет дослідження – українські політичні партії та суспільно-політичне життя в півдавстрійській Україні. Дослідники зосереджуються на аналізі чинників, обставин та історичних сюжетів, які аргументують ключову думку, що Галичина у другій половині XIX – на початку XX ст. зберігала статус українського П'ємонту.

Інституціонування політичних партій та політичну самоорганізацію населення у західноукраїнських землях історики розглядають у контексті трьох тогочасних суспільно-політичних течій – москвофілів, народовців та радикалів. Радикалізація суспільних настроїв та поширення ідей соціалізму активізували процеси партійного будівництва. У Галичині 1890 р. на основі радикально-демократичної течії з'явилася Русько-українська радикальна партія (РУРП), а 1899 р. – Українська національно-демократична партія (УНДП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП). Крім того, 1896 р. виник Каголицький русько-народний собор (КРНС), на базі якого 1911 р. утворилася Християнсько-суспільна партія (ХСП) [11, с. 16–19]. Попри те, що усі вони стали поборниками політичної самостійності України, усе ж їхній вплив був неоднаковим. Учені зазначають, що «...найвпливовішою була УНДП, яка займала центристську позицію. Помітними в політичному житті були й дві ліві організації – УРП та УСДП. Усі вони відстоювали парламентські форми діяль-

ності, пропонували свої шляхи розв'язання соціально-економічних проблем. У національному питанні стратегічною метою вважали самостійну соборну українську державу, відстоюючи як першочерговий крок національно-територіальну автономію українських земель в Австро-Угорщині» [11, с. 22].

Окремо історики досліджують генезу політичної самоорганізації у Буковині, яке розпочалося із участі українців у діяльності буковинського крайового сейму. Українські політичні партії в Буковині були представлені кількома течіями: народовська (Національна рада русинів на Буковині, Українська поступова партія, Руська рада, Національно-демократична партія та Українська народна рада), радикальна (Радикальна партія Буковини), соціал-демократична (Буковинська соціал-демократична партія) та москвофільська (Русько-народна партія). Як зазначала О. Яремко «... поява політичних партій на Буковині в кінці XIX століття стала закономірним наслідком як загальнодержавних суспільно-політичних процесів в Австро-Угорщині та Румунії, так і конкретно-історичних особливостей краю. Зокрема, загальна політизація суспільства Австро-Угорщини та впровадження Конституції 1867 року, що декларувала широкі демократичні права і відкривала можливості розвитку культурно-духовного, громадсько-політичного життя всіх верств і груп населення, відгукнулося в краї створенням різноманітних товариств та гуртків, які поступово переростали у впливові політичні організації» [22, с. 15].

Окремо дослідники розглядають політичну самоорганізацію населення Закарпаття, звертаючи увагу на її інертність та мінімальність. Політичне життя було представлено народницьким рухом, представники якого (Є. Сабов, Ю. Жаткович, А. Волошин, М. Врабель) зосереджувалися переважно на культурно-просвітницькій діяльності. Історики звертають увагу на те, що українські основи політизації дещо послаблювало поширення у суспільстві ідей карпаторусинської народності: закарпатські русини не були ні росіянами, ні українцями, а становили окрему народність [13, с. 441].

Оцінюючи рівень політичної самоорганізації українців Австро-Угорської, імперії історики стверджують, що на початок XX ст. національне відродження перебувало у політичній стадії розвитку. В імперії Габсбургів були необхідні умови для політичної структуризації суспільства, а утворені політичні партії забезпечили активну співучасть громадян у боротьбі за побудову національної держави. Політичному будівництву в регіоні значно сприяла державна система Австро-Угорщини, яка дала змогу закласти необхідні соціокультурні умо-

ви для політизації національного відродження. На один із таких аспектів звертав увагу П.-Р. Магочій, який зазначав, що галичанин або буковинець міг бути водночас українським національним патріотом і лояльним підданим Австрійської імперії. Дві ідентичності можна було поєднувати. Така ситуація різко контрастувала із становищем українців в Російській імперії, де прийняття кількох лояльностей означало, що східний слов'янин в Україні міг бути лише росіянином з Малоросії або просто росіянином [13, с. 442].

Окремий історіографічний наратив присвячено дослідженню перших українських політичних партій у Російській імперії. Вивченням цього питання активно займалися Р. Ветров, О. Висоцький, О. Голобуцький, Я. Грицак, С. Донченко, В. Кулик, В. Колесник, Л. Могильний, С. Наумов, А. Павко, О. Рафальський, В. Сарбей, О. Тимошенко, В. Яремчук та інші. Історики розлого розглядали політичні програми партій, їхню соціальну основу, напрями та методи діяльності тощо.

Відомо, що на початок ХХ ст. в Наддніпрянщині була утворена досить розгалужена мережа політичних партій соціально-демократичного, національно-радикального та народницько-революційного спрямування. Зокрема, слід назвати Революційну українську партію (РУП), Українську соціалістичну партію (УСП), Українську народну партію (УНП), Українську радикальну партію (УРП), Українську демократично-радикальну партію (УДРП), Українську соціал-демократичну «Спілку» («Спілка»), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську партію соціалістів-революціонерів (українські есери). Їхнє утворення стало яскравим свідченням політизації національного відродження, руху імперії в напрямку модернізації суспільно-політичного життя.

Прослідковуючи політизацію українського національного відродження історики звертають увагу на її тривалість та розтягнутість у часі. Початком політизації національних вимог українства вчені вважають діяльність Братства тарасівців (1891 р.). Його поява була протиставленням панівним тоді серед української молоді настроям соціалізму та драгоманівства, недостатністю просвітницької роботи народників та українофілів [3, с. 24]. Братство тарасівців пропагувало ідею самотності українського народу та закликала до визнання його права на вільне існування. Спільним для істориків є визнання вагомого внеску Братства тарасівців у національно-визвольну боротьбу українського народу. Як зазначав С. Наумов, воно стало першою загальноукраїнською політичною організацією, започат-

кувало політичний етап українського національного руху на Наддніпрянщині [17, с. 20].

Історики звертають увагу й на негативні наслідки політизації суспільного життя. Так Я. Ісаєвич зазначав, що нездатність російського царизму піти шляхом ліберальних перетворень спровокувала соціальний екстремізм, який негативно позначився на шляху демократичного розвитку [5, с. 139]. Цій проблемі зокрема присвячено системне дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст.: історичні нариси» [18]. Мова йде про терористичні методи діяльності народників, екстремістсько-революційних українських організацій, як-от «Оборона України» В. Чеховського, «Українська народна оборона», анархістів. На причини та деструктивну сутність тероризму та пов'язаного із ним анархізму звертають увагу автори колективної монографії «Українська культура: цивілізаційний вибір». Історики пояснюють поширення терористичних методів діяльності проблемами маргіналізації суспільства, яка стала наслідком модернізаційних процесів: «Посилення маргіналізації призводить до того, що притаманна маргіналам система цінностей – крайні форми соціального нетерпіння, схильність до спрощених максималістських рішень, заперечення наявних суспільних інститутів або вороже ставлення до них – поширюється на широкі кола суспільства. Оскільки йдеться про значну частину населення, подібний розвиток може призвести до серйозних політичних наслідків, що й сталося в умовах більшовицького перевороту 1917 року» [8, с. 323].

Самоорганізація духовно-культурного життя. Синхронним суспільно-громадянському та національно-політичному життю була й духовно-культурна самоорганізація українства. Попри те, що культурне піднесення на початковому етапі національного відродження стало його основою, усе ж культура та духовність не припинили виконувати роль активного чинника суспільного життя, хоча й перемістилися у тінь суспільно-політичних процесів. З-поміж яскравих ілюстрацій духовно-культурної самоорганізації українців історики називають початок функціонування українського національного театру (М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Саксаганський); діяльність із розвитку національної свідомості українців Української греко-католицької церкви; відзначення ювілеїв українських поетів, письменників та митців (100-річчя української літератури, 25-річчя літературної діяльності Івана Франка); відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві; просвітницька діяльність українських періодичних видань тощо [4; 8].

Висновки.

Як бачимо, демократизація пізнання та сучасні трансформаційні процеси побудови української держави обумовлюють пріоритет вивчення політичної історії, окреме місце в якій займає самоорганізація суспільно-політичного життя українців у другій половині XIX – на початку XX ст., яка стала невід’ємною частиною українського національного відродження. Поняттям «самоорганізації» історики позначають суспільні ініціативи українців у громадському, політичному та духовно-культурному житті у бездержавний етап українського відродження, зокрема від другої половини XIX ст. до 1917 р. У цей час українці всупереч протидії імперських державних структур запропонували власні форми активізації суспільної діяльності, виявивши високий рівень громадянської, а згодом політичної самоорганізації. Загалом у новітній історіографії осмислення процесів самоорганізації українців в окреслений період здійснюється в кількох аспектах: духовно-культурному, суспільно-громадянському та національно-політичному. Вивчаючи як теоретико-методологічні, так й конкретно-історичні виміри українського національного руху дослідники спільні в думці про те, що культурно-просвітницький зміст національного відродження під впливом об’єктивних обставин еволюціонував до політичного. У другій половині XIX ст. як у підавстрійській, так й у підросійській українських землях значного поширення набули не лише самостійницькі, антиімперські та антиколоніальні гасла побудови соборної та самостійної української держави, але й відбулося їхнє інституціонування, самоорганізація політичних партій, зростає активність українців у діяльності імперських представницьких органів влади тощо. Духовно-культурні аспекти самоорганізації були ілюстровані діяльністю українських культурно-просвітницьких товариств, розвитком української періодики, відзначенням ювілейних дат українських письменників та митців, діяльністю українського театру тощо. Тогочасне суспільно-громадянське життя історики пов’язують із розвитком суспільних організацій та рухів, в основі яких були ідеї гро-

мадянського суспільства, проте не було політичних вимог (хлопоманство, громадський рух, організація «Просвіт», заснування НТШ, видання суспільно значущих газет, журналів та часописів («Громада», «Киевская старина», «Діло», «Зоря»), започаткування кооперативного руху («Дністер», «Сільський господар»). Нарешті наприкінці XIX – на початку XX ст. суспільне життя інспірується політичним контекстом, що дозволяє вченим вести мову про національно-політичну самоорганізацію. В Україні засновуються політичні партії, українці беруть активну участь у діяльності імперських представницьких органів влади, поширюється соціал-демократична політична ідеологія, з’являється політичне лідерство. Національне відродження переходить у політичну стадію, яка стає передумовою для започаткування Української національно-демократичної революції 1917–1921 р. На сьогодні істориками нагромаджено значний масив історичного матеріалу, який загалом дає змогу цілісно уявити динаміку, характер, специфіку та історичне значення політичної самоорганізації українців наприкінці XIX ст. для розв’язання сучасних викликів українського націє- та державотворення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Березовський О. Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т. 21. С. 529–541.
2. Винник В. Українські політичні партії Східної Галичини та український визвольний рух в кінці XIX – на початку XX ст. і сучасній українській історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. Спец. вип. 2. С. 11–17.
3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

5. Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. 1998. № 12 (452), грудень. С. 136–143.
6. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
7. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
8. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
9. Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ, 1992. Вип. 172. С. 105–114.
10. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза, 2000. 256 с.
11. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2019. 248 с.
12. Купріянчук О. В. Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 210 с.
13. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
14. Малюта О. «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX століття). Київ : Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
15. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905-1914 років: історіографія проблеми. Київ : Донеччина, 2004. 157 с.
16. Нариси з історії українського національного руху : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.
17. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ, 2006. 344 с.
18. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
19. Приходько С. М. Основи політології : навч. посіб. Полтава : Полтавський літератор, 2013. 102 с.
20. Рєснт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 340 с.
21. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна наукова монографія : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ, 1999. Ч. 1. 203 с. ; Ч. 2. 488 с. ; Ч. 3. 277 с.
22. Яремко О. Г. Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2011. 20 с.

REFERENCES

1. Berezovskyj, O. (2010). Suchasna vitchyzniana istoriohrafia pro presu ukrainskykh politychnykh partij v Rosijskij imperii pochatku XX st. [Contemporary Ukrainian historiography on the press of Ukrainian political parties in the Russian Empire in the early twentieth century]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes. Collected Works of Young Scientists and Graduate Students*, 21, 529–541 [in Ukrainian].
2. Vynnyk, V. (2015). Ukrainski politychni partii Skhidnoi Halychyny ta ukrainskyj vyzvolnyj rukh v kintsi XIX – na pochatku XX st. i suchasnij ukrainskij istoriohrafii [Ukrainian political parties in Eastern Galicia and the Ukrainian liberation movement in the late nineteenth and early twentieth centuries and contemporary Ukrainian historiography]. *Drohobyt'skij kraieznavchij zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, 2, 11–17 [in Ukrainian].
3. Holobutskyj, O., & Kulyk, V. (1996). *Ukrainskyj politychnyj rukh na Naddnyprianschyni : kin. XIX – poch. XX st. [Ukrainian political movement in the Dnieper region: end of XIX – beginning of XX century]*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
4. Hrytsak, Ya. (1996). *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoj natsii XIX-XX stolittia [Essays on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation of the Nineteenth and Twentieth Centuries]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
5. Isaievych, Ya. (1998). Nashi try vidrodzhennia – ne lyshe zdobutky, a j vtraty [Our three rebirths are not only gains but also losses]. *Suchasnist – Modernity*, 12 (452), 136–143 [in Ukrainian].
6. Kalakura, Ya. (2012). *Ukrayinska Istoriohrafija: Kurs Lekcij [Ukrainian Historiography: Course of Lectures]*. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. S., Rafalskyj, O. O., & Yurij, M. F. (2017). *Mentalnyj vymir ukrainskoj tsyvilizatsii [The mental dimension of Ukrainian civilization]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
8. Kalakura, Ya. S., Rafalskyj, O. O., & Yurij, M. F. (2015). *Ukrainska kultura : tsyvilizatsijnij vybir [Ukrainian Culture: A Civilizational Choice]*. Kyiv: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [in Ukrainian].
9. Kovalchuk, I. A. (1992). Istoriohrafia stanovlennia ta diialnosti ukrainskykh politychnykh partij pochatku stolittia [Historiography of the formation and activities of Ukrainian political parties at the beginning of the century]. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii – Scientific works on political history*, 172, 105–114 [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. I. (2000). *Ukrainska istoriohrafia (XVIII – pochatok XX stolittia) [Ukrainian historiography (XVIII – beginning of XX century)]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

11. Kolesnyk, V. F., & Mohylnyj, L. P. (2019). *Ukrainski politychni partii v Avstro-Uhorskij ta Rosijskij imperiakh : istoriohrafia* [Ukrainian Political Parties in the Austro-Hungarian and Russian Empires: Historiography]. Kyiv; Nizhyn: Vyd. Lysenko M. M. [in Ukrainian].
12. Kuprianchuk, O. V. (2012). Novitnia istoriohrafia ukrainskoho natsionalnogo rukhu druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit [Recent historiography of the Ukrainian national movement of the second half of the nineteenth – early twentieth centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Magochij, P.-R. (2012). *Ukraina. Istoriiia ii zemel ta narodiv* [Ukraine. History of its lands and peoples]. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka [in Ukrainian].
14. Maliuta, O. (2008). "Prosvity" i Ukrainska derzhavnist (druha polovyna XIX – persha polovyna XX stolittia) ["Prosvity" and Ukrainian statehood (second half of XIX – first half of XX century)]. Kyiv: Vyd. tsentr "Prosvita" [in Ukrainian].
15. Mesha, V. H. (2004). *Ukrainske natsionalne vidrodzhennia 1905–1914 rokiv: istoriohrafia problemy* [Ukrainian National Revival of 1905-1914: Historiography of the Problem]. Kyiv: Donechchyna [in Ukrainian].
16. Sarbej, V. N. (Ed.). (1994). *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalnogo rukhu* [Essays on the History of the Ukrainian National Movement]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Naumov, S. O. (2006). *Ukrainskij politychnyj rukh na Livoberezhzi (90-i rr. XIX st. – liutyj 1917 r.)* [Ukrainian political movement on the Left Bank (90-ies of XIX century – February, 1917)]. Kharkiv: KhNU [in Ukrainian].
18. Smolij, V. A. (Ed.). (2002). *Politychnyj teror i terorizm v Ukraini XIX–XX st.: istorichni narysy* [Political terror and terrorism in Ukraine in the nineteenth and twentieth centuries: historical essays]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
19. Prykhodko, S. M. (2013). *Osnovy politolohii* [Fundamentals of Political Science]. Poltava: Poltavskij literator [in Ukrainian].
20. Reient, O. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX century)]. Kyiv [in Ukrainian].
21. Sarbej, V. N. (Ed.). (1999). "Ukrainske pytannia" v Rosijskij imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) ["The Ukrainian Question" in the Russian Empire (end of XIX – beginning of XX century)]. In 3 parts. Kyiv [in Ukrainian].
22. Yaremko, O. H. (2011). *Politychni partii Bukovyny (kinets XIX st. – 1940 r.)* [Political parties of Bukovina (end of XIX century – 1940)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].

Семергей Наталія Володимирівна
Кандидат історичних наук, доцент
Українська медична стоматологічна академія
36011, м. Полтава, вул. Шевченка, 39

Semerhei Natalia
Ph.D. of Historical Sciences, Assoc. Prof.
Ukrainian Medical Stomatological Academy
39, Sevchenko St., Poltava, 36011, Ukraine

Email: nsemergey@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3095-3131

Цитування: Семергей Н. В. Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 6–16.

Citation: Semerhei, N.V. (2020). Samoorganizatsiia suspilnoho zhyttia ukrainskoho narodu v druhi polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: istoriohrafichna karta [Self-organization of public life of the Ukrainian people in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century: historiographical map]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 6–16.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2020

Сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок: визначення і характеристики

Максим Яковлев, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена впровадженому в науковий обіг ще в середині 1950-их рр. британським філософом В. Б. Голлі поняття «сутнісно оспорювані концепти», яке все ще залишається маловідомим і недостатньо дослідженим в українській політичній науці. У статті дається першопочаткове визначення сутнісно оспорюваних концептів, запропоноване самим Голлі, а також виокремлюють та пояснюють запропоновані ним ознаки таких концептів. У статті показано, що в назві криється мовний нюанс, який вказує на те, що концепт є не просто спірним, у тому значенні, що він є неоднозначним чи не є чітко визначеним, а те, що за самою своєю природою (тобто «суттю», що відображено у першому слові назви) конкретний концепт стає об'єктом нескінченних дискусій про його значення та смисл і відтак він є не «спірним», а саме «оспорюваним». У статті наводяться і мовно-термінологічні нюанси, що криються в критеріях визначення концептів: критерій «appraisiveness» та «diverse describability», яким підібрані українські мовні еквіваленти. У статті також виокремлені основні характеристики та ознаки сутнісно оспорюваних концептів, зокрема їхня ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описуваність, відкритість, взаємне визначення оспорюваності концептів з позицій тих сторін, що беруться ці концепти оспорювати, зразок чи взірець, в якому коріниться «концептуальне значення» та прогресує протистояння щодо правильного визначення концепту та його коректного застосування. Разом з цими критеріями у статті виокремлені й уточнення до дискурсивних практик довкола таких концептів. Позаяк у своїй доповіді Голлі не розглядає семантичних нюансів запропонованого терміну, у статті доводиться, що пошуки першопочаткового значення якогось концепту як лексеми може заводити дослідника в глухий кут. За допомогою двох ілюстративних прикладів сутнісно оспорюваних концептів – популізму в інтерпретації двох німецьких науковців, Я.-В. Мюллера та Б. Штегемана, та авторського концепту нідерландського соціального психолога Ф. Схапера – вірус популізму – у статті виокремлюється важливість ідеологічного виміру в підходах до політичних концептів, оспорюваність яких може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією. У статті показано, що у випадку авторських концептів оспорюваними можуть бути конотація, запропонована підібраним автором терміном, а також його методологічний підхід. Серед перспективних для подальших досліджень виокремлені дослідження типологій дискурсу, в яких неоднозначні концепти оспорюються.

Ключові слова: ментальне поле суспільства, правова культура, нормативно-правовий архетип, правова міфологія, землеробний спосіб життя, нормативно-правова інтровертивність, демократизм

Essentially contested concepts as a tool in political studies: definition and criteria

Maksym Yakovlyev, National University of Kyiv-Mohyal Academy

A notion of "essentially contested concepts", introduced by a prominent British philosopher W. B. Gallie in 1956, still remains practically unknown or at least not sufficiently well researched

in the Ukrainian political science. In order for this notion to be applied as a tool in empirical studies either using data on political processes in Ukraine or studying external processes from a Ukrainian perspective, it has to be defined and discussed. This article provides an original definition of essentially contested concepts as it was introduced by Gallie, and his seven original criteria for defining a given concept an essentially contested are presented and commented. As a great master of his mother tongue – the English language – W. B. Gallie used a plethora of opportunities provided to him by the richness of his language to put forward and advocate for his idea of essential contestability of some concepts. Consequently, a number of criteria for defining essentially contested concepts possess some unique qualities that may be lost once translated into another language – which is also the case with Ukrainian translation. This article points to a number of such instances, of which Ukrainian scholars should be aware, namely: the original component "contested" provided for a whole stream of discussion regarding the "contestedness" of some concepts as a genuine quality of phenomena that will inevitably become objects of constant disputes and contestations. Secondly, the criteria of "appraisiveness" and "diverse describability" are not easily translated and need to be taken care of when applying them as practical characteristics of concepts under study. This article lists the original criteria for the essentially contested concepts: appraisive character of such concepts, their internal complexity, diverse describability, openness, recognition of their contested essence by the contending parties, existence of an exemplar that anchors conceptual meaning of such a concept, and progressive contestation by means of which a better coherence of concept's usage can be achieved. Moreover this article also pays attention to a number of additional nuances articulated by Gallie that are of great importance when dealing with essentially contested concepts: the lack of any quantitative scheme or general rule for deciding on the best concept in any contestation regarding the correct use of such a concept and the fact that the uses of essentially contested concepts are discussed and debated "aggressively and defensively" by the contesting parties. Despite the fact that Gallie didn't pay any attention to the linguistic side of concept's studies, this article shows that a search for an original meaning of any concept can be misleading – or even illusory. Using two examples of contested concepts – "populism" in the works of two German scholars J.W. Müller and B. Stegemann and the "virus of dictatorship" by the Dutch social psychologist F. Schaper, this article demonstrates that the essence of such concepts can be contested based on the ideological stances taken by the contesting parties, as well as because of the choice of terms and methodologies embodied into the discussion of the correct uses of such concepts. Finally, this article calls for further enquiries into the studies of the nature of modern discourses in which different concepts are debated and contested.

Keywords: political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, social science research methodology, terminology science, comparative studies in politics

Существенно оспариваемые концепты как инструмент политических исследований: определение и характеристики

Максим Яковлев, Национальный университет «Киево-Могилянская академия»

Статья посвящена введенному в научный оборот еще в середине 1950-х гг. британским философом В. Б. Голли понятию «существенно оспариваемые концепты», которое все еще остается малоизвестным и недостаточно исследованным в украинской политической науке. В статье дается первоначальное определение существенно оспариваемых концептов, предложенное самим Голли, а также выделяются и объясняются предложенные им признаки таких концептов. В статье показано, что в названии кроется языковой нюанс, что указывает на то, что концепт не просто является спорным в том смысле, что он –

неоднозначний і не має чіткого визначення, а те, що по самій своїй природі (то єсть «суті», що відображено в першому слові названня) конкретний концепт стає об'єктом нескінченних дискусій про його значення і сенс і тому він є не «спорним», а саме «оспарюваним». В статті розглянуті і культурно-термінологічні нюанси, які виникають в умовах визначення концептів: критерій «appraisiveness» і «diverse descriptibility», якими обрані українські мовні еквіваленти. В статті також виділені основні характеристики і ознаки суттєво оспарюваних концептів, зокрема їх ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описовість, відкритість, взаємне визначення оспарюваності концептів з позицій тих сторін, які беруться ці концепти оспарювати, зразок або приклад, в якому корениться «концептуальне значення» і прогресуюче протиставлення навколо правильного визначення концепта і його правильного застосування. Разом з цими критеріями в статті виділені і уточнені особливості дискусійних практик навколо таких концептів. Так як в своїй доповіді Голлі не розглядає семантичні нюанси запропонованого їм терміна, в статті доводиться, що пошуки первинного значення якого-небудь концепта як лексеми може заводити дослідника в тупик. За допомогою двох ілюстративних прикладів суттєво оспарюваних концептів – популізму в інтерпретації двох німецьких учених, Я.-В. Мюллера і Б. Штегемана, і авторського концепта нідерландського соціального психолога Ф. Схапера – вірус популізму – в статті виділяється важливість ідеологічного виміру в підходах до політичних концептів, оспарюваність яких може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією. В статті показано, що в разі авторських концептів оспарюваним можуть бути конотації, запропонована обраним автором терміном, а також його методологічний підхід. Серед перспективних для подальших наукових пошуків виділені дослідження типологій дискурсу, в яких неоднозначні концепти безпосередньо оспарюються.

Ключові слова: концептосфера політичної науки, концептологія, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, політична теорія, методологія наукових досліджень, термінознавство, політична компаративістика.

Постановка проблеми.

Дослідження концептосфери будь-якої науки починається, вочевидь, з аналізу її складових, а саме – концептів різних рівнів, від метахтонних до аллохтонних [18]. Політологія як наука суспільно-поведінкова поєднує в собі потребу ґрунтовного теоретичного опрацювання широкого проблематики суспільно-політичного життя, і водночас спрямовує свій евристичний потенціал на прикладні емпіричні розвідки, предметом яких є конкретні феномени владних відносин, процеси встановлення суспільного порядку денного, взаємодія держав на міжнародній арені тощо. В українській політичній науці дослідження окремих концептів є поширеною науково-дослідною практикою. Попри недостатню розвиненість міждисциплінарних взаємодій між лінгвістикою та політологією, українська політична концептологія все ж активно розвивається, свідченням чому є регулярні публікації, в яких конкретні феномени суспільно-політичного життя та владних відносин у ньому вивчаються не за допомогою методів статистики чи кількісного моделювання, а за допомогою традиційних методів гуманітаристики. Українська політична наука дуже повільно доєднується до англо-американської політологічної дослідницької традиції, в якій активно розвиненим є саме математико-статистичний апарат, на що вказує нестача українських вчених-політологів, які б активно працювали в кількісній методологічній традиції та проводили б, приміром, кореляційно-регресійний чи кростабуляційний аналіз на основі українських даних. Разом з тим традиційна українська політологія, яка загалом тяжіє навіть не стільки до якісної (в розумінні англ. qualitative, яку українські соціологи інколи називають якісницькою) дослідницької традиції, як до герменевтики в розумінні підходів до тлумачення текстів, не завжди встигає і за світовими трендами в цьому напрямі. Приміром, дослідницька робота в якісній традиції передбачає активне застосування найпоширенішого методу – інтерв'ювання, у різних його формах, тобто контакту з живими людьми, опитування політичних акторів та громадських діячів тощо. Дослідження концептосфери та концептополів різних суспільно-поведінкових наук (політології, соціології, економіки, психології) в багатьох постіндустріальних країнах відбувається за рахунок посилення міждисциплінарної співпраці. Приміром, здобутки когнітивної лінгвістики застосовуються до дослідження політичних дискурсів так само, як і філософські дискусії про сучасні тренди впливають на теоретико-методологічні дебати в суспільствознавчих дисциплінах. Уведений у 1956 р. у науковий обіг британським філософом

В. Б. Голлі [5] термін «сутнісно оспорювані концепти» (англ. essentially contested concepts), вочевидь, з історичної точки зору не є чимось новим, проте дискусія про природу таких концептів активно триває донині. У цьому контексті українська політична наука, вочевидь, відстає від світових трендів. Попри традиційний ухил у бік до гуманітарної методології, в українській політології, принаймні у прикладі з сутнісно оспорюваними концептами, відчутна прогалина в дискусіях про природу метахтонних для політології та її галузевих напрямів концептів [18]. Ця стаття є першим кроком у заповненні цієї прогалини через визначення та окреслення характеристик концептів, які за своєї природою є сутнісно оспорюваними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Однією з найбільш впливових публікацій ХХІ ст., присвячених дослідженню концептів політичної науки як складової суспільствознавчого напрямку загалом, є праця американського методолога політичної науки та дослідника міжнародних відносин Г. Гертца, що має промовисту назву: «Концепти соціальних наук: посібник з використання» [7]. Перше видання цієї книжки вийшло друком 2006 р. у видавництві Стенфордського Університету. У примітці у вступі Г. Гертц пише, що він воліє не визначати концепти «напрямку», а через дискусію про те, в який спосіб їх конструювати, імпліцитно давати їм визначення [7, с. 1]. Його підхід є прагматично-утилітарним, оскільки основною метою роботи над концептом, на його погляд, є можливість такої концептуалізації, яка дозволяє операціоналізувати будь-який концепт до рівня чисельних показників, що їх можна опрацьовувати кількісно, у вигляді змінних. Натомість традиційний підхід до визначення концептів, в якому в центрі уваги є обговорення значення концептів, їх історична трансформація і т. п., Г. Гертц називає семантичним [7, с. 3]. До представників цього підходу він відносить Дж. Сарторі [13], Дж. Геррінга [3], Д. Коллієра [4] як «провідних постатей у дослідженні концептів» [7, с. 3]. Серед не згаданих Гертцом визначною постаттю у порівняльних дослідженнях німецької традиції Begriffsgeschichte (історії понять) та англомовних наукових розвідок з історії концептів є М. Ріхтер [12]. Знаковою публікацією, що яскраво відображає труднощі з теоретико-методологічного опрацювання концептів, стала минулорічна публікація дослідниці з Лондонської школи економіки (LSE) К. Грін, яка запропонувала термін *nomadic concepts* (українською можна перекласти як «кочові концепти»), і цим авторка натякає на те, що концепти є не просто гнучкими чи не визначеними, а вони можуть свого

роду кочувати просторами як різних дослідницьких тем, так і набувати у процесі таких «кочівель» нових значень) [9]. Саме поняття «сутнісно оспорюваних концептів» (англ. essentially contested concept) запропонував британський філософ В. Б. Голлі [2]. Започатковану ним дискусію про сутнісну оспорюваність концептів підтримали та розвинули Дж. Н. Грей [8], К. Свонтон [17], Д. Коллієр [3; 4] та інші. Сам підхід активно застосовують по всьому світу: приміром, у 2018 р. дослідник з Марокко Х. Буахі розглядає націоналізм як сутнісно оспорюваний концепт [2]. Разом з тим в українській політичній науці цей термін, як і власне підхід, який він позначає, є маловідомим.

Відтак, мета цієї статті: визначити сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких взаємопов'язаних завдань: 1) з'ясувати мовно-термінологічні особливості визначення сутнісно оспорюваних концептів в оригінальному викладі В. Б. Голлі, який увів в обіг це поняття; 2) викласти основні характеристики та ознаки сутнісно оспорюваних концептів; 3) проілюструвати евристичний потенціал запропонованого підходу до політичних концептів як до сутнісно оспорюваних.

Виклад основного матеріалу.

Британський філософ В. Б. Голлі у своїй доповіді «Аристотелівському товариству» 1956-го р. [5] представив поняття «сутнісно оспорюваних концептів» (англ. essentially contested concept), яке з того часу породило цілий напрям дискусій та обговорень не лише запропонованого ним підходу, але й сутнісної природи багатьох метахтонних [18] для політичної науки концептів. Перед тим, як розглянути характеристики цього поняття, звернімо увагу на лінгвістичні аспекти, оскільки у випадку з багатьма іншими термінами при перекладі українською мовою втрачається низка нюансів: по-перше, *essentially* вказує на те, що в самій «суті» або в самому «єстві» концепту закладені передумови, які роблять певні концепти «за визначенням» такими, що з приводу них будуть точитися спори та вестися дискусії; 2) *contested* означає, що концепти оспорюються увесь час, щодо них ведуться не просто дискусії, а відбуваються протистояння різних підходів, у межах яких встановлюється значення концептів (бо для англомовної людини це слово пов'язане з однокореневим *contestation*, що має значення «протистояння», «змагання» тощо). Спірність чи оспорюваність питання має ключове значення для запропонованої концепції Голлі, оскільки він наголошує, що йдеться не просто про ті концепти, щодо яких йдеться *contestation*, тобто боротьба чи протистоян-

ня, а про ті, властивістю яких є саме *contestedness* – оспорюваність. Цей термін був взятий на озброєння низкою вчених: одним із перших у 1977 р. британський філософ Дж. Н. Грей присвятив свою статтю поняттю *contestability* – оспорюваності – концептів у соціальних науках, але пізніше все ж більш уживаним став термін *contestedness* [8], про яку 1985-го р. напише К. Свонтон, стаття якої започаткує новий виток дискусії щодо сутнісно оспорюваних концептів, попри досить критичне ставлення до евристичного потенціалу запропонованого Голлі підходу з позиції Свонтон [17].

У першому ж абзаці своєї доповіді (яка пізніше була опублікована в матеріалах Аристотелівського товариства, які видає Оксфордський університет) Голлі наводить ілюстративний приклад – «твір мистецтва». Він пише, що цей концепт може бути оспорюваним (в оригіналі – *is liable to be contested*) через «очевидну незгоду – і подальшу потребу у філософському розкритті смислу – належного та загального вживання терміну "витвір мистецтва"» [5, с. 167]. На основі цього прикладу філософ переходить до розкриття ключової характеристики сутнісно спірних концептів: «не існує жодного чітко визначеного (анг. *definable*, тобто такого, який можна було би визначити) загального використання [цих термінів], які можна було би встановити як правильні чи коректні використання» [5, с. 168]. Голлі намагається дати відповідь на питання про те, чому ж саме такого використання (і, відповідно, способу визначення того, яке використання є правильним) не існує і, відповідно, які це має наслідки. Оскільки введене поняття є складним для розуміння, Голлі кілька разів уточнює, що сам він має на увазі, коли говорить про такі концепти, як, приміром: «саме це я маю на увазі, коли кажу про те, що існують концепти, що є сутнісно спірними, концепти, належне (англ. *proper*) використання яких неминуче тягне за собою нескінченні диспути про їхнє належне використання з боку тих, хто ними користується» [5, с. 169]. Варто зауважити, що, як і належить професійному філософу, В. Б. Голлі розкладає свій підхід з низкою ілюстративних прикладів та в аналітичній традиції виводить з них основні положення на підтримку своїх поглядів.

Перед тим, як викласти умови, за якими досліджуваний концепт можна визначити як оспорюваний (тобто не спірний в тому значенні, що певний термін на позначення якогось явища є не найкращим можливим терміном, а саме в розрізі того, що самий концепт є таким, що з приводу нього неминуче, як вже було процитовано вище, будуть вестися дискусії, в яких ті, хто послуговуються цим концептом, будуть

сперечатися щодо того, яке визначення і розуміння концепту є правильним), Голлі наводить приклад, який він сам називає «штучним». Він розглядає концепт ЧЕМПІОН. Як відомо, у лінгвістиці саме великими літерами прийнято відображати концепти, тож у цій статті послідовно концепти будуть подаватися саме так, на відміну від праць філософів, які інколи подають їх у лапках, інколи – просто курсивом. З одного боку, вибір саме такого прикладу може видаватися дивним, але він стає зрозумілим, якщо ми подивимося на перший критерій оспорюваності концепту – концепт «має бути *appraisive* в тому смислі, що він позначає або визнає якийсь вид цінного досягнення (*valued achievement*)» [5, с. 171]. Голлі обрав саме цей віддієслівний прикметник, оскільки він конотує до дієслова *praise* (хоча етимологічно дієслово *appraise* мало форму *apprise* і, відповідно, його першопочатковий корінь це «ціна»), що, зокрема, означає «хвалити», відповідно, до *appraise* дієсловами-синонімами є *assess* та *evaluate*, але «елемент похвали» міститься саме в *appraise*. Бути чемпіоном, серед усього іншого, означає бути тим, кого хвалять за досягнення. Ідея про те, що оспорювані концепти мають групи людей, які «хвалять» конкретні аспекти концепту та «змагаються» за них з іншими групами (влаштовують своєрідний «чемпіонат», в якому немає об'єктивних критеріїв для визначення чемпіонів), червоною ниткою проходить через усю доповідь Голлі.

Другий критерій для визначення концепту як сутнісно спірного Голлі визначає досить просто – внутрішня складність, що є самоочевидним і не потребує глибокого огляду, зважаючи на обмежений обсяг статті. Наступний, третій критерій, є, натомість, дещо складнішим – знову ж таки, у першу чергу через мовний нюанс, закладений в оригінальній назві: *diverse describability*, а не *description* як просто «опис» чи «описування» (у цьому аспекті українська мова дозволяє підкреслити нюанс, приміром, між виміром як продуктом вимірювання та вимірюванням як процесом, що, приміром, важче зробити в російській, оскільки там є одне слово *измерение* на позначення як результату, так і процесу). Відповідно, наголос робиться на тому, що концепту притаманна різноманітна описуваність. У ґрунтовній оглядово-аналітичній статті групи авторів під керівництвом відомого методолога та політолога з Каліфорнійського університету в Берклі Д. Колліера, що присвячена стану розробки сутнісно спірних концептів як дослідницької теми станом на 2006 р., пишуть, що критерій внутрішньої складності та різної описовості є тісно між собою пов'язаними, бо «внутрішня складність концепту

уможливорює те, що різні користувачі можуть розглядати чи описувати його смисл в різний спосіб» [3, с. 216]. Як пише сам Голлі, той факт, що концепт з самого початку може бути описаний дуже по-різному, вказує на те, що «немає нічого абсурдного чи суперечливого (англ. *contradictory*)» [5, с. 117–118] в існуванні різних, відмінних один від одного смислів концепту.

Наступним, третім критерієм є відкритість концепту, під чим розуміється те, що «визнане [ціннісне] досягнення має бути таким, щоб воно дозволяло суттєву модифікацію з огляду на зміни обставини й умови і таку модифікацію не можна приписати (*prescribe*) чи передбачити наперед» [5, с. 172]. Як приклад, Голлі пише про концепт ДЕМОКРАТІЯ і про «демократичні цілі», які можуть «підвищуватися чи занижуватися» [5, с. 186], тож «демократичні досягнення» завжди визначаються умовами, в яких їх визначають. Це добре видно в історичному розрізі, бо з позицій сучасності, скажімо, жодну країну ХІХ ст. важко назвати демократичною через відсутність загального виборчого права, виключення з політичного життя широких верств населення тощо.

Наступним критерієм є визначення спірного характеру концепту сторонами, які його оспорожують. Цей критерій є досить очевидним, бо якщо ніхто не береться оспорожувати конкретне значення конкретного концепту, про його оспорожаність годі було б говорити. Утім наступний (шостий) критерій є не настільки зрозумілим, ба більше, як пишуть деякі дослідники, він підриває саму концепцію оспорожаності – *exemplar*, що можна перекласти як «взірець» [5, с. 176]. Оскільки першим ілюстративним прикладом у Голлі є концепт ЧЕМПІОН, то й взірці він наводить як «прототипи гри», зразок того, як слід грати певну гру тощо [5, с. 176–177], утім, мабуть, найзрозуміліше про це він пише тоді, коли каже, що люди мають поділяти уявлення, що вони грають в одну й ту ж саму гру [5, с. 175]. Проблема полягає в тому, що якщо є якийсь взірець, щодо якого панує згода, то цей компонент вже не є оспорожуваним, а лише, так би мовити, «нашаруванням» до нього. Звісно, розгляд цієї лінії критики потребує ретельнішого розгляду, утім обмеження цього критерію варто мати на увазі.

Нарешті, останнім критерієм є те, що через «прогресивне змагання» (англ. *progressive contestation*) буде покращуватися «концептуальне застосування» концепту [3, с. 212] або через «змагання за визнання між різними користувачами концепту» [5, с. 180] покращуватиметься як його вживання, так і розуміння. Безумовно, цей критерій радше звучить як оптимістичний прогноз, ніж наріжна ознака оспорожуваності

концепту. Утім, Голлі пропонує два важливих зауваження, які він не виділяє в окремі критерії, але які прояснюють його підхід: 1) слід зважати на те, що опертя на факти не вирішує спірність, оскільки «багатовимірний опис фактів чи класифікація певних фактів є можливою» [5, с. 174]; 2) на відміну від перевірки наукових гіпотез (у природничих науках), немає «визнаних загальних методів чи принципів для вирішення, яка гіпотеза перемагає» [5, с. 179] і в принципі не існує «кількісної системи» [5, с. 177], тобто кількісних показників, за якими можна було, так би мовити, розсудити, який з концептів є кращим; 3) сутнісна оспорожаність проявляється в тому, що прибічники конкретних застосувань концептів, що вони їх вважають правильними (на відміну від позицій інших груп), здійснюють просування своєї позиції «*aggressively and defensibly*» [5, с. 177], тобто вони роблять це агресивно і при цьому займають активну захисну позицію стосовно своїх поглядів на (єдине) правильне застосування та тлумачення обговорюваного концепту.

Розглянувши визначення та основні умови класифікації концептів як сутнісно оспорожуваних, перейдемо до розгляду можливостей його застосування на ілюстративних прикладах. Для першої ілюстрації візьмемо концепт ПОПУЛІЗМ. Безумовно, саме явище популізм є складним й багатовимірним, одностороннього його визначення серед вчених немає, існує низка тлумачень популізму як «тонкої ідеології», як стилю політичної риторики, як способу мобілізації виборців (або загалом – прошарків населення тощо). Утім можна сказати, що як концепт ПОПУЛІЗМ містить в собі елемент оспорожаності, що можна проілюструвати на прикладі двох праць: «Що таке популізм?» німця, викладача Стенфордського університету Я.-В. Мюллера та його співвітчизника, професора Вищої школи акторського мистецтва ім. Ернста Буша у Берліні Б. Штегемана. Я.-В. Мюллер починає свою книжку з питання: «А хто взагалі не популіст?» [10, с. 9], і у вступі він веде мову саме про критерії визначення популізму та тих, кого можна вважати популістами [10, с. 9–23]. Серед іншого він зауважує, що цим поняттям можуть зловживати для того, щоб у політичній боротьбі відмежовуватися від своїх опонентів, яких можна просто «обізвати» популістами. Таку ж ідею озвучує і Б. Штегеман, який навіть назвав один із підрозділів своєї книжки *Populismusvorwürfe* – «закиди в популізмі» [16, с. 31–33], проте, на його думку, «роздутий закид у популізмі є симптомом переляканої ліберальної громадськості... яка відчуває загрозу своєму панівному (нім. *hegemoniale*) стану» [16, с. 31]. Я.-В. Мюллер також пише про «техніки пануван-

ня» (нім. Herrschaftstechniken) [10, с. 74], однак він, на відміну від свого земляка, не виокремлює якусь одну, конкретну сторону, яка становить основну загрозу, у той час як для Б. Штегема «популізм у часі свого народження є повстанням тих, хто є виключеним з панівного дискурсу...тому популізм цього часу є тим, чим свого часу був марксизм» [16, с. 35]. Б. Штегема у своїй книжці послідовно обґрунтовує тезу про те, що небезпечним є саме «ліберальний популізм», який є «розгорнутою технікою пост-політичної влади (нім. Macht)» [16, с. 40]. Цікаво, що в розділі, який безпосередньо присвячений ліберальному популізмові і так і називається – *Liberaler Populismus*, Б. Штегема згадує Я.-В. Мюллера, пише, що його визначення популізму є корисним, простим і зрозумілим [16, с. 64], проте одразу ж переходить до постулювання своєї політичної позиції: «з таким методичним визначенням популізму [визначенням Мюллера] зміст політичних висловлювань можна аналізувати більш нейтрально. Критика [валюти] євро, капіталізму чи форм панування еліт може бути або популістською, коли вона займає обґрунтовану волю народу (нім. Volkswille), або вона може бути легітимною політичною точкою зору (нім. Meinung), яка мусить бути дискутованою, незалежно від того, влаштовує вона панівні інтереси чи ні» [16, с. 64–65]. Відповідно, маємо приклад, в якому ніби існує згода щодо ключових характеристик концепту ПОПУЛІЗМ, але він наповнюється не просто іншим змістом, але й обґрунтовується на рівні полеміки з чітких ідеологічних позицій, у цьому випадку – лівацьких, в яких ліберальні (в розумінні Б. Штегема) ідеали відверто критикуються, якщо не дискредитуються (приміром, один з розділів називається «Як лібералізм продає свободу» [16, с. 87]). Також варто зауважити, що, мабуть, Я.-В. Мюллер навряд чи би погодився з формулюванням «обґрунтована воля народу», що його видно з наведеної вище цитати з Б. Штегема, оскільки саме уявлення про те, що існує воля народу, яку можна висловити (а тим більше – обґрунтувати), він критикує як ознаку популізму [10, с. 47–48]. Відтак ми маємо цікаву ілюстрацію сутнісної оспорюваності концепту, який дозволяє відкритість тлумачень, для якого немає чітких кількісних показників (чи системи показників або суворих принципів), за якими можна було би визначити, що є популізмом. Також популізм можна описувати з різних позицій (науково-неупереджених чи лівацько-антиліберальних, як видно з наведеного вище прикладу), і ці позиції також визнають сутнісну оспорюваність концепту, який вони по-різному розуміють.

Цікаво зауважити, що на самому початку своєї

праці Б. Штегема своїми словами формулює ознаки сутнісної оспорюваності популізму як концепту: «популізм неможливо визначити ані через його зміст, ані через його форму, а лише через ті відносини, в які він ставить ці дві складові. Тому популізм належить до риторичних і перформативних культуральних технік (нім. Kulturtechniken)» [16, с. 14]. Як і писав Голлі, визначення змістовних ознак не дає можливості досягти консенсусу щодо правильних критеріїв визначення, особливо щодо тих концептів, які будуть агресивно захищатися його прибічниками, а це, вочевидь, може здійснюватися і за допомогою риторики, і «перформативних технік», про які пише Б. Штегема. У принципі можливість дискування, обґрунтування своєї позиції і т. п. вимагає, з очевидністю, певної неупередженості, емоційної нейтральності, тобто поля для дискусії. Голлі вважав, що це не приведе до концептуальної згоди щодо значення тих концептів, які за своєю суттю є оспорюваними, але допоможе розкрити й «розвинути» їхній зміст [5, с. 197–198]. Критики Голлі писали пізніше про те, що, навпаки, множинні дискусії про концепти можуть розмивати їхній зміст і не сприяти «проясненню ситуації», а навпаки – заплутувати дослідників. Колишній професор філософії віденського Університету прикладних мистецтв Р. Пфаллер описує одну з передумов, чому такі дискусії, про які пише Голлі, стають у наш час неможливими. На його думку, основну проблему становить надмірна політична коректність, завдяки якій з суспільного і політичного дискурсу нашого часу зникає те, що він називає *Erwachsener Sprache*, що дослівно можна перекласти як «мова дорослих» [11]. Приміром, він пише про те, що надмірна політична коректність викривляє принципи неупередженої аргументації, унаслідок чого рацію має не той, хто краще обґрунтовує та доводить свою позицію, а той «хто відчуває себе найбільш ображеним» [11, с. 55]. Питання про те, наскільки сутнісна оспорюваність концептів є позитивним явищем, яке через посилення якості дискусії про значення і коректне застосування досліджуваних концептів може покращити наші знання про них, у наш час не має однозначної відповіді. У часи посилення емоційної складової диспутів про категорії та поняття, зважаючи на переосмислення поняття «політична коректність», можливості для неупереджених дискусій обмежуються, що, вочевидь, потребує подальшого наукового опрацювання.

Як видно з основних характеристик сутнісної оспорюваних концептів, питання ономазіологічних досліджень концептів (тобто з позицій семантики та ономазіології) В. Б. Голлі не торкається. Вочевидь, у галузі лінгвістики є багато напрацювань, які

можна і варто було би застосувати до дослідження концептів. Про такі можливості у своїй статті 2016-го р. зокрема пише дослідник з Лондонського Університету Ф. Беренкеттер – у розрізі когнітивної лінгвістики [1, с. 5]. Разом з тим, варто зауважити, що почасти В. Б. Голлі, (пригадаймо, що свою концепцію він запропонував у 1950-их рр., коли, приміром, когнітивна лінгвістика була ще далека від тих напрацювань, які вона має сьогодні, а відомий лінгвістичний поворот відбувся щонайменше на 10 років пізніше після доповіді Голлі, бо відома антологія Р. Рорті під однойменною назвою «Лінгвістичний поворот» побачила світ у 1967 р.) у часи якого міждисциплінарні лінгвістично-філософські розвідки перебували у процесі становлення, у чому має рацію. Уявлення про те, що в якогось слова є правильне і єдине коректне першопочаткове значення, часто може завести дослідників у глухий кут. Професор історії ідей (данською мовою дисципліна називається *idéhistorie*) Ольборзького університету Г.-Й. Шанц у своїй невеличкій монографії, присвяченій концепту СВОБОДА, один з підрозділів назвав «ілюзорні уявлення про свободу» [14, с. 8–9], в яких одним з таких уявлень є саме ілюзія про першопочаткове значення самого слова: «з точки зору історії мови (дан. *sproghistorisk*) на мікрорівні ми можемо побачити, що уявлення про першопочаткове значення (дан. *oprindelig betydning*) [поняття свободи] є ілюзорним» [14, с. 9]. Позиція Г.-Й. Шанца імпонує своєю радикальністю, бо він заявляє, що саме уявлення про те, що перше в історичній перспективі визначення слова може бути «правильним», саме по собі є ілюзією. Відтак ми маємо віддати належне В. Б. Голлі, який свого часу утримався від занурення в семантичні нюанси дослідження концептів.

Спробуймо також розглянути можливості застосування підходу Голлі до дослідження категорії концептів, що їх можна назвати авторськими. Нідерландський соціальний психолог Ф. Схапер, інженер за першою освітою, якого за це ласкаво називають «інженером в психології», 2015-го р. видав об'ємну книгу під назвою «Вірус диктатора. Погані приклади для наслідування дають погані результати» [15]. У ній він обґрунтовує свій погляд на історію різних диктатур крізь призму персоналій – конкретних диктаторів через концепт ВІРУС ДИКТАТОРСТВА (в оригіналі нідерландською термін звучить *dictatorvirus*, хоча по тексту книжки автор говорить саме про диктаторство як феномен). По-перше, саме використання у назві слова «вірус» натякає на те, що диктаторство як явище може бути «заразним» і, відповідно, воно може уражати людей, які, відповідно, після цього «хворіють на

диктаторство». По-друге, очевидним зауваженням може бути те, чи можна, умовно, усіх диктаторів «підігнати» під якусь одну пояснювальну схему. З іншого боку, авторський концепт Ф. Схапера має і свої позитивні, сильні сторони: 1) він дозволяє виокремити спільні риси, за допомогою яких можна досліджувати авторитарні тенденції правителів сучасності; 2) ставить питання про різні впливи історичних постатей одні на одних (приміром, він пише про те, що приклад Олександра Македонського «наснажував» (нідерл. *inspireert*) Юлія Цезаря та Наполеона, і, як наслідок, вони «індентифікували себе з ним та імітували його» [15, с. 35], і подібні зв'язки Схапер простежує між іншими диктаторами, серед яких є Бокасса, Саддам Хусейн, Путін та багато інших). Серед спільних рис, за якими можна визначити, що людина стала «ураженою вірусом диктаторства», Ф. Схапер, зокрема, виокремлює такі, як: манія величчя (нідерл. *grootheidswaan*) самовиправдання (нідерл. *zelfrechtvaardiging*), удавані вибори чи імітації виборів, так би мовити вибори без вибору (нідерл. *schijnverkiezing*) та дванадцять інших. Політологи вочевидь погодяться, що імітація демократичних практик у вигляді проведення імітації виборів, коли результати голосувань відомі наперед через фальсифікації, або коли опозиційні сили в принципі до участі не допускаються, притаманна країнам, якими керують диктатори. Натомість, такі категорії як «манія величчя» та «самовиправдання» лежать за межами політологічного дискурсу та стосуються психології особистості. У цьому аспекті ми маємо як сильний, так і слабкий бік запропонованого Ф. Схапером концепту: він дозволяє інтегрувати в собі знання з різних галузей (у наведеному прикладі – з політології та з психології), але провокує дискусію про обґрунтованість такого поєднання, яке може бути неупорядкованою сумішшю поглядів, а не продуманою комбінацією аналітичних категорій. Вочевидь, як позитивно, так і негативно можна подивитися на питання про те, як сприймати авторський концепт, який апріорі пропонується як міждисциплінарний (політологічно-психологічний), проте спрямований на дослідження феномену в розрізі однієї з наукових галузей (у цьому прикладі – політології). Таким чином, можемо підвести проміжний висновок про те, що авторські концепції можуть бути сутнісно оспорюваними за своєю методологією, за запропонованим підходом, за ключовими категоріями, інтегрованими в ньому тощо.

Висновки

Розглянувши визначення поняття «сутнісно оспорювані концепції» та виклавши його наріжні характеристики, проілюструвавши можливості його

застосування, можемо перейти до формулювання таких висновків: 1) основна мовно-термінологічна особливість сутнісно оспорюваних концептів в оригінальному викладі В. Б. Голлі криється у назві, яка вказує на те, що концепт є не просто спірним у тому значенні, що він є неоднозначним чи не є чітко визначеним, а те, що за самою своєю природою (тобто «суттю», що відображено у першому слові словосполучення англійською мовою – essentially, яке конотує до «суті» англійською мовою – essence) конкретний концепт свого роду «приречений» бути об'єктом нескінченних дискусій щодо його значення та смислу; 2) два важливих мовно-термінологічних нюанси криються в критеріях визначення концептів як сутнісно оспорюваних, а саме: перший критерій *appraisiveness* вказує на «ціннісні досягнення», без яких не обходяться дискусії між різними групами про коректне застосування концептів, а також *diverse descriptability* як можливість різноманітної описуваності концепту, не як одноразового акту надання опису, а постійного описування в залежності від мінливих історичних обставин та суспільно-політичних реалій; 3) основними характеристиками та ознаками сутнісно оспорюваних концептів є їхня ціннісна складова, внутрішня складність, різноманітна описуваність, відкритість, взаємне визначення оспорюваності концептів з позицій тих сторін, що беруться ці концепти оспорювати, зразок чи взірць, в якому коріниться «концептуальне значення» та прогресуюче протистояння щодо правильного визначення концепту та його коректного застосування; 4) хоча мовні загалом й ономаціологічні підходи зокрема в оригінальній концепції Голлі не розглядають, слід зважати на те, що уявлення про правильне, першопочаткове значення якогось концепту як лексеми може заводити дослідника в глухий кут, бо саме це уявлення є частиною ілюзії про коректне першопочаткове значення, як про це, зокрема, пише данський професор Г.-Й. Шанц; 5) навівши два ілюстративних приклади сутнісно оспорюваних концептів – ПОПУЛІЗМ в інтерпретації двох німецьких науковців, Я.-В. Мюллера та Б. Штегемана, та авторський концепт нідерландського соціального психолога Ф. Схапера ВІРУС ДИКТАТОРСТВА, очевидно стає важливістю ідеологічного виміру під час розгляду визначень чи підходів

до політичних концептів, оспорюваність може бути обумовлена радикальною ідеологічною позицією, зберігаючи при цьому базове розуміння основи концепту, що є спільним для інших дослідників; у випадку авторських концептів, оспорюваним можуть бути конотація, запропонована термінологічним вибором автора, закладений у ньому методологічний підхід, а також властивості феномена, що їх покликаний охопити і втілити у собі такий концепт.

Перспективними для подальших досліджень, вочевидь, є питання про подальші напрями застосування підходу до концептів, запропонованого В. Б. Голлі, який заявив, що є такі концепти, які просто приречені бути оспорюваними з різних, зокрема й з ідеологічних, позицій. Голлі оптимістично дивився на евристичний потенціал свого підходу. Зокрема, як зазначалося в статті, він вірив у те, що ґрунтовні наукові дискусії про значення і використання концептів покращуватимуть якість нашого знання та відкриватимуть нові горизонти. У цій статті наводиться зауваження австрійського науковця Р. Пфаллера про те, що одним із наслідків посилення політичної коректності є унеможливлення дискусій на певні теми. Він також пише про докорінну зміну стилю дискусій, і саме цю зміну він назвав «зникненням мови дорослих з політики та культури». Відтак питання про подальші застосування сутнісно оспорюваних концептів як дослідницького підходу в сучасних реаліях, особливо в Україні, є цікавою і перспективною темою для подальших наукових розвідок.

REFERENCES

1. Berenskoetter, F. (2016). Approaches to Concept Analysis. *Millennium: Journal of International Studies*, 45(2), 151–173. doi:10.1177/0305829816651934
2. Bouyahi, H. (2018). Nationalism as an essentially contested concept. *Journal of Liberty and International Affairs*, 4(1), 46–57.
3. Collier, D., Hidalgo, F. D., & Maciuceanu, A. O. (2006). Essentially contested concepts: Debates and applications. *Journal*

of *Political Ideologies*, (11)3, 211–246. doi: 10.1080/13569310600923782

4. Collier, D., & Mahon, J. E. (1993). Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*, 87(04), 845–855.
5. Gallie, W. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167–198.
6. Gerring, J. (2012). *Social Science Methodology. A Unified Framework*: second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Goertz, G. (2006). *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton University Press.
8. Gray, J. (1977). On the Contestability of Social and Political Concepts. *Political Theory*, 5(3), 331–348.
9. Greene, C. (2019). Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*, 50(1), 3–22. doi:10.1177/0048393119878783
10. Müller, J.-W. (2016). *Was is Populismus? Ein Essay*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
11. Pfaller, R. (2018). *Erwachsenensprache. Über ihr Verschwinden aus Politik und Kultur*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
12. Richter, M. (1995). *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New-York: Oxford University Press.
13. Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*, 64(04), 1033–1053.
14. Schanz, H.-J. (2012). *Frihed*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
15. Schaper, F. (2015). *Het dictatorvirus. Slecht voorbeeld doet slecht volgen*. Scriptum.
16. Stegemann, B. (2017). *Das Gespenst des Populismus. Ein Essay zur politischen Dramaturgie*. Berlin: Verlag Theater der Zeit.
17. Swanton, C. (1985). On the "Essential Contestedness" of Political Concepts. *Ethics*, 95(4), 811–827.
18. Yakovlyev, M.V. (2019). Metakhtonni kontsepty politychnoi nauky: zasady porivnialnoho sotsiokohnityvnoho analizu [Metachthonous concepts of political science: fundamentals of comparative sociocognitive analysis] *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya*, 142(3), 118–121. [in Ukrainian].

Яковлев Максим Владимирович

Кандидат політичних наук, доцент
Національний університет «Києво-Могилянська
академія»
04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди, 2

Yakovlyev Maksym

Candidate of Political Sciences, Associate Prof.
National University of Kyiv-Mohyal Academy
2, Skovoroda Ave., Kyiv, 04070, Ukraine

Email: yakovlevmv@ukma.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7774-3513

Цитування: Яковлев М. В. Сутнісно оспорювані концепти як інструмент політологічних розвідок: визначення і характеристики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 17–26.

Citation: Yakovlyev, M. V. (2020). Sutnisno osporiuvani kontsepty yak instrument politolohichnykh rozvidok: vyznachennia i kharakterystyky [Essentially contested concepts as a tool in political studies: definition and criteria]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 17–26.

Стаття надійшла / Article arrived: 06.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2020

Економіка цінностей та філософія економіки

Ніна Коннова, Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця

Стаття присвячена аналізу аксіологічних уявлень, які лежать в основі теорій сучасної економічної науки взагалі та теорії фінансів зокрема. Розглядаються витoki концепту *homo economicus*'а чи людини економічної. У сучасній літературі, присвяченій філософським і методологічним проблемам економічної теорії, термін «*homo economicus*» вживається в двох основних значеннях. Перше – як суто технічний конструкт чи модель, утворену у вигляді суми певних припущень та уявлень, узятих у їхній граничній формі, або, якщо простіше, як певну ідеалізацію. Друге розглядає «*homo economicus*» як певний антропологічний тип, який характеризується відповідними ціннісними та поведінковими особливостями. Показано, що конструкт *homo economicus*'у виник не в результаті умоглядних міркувань, а має досить-таки довгу передісторію, суть якої полягає у поступовому відриві економічної теорії від етики. Людина економічна – це людина, яка вибудовує свою поведінку через підрахунок вигоди. Постійне ведення таких підрахунків є самодисципліною людини економічної. Така самодисципліна формує нову систему норм, вільну від моралі чи інших подібного роду речей. Нова система норм не передбачає якихось сталих догматів чи аксіом (як це звичай має місце в етиці), але є повністю раціональною і спирається на підрахунок імовірностей тих чи інших варіантів розвитку подій.

Показано еволюцію економічної науки. В її основу після розділення політичної економії на політичну філософію та власне економічну науку наприкінці XIX ст. був покладений принцип зростання, зростання не зважаючи ні на що. Цей принцип виходить на перший план у часи Великої депресії, але продовжує своє панування донині.

Показано, що сутність грошей полягає в тому, що вони є символом чи знаком боргових зобов'язань, тоді як їх концептуальною формою, вираженням їх кількісного аспекту є капітал. Саме капітал є тим двигуном, тією рушійною силою, яка змушує рухатися ринкова економіка.

Показано, що праця та капітал стають основоположними аксіологічними принципами сучасних економічних уявлень. Ідеалом стає людина економічна, тобто індивідуалістичний та егоїстичний тип, орієнтований на пошук вигоди, яка полягає в задоволенні бажань.

Ключові слова: *homo economicus*, економіка профіту, потlach, гроші, капітал, власність, праця, аксіологія

Economics of values and philosophy of economics

Nina Konnova, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

The article is dedicated to the analysis of axiological ideas lying in the foundation of the modern economic science in general and theory of finances in particular. The concept of *homo economicus* and its origins are considered. Concept of the "*homo economicus*" is used in the modern philosophic and methodologic literature on methodologic questions of economical science is used in two meanings. The first considers *homo economicus* only as a technical construct or model created in the form of certain hypotheses and suppositions set taken in their limit form as an idealization. The second takes it as a certain anthropologic type characterized with according values and behavior. It was demonstrated that the concept of *homo economicus* has a long before-history consisting in gradual break-up between economical theory and ethics. The *homo economicus* is a person who build his behavior through calculation of his profit. The latter is a form of his self-discipline that forms a new system of norms free from moral and other similar things. The new system of norms suppose no stable tenets and axioms as it takes place in ethics but remains rational and is based on probabilities calculations.

The evolution of economical science is regarded as well as its division into political philosophy and proper economic theory in the end of the XIX century, the role of the growth principle, the growth in spite of anything that stood to the first place in the time of the Great Depression and goes on occupying this place till now.

It is demonstrated that the essence of money consists in being a symbol and sign of debt obligations, that the capital is representation of their accumulated form and moving power that makes market economics to move.

It is shown also that namely the ideas of capital as well as labour compound axiological foundation of modern economical ideas. The homo economicus or economical man, that means individualistic and egotistic psychotype oriented onto profit and satisfaction of his desires, becomes conceptual ideal.

Keywords: homo economicus, economics of profit, potlach, capital, property, labour, axiology

Экономика ценностей и философия экономики

Нина Коннова, Харьковский национальный экономический университет им. Семёна Кузнеца

Статья посвящена анализу аксиологических представлений, которые лежат в основе теорий современной экономической науки вообще и теории финансов в частности. Рассматриваются истоки концепта homo economicus'а или человека экономического. В современной литературе, посвященной философским и методологическим проблемам экономической теории, термин «homo economicus» употребляется в двух основных значениях. Первое – чисто технический конструкт или модель, образованную в виде суммы определенных предположений, взятых в их предельной форме, или, если проще, как определенную идеализацию. Второе рассматривает «homo economicus» как определенный антропологический тип, который характеризуется соответствующими ценностными и поведенческими особенностями. Показано, что конструкт homo economicus возник не в результате умозрительных рассуждений, а имеет довольно-таки длинную предысторию, суть которой заключается в постепенном отрыве экономической теории от этики. Человек экономический – это человек, который выстраивает свое поведение через подсчет выгоды. Постоянное ведение таких подсчетов является самодисциплиной человека экономического. Такая самодисциплина формирует новую систему норм, свободную от морали или других подобного рода вещей. Новая система норм не предусматривает каких-либо устоявшихся догматов или аксиом (как это обычай имеет место в этике), но является полностью рациональной и опирается на подсчет вероятностей тех или иных вариантов развития событий.

Показана эволюция экономической науки. В ее основу после разделения политической экономии на политическую философию и собственно экономическую науку в конце XIX в. был положен принцип роста. Этот принцип выходит на первый план во времена Великой депрессии, но продолжает свое господство по сей день.

Показано, что сущность денег заключается в том, что они являются символом или знаком долговых обязательств, тогда как их концептуальной формой, выражением их количественного аспекта является капитал. Именно капитал является тем двигателем, той движущей силой, которая заставляет двигаться рыночную экономику.

Показано, что труд и капитал становятся основополагающими аксиологическими принципами современных экономических представлений. Идеалом становится человек экономический, то есть индивидуалистический и эгоистический тип, ориентированный на поиск выгоды, которая заключается в удовлетворении желаний.

Ключевые слова: homo economicus, экономика профита, потlach, деньги, капитал, собственность, труд, аксиология

Метою даної статті є аналіз аксіологічних уявлень, які лежать в основі теорій сучасної економічної науки взагалі та теорії фінансів зокрема. Для вирішення цього завдання необхідно проаналізувати ключові підходи сучасної аксіології, а також базові концепти економічної науки. Теорія будується шляхом узагальнення, абстракції та ідеалізації, такі як «досконалий ринок», «суто планове господарство», «попит і пропозиція» тощо. Вони утворюють певні семіотично-концептуальні структури, крізь призму яких оцінюються реальні економічні процеси. Одним з елементів таких структур і виступає ідея homo economicus'a, яку також планується проаналізувати у даній статті. Концепт homo economicus'a передбачає також серед іншого відповідну систему аксіології, відмінну від аксіології, декларованої в сучасних демократичних суспільствах провідних країн сучасної західної цивілізації. Зазначена невідповідність мало представлена в сучасній філософській літературі і de facto залишається на рівні колективного несвідомого, проявляючи себе в ролі психологічних проєкцій лівацького дискурсу щодо ринкової економіки загалом та системи капіталізму зокрема. Саме цей момент визначає актуальність пропонованого аналізу.

У сучасній літературі, присвяченій філософським і методологічним проблемам економічної теорії, термін «homo economicus» вживається в двох основних значеннях. Перше розглядає його як суто технічний конструкт чи модель, утворену у вигляді суми певних припущень та уявлень, узятих у їхній граничній формі, або, якщо простіше, як певну ідеалізацію. Друге розглядає «homo economicus» як певний антропологічний тип, який характеризується відповідними ціннісними та поведінковими особливостями [5, с. 175]. Російський дослідник А. Н. Сорочайкін називає такий другий варіант «психологізованим» варіантом першого ідеалізованого варіанту і вказує на те, що його можна розглядати як абстракцію психологічних аспектів суто економічної поведінки [6, с. 122]. Безперечно, у межах сучасної економічної теорії homo economicus є насамперед ідеалізацією, тобто певною умовною моделлю людини, чия поведінка визначається винятково власними економічними інтересами, які вона переслідує незалежно щодо інтересів інших людей. Умовність такої моделі є очевидною для всіх теоретиків економічної теорії та філософської

антропології і використовується в ролі суто абстрактного конструкту для побудови подальших економічних моделей.

Між тим слід зазначити, що конструкт homo economicus'a виник не в результаті умоглядних міркувань, а має досить-таки довгу передісторію. Уперше його вводить у своїх працях класик політичної економії Джон Стюарт Мілль. Він пише, що політична економія не займається всією цілісністю різних сторін життя суспільства чи окремої людини, а бере з цієї цілісності лише один аспект, аспект накопичення багатства. Відповідно, людина в контексті політичної економії береться як істота, яка бажає володіти матеріальними цінностями. З усіх властивостей притаманних людині розглядаються лише такі (відраза до праці, бажання задоволення тут і нині), які є дотичними до цього аспекту. Ключовим моментом людської природи в даному зрізі виступає індивідуалізм (тобто кожен сам за себе і переслідує власні інтереси), який виражається в матеріальному зацікавленні та інструментальній раціональності [9].

Слід зазначити однак, що витоки концепту «homo economicus» чітко простежуються до т.зв. «selfish school» («егоїстична школа»), представниками якої були Гоббс і Мандевіль. Так, Томас Гоббс ще у своєму «Левіафані», виданому в 1651-му році, пише про природний стан як про війну всіх проти всіх, вказуючи, що в основі людської природи лежать самі лише сваволя та егоїзм, не стримувані жодними моральними настановами.

Економічна теорія в сучасному розумінні цього слова виникає у XVIII ст. як наука про вартість, вільна від будь-яких турбот про чесноти чи обов'язок, як наука, яка розвиває абсолютно аморальну копію взаємодії людей між собою та зі світом [3, с. 165–166]. Єдине, що є важливим, це користь, яка виражається через вартість та може бути підрахована. Відмінність між різними видами користі має виражатися суто кількісно і ніяк інакше. Двома сторонами кількісної оцінки виступають аскетизм (тобто здатність зосередитись на продуктивній праці, яка і породжує матеріальну користь) і гедонізм (тобто можливість одержувати задоволення від матеріальних продуктів праці) [3, с. 178].

Цей розрив з мораллю відбувся звичайно не відразу. Першим кроком у напрямку до цього стає суб'єктивізація користі. Якщо утилітаристи XVIII ст. ще намагалися віддавати визначення певної об'єктивної користі (через об'єктивні

потреби, критику економічної надмірної нерівності чи міркування про те, що повільне споживання є кращим за швидке), то вже т. зв. маржиналісти XIX ст. все це рішуче відкидають. Згідно з ними кожен індивід сам визначає, що йому потрібно; принципово не можна порівнювати потреби і користь різних індивідів, оскільки неможливо проникнути всередину індивідуального людського духу й відшукати спільний знаменник почуття приємності від задоволення тих чи інших потреб. Єдине, що можна запропонувати індивідууму – це математичні розрахунки. Останні ж потребують радикального очищення теорії від будь-яких моральних, соціальних, політичних елементів. Парето, наприклад, запропонував ідею т. зв. офелімічності або чистого індивідуального бажання, без урахування будь-якої об'єктивної корисності. Як він сам визначав офелімічність, «прийнятне ставлення, завдяки якому певна річ задовольняє певну потребу чи бажання, чи то легітимне, чи то ні» на відміну від «користі», терміну, що зберігає за собою відповідні об'єктивні конотації, вказуючи на «властивості речі, що сприяють розвитку та процвітання індивідуума, раси чи всього людського роду» [3, с. 197–198]. Власне, якщо коротко, то офелімічність – це абсолютно суб'єктивна властивість, тоді як користь може визначатися за допомогою чисельних, хоча й суперечливих, критеріїв. Тобто в основі економічної теорії лежить психологія, причому психологія, що тяжіє до соліпсизму. Власне економічна теорія – це свого роду психологія плюс математика. Маржиналісти претендували також на те, що вони дають математичну основу психології як такої. В основі цієї психології ідея homo economicus'a чи людини економічної [3, с. 191–200]. Людина економічна з головою занурена в економіку, живе економікою, сприймає і пізнає себе, своє – я – через економічні, зокрема фінансові (в сучасних умовах) трансакції.

Отже, людина економічна – це людина, яка вибудовує свою поведінку через підрахунок вигоди. Постійне ведення таких підрахунків є самодисципліною людини економічної [3, с. 202–204]. Така самодисципліна формує нову систему норм, вільну від моралі чи інших подібного роду речей. Нова система норм не передбачає якихось сталих догматів чи аксіом (як це зазвичай має місце в етиці), але є повністю раціональною і спирається на підрахунок імовірностей тих чи інших варіантів розвитку подій. «Нова нормативність – це самоконтроль енергії бажань,

саморегуляція імпульсів, самодисципліна пристрастей. "Дух капіталізму", по суті, передбачає наявність вільного бажання й відхиляє імператив самоконтролю. З одного боку, економічна рефлексія виступає на захист бажань як енергетичного джерела багатства і принципу розрахунку цінностей, а з іншого – робить із цього розрахунку форму регулювання бажань, цілком сумісну з новим порядком речей», – пише Крістіан Лаваль [3, с. 205].

Людина економічна живе і діє, постійно розраховуючи шанси і ризики. Останнє ставить в основу математичного апарату економічної науки теорію імовірностей, а теорія імовірностей переорієнтовує всі питання політики і моралі на тілесні аспекти досвіду. Задоволення та страждання ж є основою спонукальних причин людської діяльності. Люди діють задля досягнення задоволення та уникнення страждань. Економічні розрахунки – це поєднання принципу причинності та кількості [3, с. 211–212].

Філософи-просвітники XVIII ст. писали, що людина створена для щастя. Відповідно економічна теорія так само має за мету пошук шляхів досягнення його. Щастя визначалося звичайно як сума задоволень мінус сума страждань. Але поррахувати таке можливо лише в тому випадку, коли і задоволення, і страждання представлені у вигляді суто абстрактних конструкцій. Грошовий еквівалент стає тут єдиним способом вимірювання. Подібно тому, як термометр служить для вимірювання температури, а барометр – тиску, так само гроші служать для виміру кількості щастя, стверджував Бентам [3, с. 213]. Останнє зовсім не означає, що щастя в грошах чи навіть, що все зводиться до грошей. Пориви душі, писав Альфред Маршалл, виміряти неможливо, але зате можливо виміряти їх наслідки [3, с. 215]. І лише гроші дозволяють встановити яку-небудь систему гетерогенності та відмінності.

Загальний висновок, який слідує з концепцій «selfish school» – це презумпція методологічного індивідуалізму та егоїзму в аналізі місця людини в соціумі. Саме це стає світоглядно-методологічною передумовою теорії засновника політекономії як науки, англійського філософа Адама Сміта з його ідеями «власного інтересу» (self-interest) та «невидимої регулюючої руки» (ринку). Невидима рука ринку координує дії з переслідування власного інтересу, у результаті кожен агент ринку, переслідуючи лише власну вигоду, сприяє користі інших і зростанню

загального добробуту. Концепт Міля відразу викликав не лише зацікавлення, але також і жваву критику. Критики Мілля відзначали при цьому занадто спрощений характер такого бачення, яке повністю ігнорує моральну сторону справи. Але є очевидним, що дане спрощення виступає абсолютно необхідним, оскільки з усього багатоманіття мотивів і цінностей потрібно обрати лише такі, які безпосередньо впливають на процес економічної діяльності, відкидаючи все інше, з тим щоб створити певне концептуальне ядро для побудови абстрактного каркасу теорії. Так, наприклад, Дж. Інграм «карикуризував» homo economicus'a, вказуючи, що він відрізняється від genus Homo як свого роду «money-making animal» («тварина, що робить гроші»). Тобто концепт homo economicus, введений як абстрактна модель людської поведінки в галузі економічного життя, перетворився врешті-решт на карикатурний портрет сучасної західної людини. Американські соціологічні дослідження показують, що студенти економічних факультетів демонструють більш корисливу поведінку, а викладачі жертвують менше грошей на благодійність, аніж їхні колеги з інших факультетів [4, с. 93]. Таким чином «фінансова поведінка допомогла втілити в реальність той ринок, який існував теоретично», – пишуть американські соціологи Дональд Маккензі і Ювал Мілло (цит. по [4, с. 94]).

Якщо говорити про аксіологічні аспекти усього вище сказаного, то очевидними є індивідуалізм та егоїзм (останній втрачає свої негативні конотації), а також гедонізм суто індивідуалістичного типу. Питання щастя й евдемонізму як такі не піднімаються, оскільки в основу покладені аспекти бажання та його задоволення, які, очевидно, мало узгоджуються з принципами евдемонізму, а лише гедонізму. Осмислення наявних на сьогодні парадигм економічної науки потребує комплексного, трансдисциплінарного підходу. Теорії сучасної економічної науки, зокрема фінансові, є насамперед абстрактними семіотичними системами, в яких одні знаки вказують на другі, другі на треті, треті на четверті і т. д., і т. п. З реальністю ці системи взаємодіють, відповідаючи чи не відповідаючи їй фактам – саме же механізм та причини такої відповідності/невідповідності залишається за кадром і його неможливо зрозуміти в межах самих економічних теорій. Будь-яка людська спільнота (звичайно, якщо її можна назвати спільнотою) являє собою певну єдність. Єдність спирається на відповідне

відчуття, відчуття єдності, яке передує спільноті як такій, саме створює спільноту. Механізм дії цього відчуття є міфічним за своєю суттю. З цього випливає, що єдність суспільства, у межах якої тільки і стає можливою високорозвинута спеціалізована та фінансирована економіка стає можливою лише після досягнення певної соціальної угоди між потенційними її агентами або, іншими словами, після досягнення певного рівня соціальної та семіотичної єдності. Первинною передумовою цієї первинної єдності стає економіка дару, саме вона дає той необхідний рівень соціальної єдності, яка є необхідною для нормального функціонування ринкової економіки, яка осмислюється в межах теорій homo economicus'a.

Сучасна аксіологія на відміну від аксіології XIX ст. передбачає два ключових підходи – функціоналістський та субстантивістський. Перший дозволяє провести аксіологічну інтерпретацію як сучасної економіки профіту, так і економіки дару та потлачу. Зокрема, теорії дару і потлачу дозволяють пояснити, яким чином забезпечується цілісність суспільства, тобто як суспільство тримається купи. Однак така інтерпретація зазнає значної критики, зокрема з боку марксистської філософії, оскільки вона, як зазначає, наприклад, Альтюссер, ігнорує сферу виробництва і тому не може бути застосована в сучасних умовах. Згідно з Марксом в основі всіх цінностей лежить праця [11, с. 26].

Однак, що таке праця? За Марксом, це фізичні та розумові зусилля найманих робітників, зосереджені на процесі виробництва матеріальних цінностей. Очевидно, що тут не згадується аспект організації, тобто зусилля, зроблені менеджерами та власниками. Питання про те, чи оплачується праця найманих робітників повною чи неповною мірою, є занадто туманним, оскільки залишається питання про оплату праці організаційної. Організація передбачає міжлюдські стосунки. Сучасна антропологія показує, що в основі всіх стосунків лежить обмін дарами у формі чи то матеріальних благ, чи то послуг, чи то просто моральних едвансів [11, с. 31].

У Сполучених Штатах є такий вислів «індіанський дар», який з'явився ще у XVIII ст., після публікації Томасом Хатчінсоном історії англійських колоній. Англієць приходить у гості в індіанське поселення, де йому роблять чудовий подарунок, майстерно вирізьблену курільну люльку. Англієць у захваті, він уявляє, що подарує її якомусь музею, де вона буде вистав-

лена з биркою «дарунок такого-то». Яким же є його здивування, коли наступного дня до нього приходять індіанці з іншого поселення і просять показати люльку. Коли він показує, вони розглядають її, демонструючи свій захват майстерною роботою і всіляко даючи йому зрозуміти, що він має подарувати люльку їм. Тобто, згідно з індіанськими традиціями, люлька є даром, який, однак, не може стати чимось власністю, вона має постійно переходити від одного до іншого [8, с. 23–24].

Саме цим прикладом починає свій виклад Люїс Хайд у своїй книзі «Дар. Як творчий дух перетворює світ». Тобто в індіанців, як і в багатьох інших первісних племен, існувало чітке розрізнення дару і капіталу – перше не може стати другим – воно, дар, має постійно переходити з рук у руки. Подібні практики, відомі в сучасній антропологічній та культурологічній літературі як потлач, були описані багатьма антропологами та етнологами, які досліджували культури первісних племен у всьому світі.

Люїс Хайд наводить казку зі збірки братів Грімм про те, як чоловік і дружина зібралися поласувати смаженою куркою, але побачили, що до їхньої садиби підходить якийсь жебрак. Чоловік швидко заховав курку, після чого дав жебракові трохи хліба. Після того, як жебрак пішов, чоловік поліз за куркою, але раптом побачив, що замість курки на тарілці сидить потворна жаба. Ця жаба стрибнула на обличчя чоловікові й прилипла до нього. Після цього він був змушений постійно її годувати, бо інакше вона починала їсти його обличчя [8, с. 33]. Казка більш, аніж метафорична. Чоловік, пожалкувавши курки для нужденного, випадає із загального простору достатку й благополуччя, і його починає мучити жаба. Тобто відбувається випадіння із простору дару із його надлишком у простір вигоди із його постійними нестачами та злиденністю.

Люїс Хайд цитує Маршалла Салінса: «Ринково-індустріальна система сама породжує нестачу та дефіцит, причому робить це в небачених масштабах і такою мірою, до якої навіть близько не змогли підійти інші суспільства. Там, де виробництво і розподіл спираються на поведінку цін, а все життя залежить від придбання та витрачання, нестача матеріальних благ стає явним, передбачуваним початковим пунктом будь-якої економічної активності» [8, с. 52].

Броніслав Маліновський описав практику т. зв. кула – коlobігу дарування серед племен Нової Гвінеї. Дарують звичайно намиста

та браслети... [8, с. 35–40]. Етика дарування кула в аборигенів дуже розвинута. Якщо хтось хоче залишити собі річ, яка йому сподобалася, він може це зробити поклавши замість неї іншу рівноцінну річ, у такому разі кула продовжиться як годиться, ніби нічого й не сталося. Можна замінити уподобану річ чимось менш цінним. У такому разі того, хто вчинив таке, будуть засуджувати за скупість, але практика кула так само буде продовжена, оскільки формально правила вважаються виконаними [8, с. 40]. У ході практики кругового дарування утворюється суспільне тіло, товариство, об'єднане практикою дарування. Его окремого учасника визначається цим соціальним тілом – тубільці говорять про свій клан (об'єднаний практикою кругового дарування) як про своє тіло [8, с. 43]. Люїс Хайд пише: «Знову ж таки тіло може розширюватися за межі своєї, так би мовити, шкіри, і при своєму граничному розширенні воно перестає бути тілом. Якщо ми проникнуті духом дарування, то ми любимо саме відчуття відкритості нашого тіла. Твердість "я" має свої переваги, але в певних випадках ми волиємо повільного розширення, повільної експансії, якщо скористатися однією з метафор Уїтмена, згідно з якою "я" насолоджується, віддаючи й беручи світу, поки врешті решт не залишає межі своєї закінченості» [8, с. 43–44]. Тому що все, що поміщене в ті чи інші межі, рано чи пізно вичерпується. Отже, або розширення, або поступове виснаження [8, с. 48].

Дар може циркулювати на будь-якому рівні розвитку «я». Я можу просто дарувати щось комусь і відчувати моральне вдоволення від цього. Це вдоволення може бути суто егоїстичного характеру. Практика кула охоплює досить велике коло передачі дару, у результаті її виникає почуття єдності групи, але не більше. Це нагадує індійську притчу про те, як дві жінки, які, намагаючись дотримуватись настанов щодо подачі милостині, подавали її одна одній. Тобто виникла група всього лише з двох осіб. У новозеландських маорі є більш цікава практика. Уполювавши якусь дичину, чоловіки передають певну частину місцевому чаклунові, який варить здобич, частину з'їдає сам, а з частини виготовляє амулети маурі, які вважаються втіленням духу хау (духу дару, духу лісу, природи), і які є даром, який чаклун повертає лісові. Для того щоб і далі в лісі водилася дичина, і щоб мисливці могли її вполювати. Тобто тут передбачається ширше поле порівняно з тим, яке виникає в

практиці кула. Поле: ліс – мисливці – чаклун – ліс [8, с. 45]. Якщо товар рухається в напрямку одержання прибутку, то виникає запитання, а куди рухається дар. Дар рухається в напрямку порожнечі, тобто в напрямку того, хто нічого не має і, відповідно, найбільше дару потребує [8, с. 53].

Дар є актом доброї волі. Боас описує такий звичай в одному з племен. Якщо хтось ненавмисне образив когось, то образений робить подарунок кривдникові. Якщо образа справді була ненавмисною, то кривдник робить образу дарунок у відповідь. У результаті починається циркуляція дарів і, відповідно, доброї волі всередині групи. «Те, що збирається в дарі, – пише Л. Хайд, – є не лише відчуття щедрості та безкорисності та ствердження індивідуальної доброї волі, перетворення цих окремих частинок у *spiritus mundi* (світовий дух), у єдину душу, у щільний пучок, волі якого фокусуються лінійною дару. Так дар стає провідником соціальної спайки, і це знову ж таки викликає відчуття, що проходження дару збільшує його цінність, бо, принаймні, з точки зору суспільних відносин ціле завжди є чимось більшим, аніж сума його частин. Якщо дар об'єднує групу, то він набуває більшої цінності вже після першої передачі, а після неї він, неначе вірний закоханий, продовжує рости, дивуючи учасників цього дійства своєю постійністю» [8, с. 71]. Тобто зростаюча цінність мідних блях є метафорою чи проекцією свого життя на ці бляхи [8, с. 71]. Дар встановлює зв'язок. Це проявляється навіть у тривіальних побутових ситуаціях. Наприклад, під час спільних застіль учасники наливають вино спочатку не собі, а своїм сусідам. Чи пригощають сигаретами або цукерками незнайомих людей під час поїздки. Або навіть, коли уряди одних країн надають допомогу жителям інших. Чи дари, жертви богам, які поєднують людей із ними. Усе це означає встановлення політичних, соціальних, психологічних чи духовних зв'язків з усіма наслідками. Тобто, окрім видимої матеріальної, існує й розвивається невидима символічна економіка [8, с. 101].

Яка різниця між обміном дарами в економіці дару та обміном грошей і товарів у економіці профіту? Різниця в тому, що у випадку обміну дарами дарувальник віддає не лише певну річ чи робить послугу, але також ніби передає якусь частинку себе самого, одержуючи натомість певний символічний капітал у формі престижу, пошани, соціального положення тощо. Мірилом же останнього в межах грошової економіки є

гроші та грошовий капітал, що виходить на перший план в умовах капіталізму [2].

Власне, в основі намагань до накопичення багатства лежить звичайно не матеріальна жадоба, а саме намагання до символічного капіталу [12, с. 36]. Наприклад, предметом потлачу у народу хаген виступають свині. Їх вирощують жінки, однак, передають один одному у дар чоловіки. Даруючи свиней чоловіки набувають символічний капітал, підносячи свої імена до відповідного соціального рівня. Свині ж ніби виникають у процесі дарування. Цей випадок може служити для підтвердження того, що цінності як такі виникають не внаслідок праці, а внаслідок бажань і обміну [11, с. 38]. Останнє власне свідчить на користь функціоналістського підходу на противагу субстантивістському.

Однак залишається запитання про те, звідки і як беруться свині, наявність яких є необхідною задля того, щоб функціоналізм запрацював. Свині з'являються частково завдяки праці, частково ж завдяки природі. Функціоналістський підхід, ігноруючи загалом аспект походження матеріальних цінностей, виходить з того, що вони виникають ніби самі по собі, природним чином і далі стаючи чияюсь власністю та, будучи даровані, породжують символічний капітал. Зростання останнього таким чином обмежується самою природою, її умовами. Первісна праця була малопродуктивною і мало впливала на ці умови.

Однак, у Новий час ситуація змінюється. Індустріалізація збільшує продуктивність праці, що веде до тенденції ігнорування принаймні значної частини природних умов. Якщо засновники сучасної економічної науки Сміт і Рікардо виокремлювали три основні складові економічного виробництва – працю, землю і капітал, то в ХХ ст. від них залишаються лише праця і капітал [4, с. 71]. Слово «економіка» чи точніше «економікон» було вигадане Ксенофонтом, який визначав її/його як мистецтво ведення домашнього господарства, яке він відрізняв від «хрестоматистики» або мистецтва здобувати багатство. Ототожнення економіки зі здобуттям багатства з'являється більш ніж двома тисячами років пізніше, в працях Джеймса Стюарта, Адама Сміта, Джона Стюарта Мілля. Саме починаючи від них економічна наука починає розглядатися як наука про примноження матеріальних багатств і зокрема про економічне зростання [4, с. 36–37]. Парадокс еволюції економічної науки полягає в тому, що спочатку вона оголошує

себе наукою про людську поведінку на початку ХХ ст., а тоді на багато десятиліть забуває про цю поведінку, зосереджуючись на вивченні суто математичної статистики [4, с. 38]. Пояснення полягає в тому, що в її основу після розділення політичної економії на політичну філософію та власне економічну науку наприкінці ХІХ ст. був покладений принцип зростання, зростання не зважаючи ні на що. Це «тільки вперед» стає основоположною рисою західної ментальності та культури [4, с. 41–44]. Власне цей принцип виходить на перший план у часи Великої депресії, але продовжує своє панування донині. Зростання ж вимірюється у суто грошовому еквіваленті, а зовсім не у конкретних матеріальних чи тим паче духовних цінностях, навіть таких, як зростання рівня життя. Усе інше розглядається переважно як «паливо», енергія для такого грошового зростання.

Якщо сутність грошей полягає в тому, що вони є символом чи знаком боргових зобов'язань, то їх формою, вираженням їх кількісного аспекту є капітал. Слово «капітал» походить з латинської мови, де воно означало голову худоби. Стада худоби були основним мірилом багатства в архаїчні часи – їх досить легко переганяти з місця на місце, вони дають приплід, збільшуючи наявне багатство – звідси всі ті значення терміну «капітал», які він мав у подальшому. А саме, реальний матеріальний актив, а також одночасно здатність генерувати додаткову вартість [7, с. 40]. Саме капітал є тим двигуном, тією рушійною силою, що змушує рухатися ринкову економіку, як відзначали ще і Адам Сміт, і Карл Маркс. Так, згідно з Адамом Смітом, джерело багатства – це економічна спеціалізація, яка збільшує продуктивність праці, унаслідок чого виграють усі її учасники. Сама ж спеціалізація та обмін уможливлені саме капіталом. Чим більший капітал, тим більша спеціалізація та зростання продуктивності. Тобто чим більше актив, тим більше зростання додаткової вартості. Тобто капітал – це не лише активи, але також потенціал зростання [7, с. 41–42].

Капітал часто плутають із просто накопиченими грошима. Звідси всі проблеми. Країни т. зв. третього світу намагаються накачати свої економіки грошима, але демонструють повну неспроможність нарощувати капітал. Лише, якщо ми припиняємо плутати капітал із грошима, усе стає на свої місця, і загадка капіталу зникає [7, с. 43].

Для наочного пояснення природи капіталу знаменитий перуанський економіст і громадський діяч Ернандо де Сото пропонує метафору

гірського озера. Озеро високо в горах, живиться гірськими потоками, які далі витікають з нього й течуть униз. Якщо ви інженер, то ви можете поставити задачу, побудувати греблю, з тим щоб накопичити в озері необхідну кількість води, потенційну енергію якої в подальшому можна було б використовувати для обертання турбін чи інших приладів. Так само капітал – це певна потенційна енергія [7, с. 44]. Але проблема в тому, що основні механізми, які уможливають функціонування капіталу на Заході, винайшли зовсім не задля капіталу, а задля захисту майнових прав. І лише в подальшому виявилось, що ці механізми не лише захищають власність, але також уможливають творення й обіг капіталу в небачених до того масштабах [7, с. 45]. «Формалізована система майнових прав, – пише де Сото, – це гідроелектростанція капіталу. Саме тут народжується капітал» [7, с. 46].

На думку Ернандо де Сото, основна перешкода, що заважає т. зв. країнам третього світу вписатися вперед у сферу економіки – це нездатність продукувати капітал. Адже саме капітал виступає тією силою, яка рухає економічний прогрес, кров'ю капіталістичної економіки. Справа навіть не в наявності чи відсутності капіталу як такого, а все ж в нездатності його продукувати. Так, наприклад, як вказує де Сото, багато з країн третього світу мають цілком достатній капітал, який лише чомусь не працює. В Єгипті прості незможні громадяни накопичили матеріальних цінностей вартістю, за підрахунками, у 55 разів більше вартості всіх іноземних інвестицій за весь час існування Єгипту як незалежної держави (починаючи з середини ХІХ ст.), зокрема іноземні кошти, вкладені в будівництво Суецького каналу та Асуанської греблі. У Гаїті – у 150 разів (теж за весь час незалежності, починаючи з 1804 р.). Єдина проблема, що всі ці матеріальні цінності не мають належного юридичного оформлення: будинки, приміром, зведені на землі, на яку немає офіційного права власності, або мають додаткові, неоформлені юридично поверхи тощо [7, с. 15]. Тобто переважна кількість незможних громадян чимось таки володіють, але без належного юридичного оформлення, ця, їхня власність, є лише т. зв. мертвим капіталом. Оскільки, не передбачає процесу належної репрезентації з тим, щоб її можна було запустити в продукування нового, додаткового капіталу. Власне, чим відрізняється Захід, так це тим, що там усе це є. Саме в цьому полягає пояснення, чому Захід може створювати капітал, а інші країни ні [7, с. 16–17].

Населення країн, які на Заході вважаються бідними, часто насправді живе не так бідно й не у таких злиднях, як це уявляється на Заході. Насправді, це населення володіє значно більшою кількістю власності, аніж можна уявити на перший погляд. Але справа в тому, що ця власність не є належним чином оформленою і, відповідно, репрезентованою. Брак же репрезентації породжує брак інформації (необхідної для економічного розвитку) [7, с. 23].

Лише належним чином оформлена (репрезентована) власність забезпечує ефекти капіталізму, що ведуть до зростання й добробуту. Перший ефект – це вираження економічного потенціалу активів (чітка письмова репрезентація прав власності дозволяє легко порівнювати різні аспекти тієї чи іншої власності, що, у свою чергу, уможливує її включення до економічного обігу продукування капіталу). Ще Аристотель, указує де Сото, говорив про те, що, якщо ми зосереджуємося на потенціалі речі, ми тим самим збільшуємо практичні аспекти її використання до нескінченості [7, с. 50]. Другий ефект – інтеграція розпорошеної інформації (підвищує ефективність виробництва та обміну). Третій ефект – перетворення власників на відповідальних економічних гравців. Четвертий ефект – зростання ліквідності об'єктів власності (якщо вони оцінюються за стандартизованою системою, то це збільшує їх ринковий потенціал). П'ятий ефект – розвиток соціальних зв'язків, шостий – безпека угод [7, с. 48–59].

Отже, власність – це не лише документ, але також посередник, який фіксує й накопичує інформацію, необхідну для руху ринкової системи. Саме вона встановлює зв'язок між капіталом і грошима. Гроші самі по собі не ведуть до зростання, лише капітал. Капітал же створюють не гроші, а люди, які через відносини власності координують свої зусилля зі створення нових і нових цінностей. Зростання капіталу на Заході є результатом більш, ніж двохсотлітніх зусиль із вдосконалення відносин власності між окремими людьми та інститутами [7, с. 61–62]. Система капіталізму передувала підйому індустрії в ХІХ ст. «Ось чому роботи Сміта є такими важливими. Він створив таку систему поглядів, у якій з'являється уявний світ повністю вільний від боргу та кредиту і, як наслідок, від почуття провини і гріха; світ, у якому чоловіки і жінки є вільними для того, щоб розраховувати свою вигоду з повним знанням і розумінням того, що Бог створив світ саме так, щоб все рухалося в

напрямку до все більшого добра», – пише Девід Гребер [10, с. 344].

Отже, праця та капітал стають основоположними аксіологічними принципами сучасних економічних уявлень, вочевидь субстантивістськими за своєю суттю. Ідеалом стає людина економічна, тобто індивідуалістичний та егоїстичний тип, орієнтований на пошук вигоди, яка полягає в задоволенні бажань. Очевидно, що індивідуалізм не сприяє єдності суспільства, а самі ринкові відносини стають можливими лише за умов певної згоди між людьми, за умов відсутності гоббсівської війни всіх проти всіх, а стале економічне зростання лише за умов достатньо згуртованого суспільства. Умовами та вираженням якого є держава та політична нація. Чому не спрацьовує Марксова формула – держава + капітал, запитує сучасний японський філософ Кодзін Каратані. Відповідь, яку він знаходить, полягає в тому, що до цієї формули необхідно додати ще один елемент. Це нація. Тобто для того щоб марксистський підхід спрацьовував, необхідно, щоб був капітал – держава – нація [12, с. 209]. «Природний стан» життя людського суспільства означає життя у невеликих групах, де всі знають один одного і тому чітко розуміють, де свої, а де чужі, і як слід поводитися з одними та іншими. Сучасним аналогом малої групи як раз і є нація, нація як екстраполяція та як уявна спільнота, за Бенедиктом Андерсоном [1]. Якщо єдність у малих групах (також комунікація між окремими малими групами) досягається через дар (зокрема потлач), то всередині націй – через національну ідеологію, міфологію, солідарність, які виступають уявними, абстрагованими аналогами об'єктів дару.

Висновки.

Отже, підводячи підсумки, можемо зазначити, що сучасна картина соціально-гуманітарної реальності є розщепленою. З однієї сторони, ми маємо систему економічних уявлень та переважно субстантивістської аксіології; з іншої – уявлень суто гуманітарних, екологічних, національно-політичних та функціоналістської аксіології. Субстантивістська аксіологія виходить із «субстантивістського» розуміння цінності, що цінність знаходиться не в самій людині та її самопочутті, а назовні, у тому, що можна виміряти чи то в праці, чи то в матеріальних речах, які є результатом праці, та ігнорує «суб'єктивні» чинники людського буття – міжлюдські стосунки, мир, злагоду, соціальну гармонію. Таке ігнорування дозволяє «субстантивувати» поняття суб'єкта

економічної діяльності, homo economicus'а, яке із суто абстрактного інструменталістського поняття, разом з іншими поняттями такого роду (поняття вільного ринку, закону попиту та пропозиції) є основою абстрактного мовно-концептуального каркасу сучасної економічної науки, теорії, яка не є віддзеркаленням об'єктивної економічної реальності, а усього лише сукупністю певних моделей із досить обмеженою (як показує реальна практика сучасної економіки) сферою застосування.

У той же самий час очевидно, що концепт homo economicus'а виник не як елемент свідомого концептуального конструювання, а розвинувся як один із елементів відповідного типу світогляду (протестантської етики) Нового часу. Цей тип світогляду і система цінностей, однак він ніколи не був єдиним домінуючим у західному світі. Альтернативою йому виступали цінності гуманістичні. Вони не знайшли такого відтворення у системі економічних уявлень, однак вплинули на інші галузі західної та (пізніше) світової культури. Звернення до інших, незахід-

них культур з їх системами потлачу, економіки обміну дарами та т. п. речами дозволяє обґрунтувати інший, функціоналістський тип аксіології. Подолання зазначеного розриву можливе через чітке визнання того, що теорії та певні ключові концепти сучасної економіки. Зокрема, і насамперед це стосується концепту homo economicus'а, який має технічний, а не реальний характер.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : КРИТИКА, 2001. 272 с.
2. Коннова Н. О. Homo economicus як міф і абстрактне поняття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1114. Серія: теорія культури і філософія науки*. 2014. Вип. 51. С. 136–140.
3. Лаваль Кристиан. Человек экономический. Москва : Новое литературное обозрение, 2010. 432 с.
4. Реворт Кейт. Економіка пончика. Як економісти XXI століття бачать світ. Київ : «Наш формат», 2019. 292 с.
5. Сорочайкин А. Н. Методологические аспекты «homo economicus» как антропологической модели: идеализация, конструктивность, символичность. *Основы экономики, управления и права*. 2012. Вып. № 2 (2). 130 с.
6. Сорочайкин А. Н. Homo economicus: антропологические предпосылки и эпистемологические допущения экономических теорий : монография. Самара : Офорт, 2009. 352 с.
7. Сото Ернандо де. Загадка капіталу. Київ : «Наш формат», 2017. 232 с.
8. Хайд Льюис. Дар. Как творческий дух преобразует мир. Москва : Поколение, 2007. 480 с.
9. Aktipis Athena C., Kurzban Robert O. Is Homo economicus extinct? Vernon Smith, Daniel Kahneman and the Evolutionary Perspective. *Journal of Economic Literature Codes: B25, B31, B52*. URL: http://www.athenaaktipis.com/Cooperation_files/AktipisKurzban2004AAE.pdf.
10. Graeber David. Debt: The First 5000 Years. Melvillehouse, Brooklyn, New York, 2011. 534 p.
11. Graeber David. Toward An Anthropological Theory of Value. New York, USA, Palgrave; Hampshire, England, 2001. 354 p.
12. Karatani Kojin. The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchanges. Duke University Press, Durham and London, 2014. 372 p.

REFERENCES

1. Anderson, B. (2001). *Uyavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities. Considerations on the origin and spread of nationalism]*. Kyiv: KRYTYKA [in Ukrainian].
2. Konnova, N. O. (2014). Homo economicus yak mif i abstrakne poniattia [Homo economicus as a myth and abstract concept]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: teoriia kultury i filosofii nauky – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Theory of Culture and Philosophy of Science, 51, (1114), 136–140* [in Ukrainian].
3. Laval, K. (2010). *Chelovek ekonomicheskii [The man is economic]*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
4. Revort, K. (2019). *Ekonomika ponchyka. Yak ekonomisty XX stolittia bachat svit [Donut Economy. How economists*

- of the 21st century see the world]. Kyiv: "Nash format" [in Ukrainian].
5. Sorochaikin, A. N. (2012). Metodologicheskie aspekty «homo economicus» kak antropologicheskoi modeli: idealizatsiia, konstruktivnost, simvolichnost [Methodological aspects of “homo economicus” as an anthropological model: idealization, constructiveness, symbolism]. *Osnovy ekonomiki, upravleniia i prava – Economy, Governance and Law Basis*, 2 (2), 130 [in Russian].
 6. Sorochaikin, A. N. (2009). *Homo economicus: antropologicheskie predposylki i epistemologicheskie dopushcheniia ekonomicheskikh teorii [Homo economicus: anthropological premises and epistemological assumptions of economic theories]*. Samara: Ofort [in Russian].
 7. Soto, Ernando de. (2017). *Zahadka kapitalu [The mystery of capital]*. Kyiv: "Nash format" [in Ukrainian].
 8. Khaid, L. *Dar. Kak tvorcheskii dukh preobrazhaet mir [Gift. How creative spirit transforms the world]*. Moskva : Pokolenie, 2007. 480 s. k
 9. Aktipis, Athena C., & Kurzban, Robert O. Is Homo economicus extinct? Vernon Smith, Daniel Kahneman and the Evolutionary Perspective. *Journal of Economic Literature Codes: B25, B31, B52*. Retrieved from http://www.athenaaktipis.com/Cooperation_files/AktipisKurzban2004AAE.pdf.
 10. Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5000 Years*. Melvillehouse, Brooklyn, New York.
 11. Graeber, D. (2001). *Toward An Anthropological Theory of Value*. New York, USA, Palgrave; Hampshire, England.
 12. Karatani, K. (2014). *The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchanges*. Duke University Press, Durham and London.

Коннова Ніна Олексіївна

Старший викладач
Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця
61166, Харків, просп. Науки, 9-А

Email: nina.konw@gmail.com

Konnova Nina

Senior Lecturer
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
9-A, Nauky Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine

Цитування: Коннова Н. О. Економіка цінностей та філософія економіки. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С.27–37.

Citation: Konnova N.O. (2020). Ekonomika tsinnostei ta filosofia ekonomik [Economics of values and philosophy of economics]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 27–37.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 02.03.2020

Піднесене як стан, його зв'язок з метапізнанням і священними текстами релігійно-містичної культури

Михайло Мурашкін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Метою роботи є освітлення зв'язку піднесеного в релігійно-містичній культурі з процесом метапізнання і з тим, як це представлено в Святому Письмі релігійних текстів. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження. При цьому співставлені різні стани як містиків так і митців, співставлені тексти Святого Письма різних релігій. Наукова новизна полягає в тому, що знайдено зв'язок піднесеного у митця з метапізнанням містика, зв'язок цих процесів, які віддзеркалені в Святому Письмі релігійних текстів. Висновки: піднесене містика і митця має подібність, пов'язане з процесом метапізнання і віддзеркалюється в текстах Святого Письма різних релігій.

Піднесене – це різновид прекрасного. Дуже близька за значенням до категорії піднесеного є категорія величного. І піднесене, і величне спрямовані своїм розумінням вгору, до неба. У релігії таку спрямованість має Всевишній, який в опозиціях великого і малого є великим. В опозиціях значущого і незначного Всевишній є значущим.

Ключові слова: піднесене, метапізнання, містичний стан, мистецтво, компенсаторний транс, Святе Письмо

Exalted as a state, its connection with metacognition and sacred texts of religious-mystical culture

Michail Murashkin, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The purpose of the work is to shed light on the connection of the religious and mystical culture to the process of metacognition and how it is represented in the Holy Scriptures of religious texts. The methodology for acquiring new knowledge is based on a comparative research method. At the same time different states of mystics and artists were compared, texts of Holy Scripture of different religions were compared. The scientific news is that the artist's exaltation of the mystic with the metacognition of the mystic has been found, the connection of these processes, which are reflected in the Scriptures of religious texts. Conclusions: The exalted mysticism and the artist have a similarity related to the process of metacognition and is reflected in the scriptures of different religions.

Exalted is a kind of beautiful. Very close in value to the sublime category is the majestic category. Both the exalted and the majestic directed their understanding upwards into the sky. In religion, this is the orientation of the Almighty, which is great in the opposition of big and small. In the opposition of the significant and the minor, the Almighty is significant.

Keywords: present, metacognition, mystical state, art, compensatory trance, Scripture

Возвышенное как состояние, его связь с метапознанием и священными текстами религиозно-мистической культуры

Михаил Мурашкин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

Целью работы является освещение связи возвышенного в религиозно-мистической культуре с процессом метапознания и с тем, как это представлено в Священном Писании религиозных текстов. Методология получения новых знаний основывается на компаративном методе исследования. При этом сопоставлены различные состояния как мистиков так и художников, сопоставлены тексты Священного Писания различных религий. Научная новизна заключается в том, что

найдена зв'язок возвишеного у художника з метапознанням мистика, зв'язок цих процесів, отражених в Священному Писанні релігійних текстів. Висновки: возвишене мистика і художника має подібність, зв'язано з процесом метапознання і отражається в текстах Священного Писання різних релігій.

Возвишене – це різновид прекрасного. Дуже близько по значенню до категорії возвишеного категорія величественного. І возвишене, і величественне направлені своїм розумінням вгору, до неба. В релігії таку направленість має Всевишній, який в опозиціях великого і малого являється більшим. В опозиціях значимого і незначимого Всевишній являється значимим.

Ключеві слова: возвишене, метапознання, мистическе стан, мистецтво, компенсаторний транс, Священне Писання

Постановка проблеми зводиться до того, щоб віднайти стан людини, в якому має прояв піднесене, розкрити цей стан у зв'язку з містичним, з процесом метапознання, з Священними текстами релігійно-містичної культури.

Аналіз досліджень і публікацій показав, що деякі містичні стани, як священне, вважають притаманними митцям, які виражають піднесене. Так, містичні одкровення порівнювали з піднесеним. Є містико-релігійне розуміння піднесеного (В. П. Шестаков).

Мета дослідження зводиться до того, щоб виявити піднесене як стан, зв'язати з містичним як священним, показати в піднесеному ту особливість, через яку його називають піднесеним в зв'язку з процесом метапознання.

Виклад основного матеріалу треба почати з розуміння піднесеного. Піднесене є втілюючою негативною. Тут розум хоче уявити нескінченне і не може. Від того і виникає в людині піднесене як негативна втілююча.

Коли мова неспроможна означити якийсь об'єктивне значення, яке торкається нескінченності, то з'являється розколина або прогалина. Ця прогалина і є піднесене як уявлення певної головоломки або парадоксу закритого проходу непрохідної стежки. Але все-таки стежки.

Піднесене – це різновид прекрасного. Дуже близько за значенням до кате-

горії піднесеного є категорія величественного. І піднесене, і величественне спрямовані своїм розумінням вгору, до неба. У релігії таку спрямованість має Всевишній, який в опозиціях великого і малого є великим. В опозиціях значимого і незначимого Всевишній є значимим.

Всевишній сакральний на протилежності профанному. Йому відводяться вищі сфери. Піднесене і Всевишне є породженнями особливого стану благородної душі, яка досягає мету людського покликання. Результатом цього стану є розуміння сутності світобудови. Цей стан є вищою природою душі. У цьому стані людина виходить за обмеження буденності.

У стані піднесеного і Всевишнього людина віднаходить себе, свою природу, віднаходить свій внутрішній початок. Вона віднаходить себе також у своїх вищих цінностях.

Піднесене і Всевишне – це фактично певний стан людини. Вищий прояв цього стану недовгий. Але після цього прояву людина розбудовує власний космос своєї душі, свого духу. Складники цього духу єднаються у гармонійну цілісність. Цю цілісність полишає страх, а радість життя наповнює серце.

Піднесене – це стан натхнення. Людина в цьому стані своєю емпатією впливає на людей, які біля неї. Це натхнення екстатичне. Людина виходить із себе, передаючи своє захоплення якоюсь подією іншим людям. Але піднесене як екстатичне натх-

нення може переростати в екстаз. Тоді людина ціпеніє, заглиблюючись у себе. Тут зовнішня емоційність згасає. У такої людини піднесений стан екстазу, коли устами промовлялись пророцтва, змінюється на екстазну тишу, спокій.

Стан піднесеного передається у безформених предметах через внутрішньо-глибинні почуття і помисли людини, коли людина долає перепони. І тут не потрібна досконала форма, яка властива прекрасному, яка поза суб'єктом. Тут, у піднесеному, усе поглинається в суб'єкта і народжується з його глибин.

Стан піднесеного із своїми внутрішньо-заглибленими почуттями і особистими емоціями долає усілякі норми, відсторонює застарілу логіку і взагалі протистоїть логоцентризму.

Стан піднесеного – героїчний стан, амбівалентний, коли розум здатний приборкати пристрасті людини. Цей стан сприймається як нескінченність. Цю нескінченність піднесеного стану неможливо якось осмислити людським розумом. Це містичний стан. Як і містичне його не можна ніяк осмислити. Він має якість якоїсь незрозумілої сили (Джидду Кришнамурти).

Стан піднесений, як і містичний стан, неможливо репрезентувати у мові. Але він відображений у тому мистецтві, яке виражає словами невиразне. Це, наприклад, поезія (М. Нисаргадатта).

Піднесене, як і містичне, у своїй глибині невимовне, невиразне. Але це невимовне і невиразне існує насправді (Ж. Деррида).

Піднесене – це різновид прекрасного, коли краса доведена до граничного вияву. Краса, яка доведена до граничного вияву, перетворюється на піднесене, постає нерозв'язаним конфліктом розуму та приборканої уяви. Неприборкана уява вступає в боротьбу з раціональним розумом. Розум примушує уяву сприймати певні розуміння. Але уява не здатна сприйняти це ро-

зуміння. Уява відкриває безодню, в яку вона боїться провалитися (І. Кант).

Уява не може домислити нескінченне розуміння, яке нав'язує розум. Уява робить зусилля домислити нескінченне в розумінні. Але вона цим тільки себе ранить. Тому піднесене – задоволення негативне. Піднесене є засвідченням того, що розум може утримувати в собі уяву з її владою. Розум може спрямувати уяву на певні цілі, гідні цілі. Дика природа і уявлення людини не можуть зруйнувати розум, висоти духу.

Але питання залишається відкритим: чи може розум зі своєю раціональністю стримати силу уявлення. Уявлення може бути направлене і проти живого, життя.

Піднесене є безодня. Воно, як і містичне, нездатне розкрити у мові нескінченність.

Піднесене, як і містичне, не може розкрити і репрезентувати у мові нескінченність, так щоб її можна було осмислити. Містичне знання невиразне і за своєю природою безмовне (Х. Ортега-и-Гассет). Те саме можна сказати і про піднесене.

Краса, яка доведена до крайнощів, стає піднесеним. Як вже зазначалося, це піднесене є конфліктом між раціональним розумом та уявою. Цей конфлікт відчувається людиною. Щоб хоч якось приборкати таке протиріччя, людина вдається до медитативної практики. Через медитативну практику думки і дії стають єдиним цілим (Дж. Кабат-Зинн).

Піднесене протиставляється колосальному. Але воно також розуміється як колосальне. Піднесене розуміється як страховинне. Його також розуміють як первісно бездонне. Але в усілякому разі піднесене виходить за межі розуму, за межі усілякої раціональності цього розуму.

Людина нездатна уявити нескінченні можливості своїх думок. Вона не може збагнути силу власного мислення, що це мислення може зробити, заподіяти. На

цю нездатність людини вказує піднесене. Воно вказує на намагання людини уявити неуявленне, на те, як людина напружується для цього, щоб уявити це неуявленне (Клейтон Крокет).

Але напруга знімається тим самим піднесеним і містичним. Напруга знімається при очищенні свідомості. Піднесене і містичне очищують. Медитація очищує свідомість від усіялих думок (М. Уільямс).

Уявити неуявленне в своїй свідомості неможливо завдяки піднесеному. Але піднесене відкриває можливість уявити це неуявленне через метапізнання (В. Берч). У стані компенсаторного трансю суб'єктивно людині відкривається неуявленне. Але компенсаторний транс пов'язаний з процесами метапізнання, що відображено в релігійних текстах.

Метапізнання компенсаторного трансю в релігійно-містичній культурі. Людина має здібність усвідомлювати те, що вона думає. Вчені називають це метапізнанням (В. Берч). Метапізнання – це коли людина відчуває світ не через призму своїх думок, а напряму. Така направленість дає підстави демонструвати документальний опис трансювих станів людини в релігійно-містичній культурі, виявляючи компенсаторний характер цих станів. Подібний опис – це фактично опис безпосереднього проходження стану трансю.

Транс – це змінений стан свідомості, при якому мінімізуються реакції органів відчуттів на зовнішні подразники і контакт із зовнішнім світом звужується. Тому немає чіткої орієнтації в просторі і часі. Але свідомість зберігає свою активність. Тому можна казати не про патологічний нахил такого трансю, а про його компенсаторний характер. Більш того при компенсаторному трансю переживається внутрішній спокій і рівновага, коли перед цим були неспокій і невірноваженість. Це вказує на процес компенсації і на здорову психіку.

Тобто перед проявом трансю у людини не було того спокою і рівноваги. Це є основа наших подальших роздумів з приводу предмета наших досліджень. У людини незрозуміло, відкіля може з'явитися чудовий настрій після глибокої скорботи (Карл Ясперс). Такі контрастні явища можна віднести до сфери психічної компенсації. Монок у меланхолії компенсується гостротою зору й нападами ейфорії (Карин Юханнісон).

У нормальному стані компенсація безсвідомо, тобто вона впливає на свідому діяльність, регулює її безсвідомо (Карл Юнг). Тому можна вважати, що компенсаторні процеси притаманні трансювим станам, притаманні зміненим станам свідомості, можна вважати це нормою.

У стані трансю може бути припинений рух й каталепсія (А. П. Забияко). Але це можна і не відносити до патології, тому що при компенсаторному трансю у людини зникає багато хибних думок і дій, припиняється та діяльність, яка не відповідає зміненій дійсності. В історії містицизму ще з прадавніх часів описані подібні стани. Так індійська психологія знала чотири стани свідомості: не спання, сон без сновидіння, сон зі сновидінням і «каталептичну свідомість», транс (Мирча Элиаде). Транс проходить червоною лінією крізь історію релігійно-містичної культури як апофатичний містицизм і має безліч документальних свідчень, фіксуючи можливості метапізнання. Тут багато документалістики, яка стверджує, що компенсаторний трансю є наслідком емоційних потрясінь. Це вказує на задіяність якраз компенсаторних процесів емоційно-вольової сфери. Адже емоційна сфера може продукувати зовсім непередбачуване. У людини незрозуміло, відкіля може з'явитися чудовий настрій після глибокої скорботи (Карл Ясперс). У стані трансю у людини можуть активізуватись креативні здібності інтуїції і продукуватись когнітивний акт, тобто інсайт, а

в релігійно-містичній культурі «осаяння», «просвітлення» (А. П. Забияко). Але сам зміст компенсаторного трансу, після того, як людина вийшла з цього трансового стану, не може бути чітко переданий. Адже існує посттрансова амнезія і зміст трансу є невиразний в образах, прийнятих культурою.

Отже можна казати про творчість у трансоподібному стані (Б. М. Теплов), творчість, яка чимось конкретно виражена і особливу творчість містика, який намагається хоч якось виразити невиразиме, невиразне. Тут документальні свідчення відіграють певну роль, якось передаючи процес метапізнання. Адже повторення тих чи інших характеристик компенсаторного трансу в документалістиці фіксує більш-менш незмінне і постійне, на що можна спиратися не тільки науковцю.

Документалістика релігійно-містичної культури, торкаючись апофатичного містицизму, фіксує те, що при компенсаторному трансі у людини зникає багато дрібних суєтних думок. Водночас маса дрібних думок, суєтних думок зникає раптом. Це можна вважати процесом очищення від усього віджилого, неважливого. В апофатичному містицизмі компенсаторний транс позначається як «інше». Коли це інше приходить, то воно очищує, додає сили (Джидду Кришнамурти). І це не просто сила, а міцність, могутність. У стані компенсаторного трансу людина розкріпачена. Але в голові прибуває сила. У голові сила і міць. Ця сила якась таємна. Містик фіксує, що в голові якась сила, наче з неї щось виходить.

Компенсаторний транс – це нормальний свідомий стан. Але людину покинула всіляка дріб'язковість. Душа не знає спокою, поки не звільниться від усіх створених речей. І тільки тоді, спустошивши, спорожнивши себе, вона стає вільною (Евелин Андерхил).

Звільнення від ілюзій і забобонів, від усілякого неважливого і дріб'язкового –

важливий момент. Від цього важливого моменту як очищувальної процедури – і всі інші характеристики компенсаторного трансу.

Деякі з цих характеристик можна назвати. Можна назвати сфери, з якими пов'язані ці характеристики. Із сфер – це компенсація і медитація. Із самих характеристик – це небажанність, безкомпромісність, безпосередність, безстрашність, буттєвість, вище, вищість, відстороненість, іншість, міцність, невибірковість, невідворотність, невідхилимість, недіяльність, недріб'язковість, незахопленість, необумовленість, нерухомість, несуетність, присутність, розкріпаченість, розчиненість, серйозність, теперешність, сила, чистота.

Компенсаторне осаяння як ідеальний стан переживається релігійним адептом, який відображає свої переживання в письмі, створюючи Святе Письмо.

Святе Письмо – це тексти чисто символічні. У них порушені часові, просторові та інші реалії. Через порушення реалій передається внутрішній стан людини. Бо мета Святого Письма – передати вищий стан людської свідомості, який значиться як Всевишній. Цей стан переживається як «Стан Безсмертя», трансний стан. У трансі людина втрачає чітку орієнтацію в часі й просторі (А. П. Забияко). І щоб передати цей стан іншій людині в комунікативному процесі порушуються часові й просторові реалії. Вони порушуються при передачі, тому що у людини, яка переживала цей стан, порушені й навіть втрачені чіткі орієнтації в часі й просторі. Втрачені чіткі орієнтації в часі й просторі (А. П. Забияко) і ці втрачені орієнтації передаються через перекручення, викривлення і спотворення часової і просторової реалії задля того, щоб виразити внутрішній стан людини, стан вищий, стан Всевишнього, який відкриває можливості.

Це торкається усілякого Святого Письма: Вед, Авести, Трипітаки, Дао де цзін,

Тори, Біблії, Корану. Тексти набувають казкового забарвлення. Вони символічні й багатозначні. Впливають на чуттєву, ірраціональну сферу людини. Тому релігійні тексти Святого Письма ми відносимо до текстів художніх, текстів, які створили релігійні пророки і містики як митці.

Щоб продемонструвати, як перекручує і викривляє об'єктивні реалії Святе Письмо для того, щоб передати внутрішній стан людини, яка переживає Вище, або Всевишнього, розглянемо Біблію.

У Біблії часова і просторова дійсність викривлена, але відображає «Стан Безсмертя», який переживається людиною.

Викривлення часової дійсності ми можемо спостерігати, коли Ісус Христос каже про те, що перш ніж був Авраам, Він є. Ісус Христос каже так: «Авраам, ваш батько, сповнений був радощів звидіти день мій – і звидів, і втішився» (Біблія: Йо 8:56). Але юдеї йому кажуть: «Ще й п'ятдесят років нема тобі, а ти Авраама бачив?» (Біблія: Йо 8:57). Тоді Ісус Христос каже юдеям так: «Перш ніж був Авраам, Я є» (Біблія: Йо 8:58). Тобто Ісус Христос викривляє час, адже Авраам жив задовго до нього і він не міг зустрічатися з Авраамом реально в своєму житті. Але Ісус Христос, викривляючи час, передає свій внутрішній стан, Вищий стан, стан Всевишнього. Коли у людини є цей Вищий стан, то вона відчуває абсолютне своє існування. Ісус Христос і передає цю абсолютність, викривляючи реальність часу, викривляючи дійсний час, ставлячи своє існування поза часом.

Ісус Христос, передаючи стан свого духу як Вищий стан, як Вишній, перекручує і просторові реалії. Він каже: «Я – хліб, який з неба зійшов» (Біблія: Йо 6:41). Але юдеї не можуть зрозуміти, як це він зійшов з небесного простору, який у нього над головою як безкінечність. Вони кажуть: «Чи то ж не Ісус, син Йосифів, що його бать-

ка-матір ми знаємо? Як же він тепер твердить: Я зійшов з неба?» (Біблія: Йо 6:42). Але Ісус Христос зійшов з просторів вищого свого духу як небесного. Він зійшов не з просторів реального неба, яке у нього над головою, а з просторів свого вищого небесного духу. Тобто тут ми бачимо перекручування просторової дійсності задля передачі свого стану свідомості, Вищого стану як Всевишнього.

У Біблії багато такого, що суперечить фізичній реальності. Але якщо розуміти біблійні символи як внутрішній світ людини, то нема ніяких суперечностей. В уявленнях людини все може бути.

Біблія починається словами «На початку» (Біблія: Бут 1:1). Якщо цей початок розуміти як внутрішній початок людини, то все стає на свої місця і нема ніяких протиріч. Внутрішній початок – це все в біблійних історіях проходить як уявлення людини, яка пояснює шлях до Всевишнього.

Висновки. У релігійно-містичній культурі піднесене породжується в процесі метапізнання, коли людина усвідомлює те, що вона думає, це коли вона відчуває світ не через призму своїх думок, а напругу. Але це відображається в Святому Письмі (Веди, Авеста, Трипітака, Дао де цзін, Тора, Біблія, Коран) символами в доволі завуальованій формі і потребує розшифровки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адлер А. О нервическом характере. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. С. 106.
- Андерхил Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. Киев : София, Ltd., 2000. С. 407.
- Берч В. Осознанная медитация: практическое пособие по снятию боли и стресса. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2014. С. 90.
- Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Рим : Видавництво отців Василіан «МІСІОНЕР», 2007. С. 118–123.
- Деррида Ж. Оставь это имя (Постскриптум) «Sauf le nom» // Гурко Е. Деконструкция: тексты и интерпретация. Деррида Ж. Оставь это имя (Постскриптум), Как избежать разговора: денегации. Минск : Экономпресс, 2001. С. 261.
- Забияко А.П. Транс. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. Москва : «Канон» РООН «Реабилитация», 2009. С. 999.
- Кабат-Зинн Дж. Практика медитации: В любое время, в любом месте. Москва : Эксмо, 2013. С. 196.
- Кришнамурти Д. Записные книжки. Москва : Разум / Мир Кришнамурти, 1999. С. 112–237.
- Крокет К. Піднесене (sublime). *Енциклопедія постмодернізму*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 307.
- Нисаргадатта М. Я есть То. Москва : ИД «Ганга», 2013. С. 231.
- Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? Москва : Наука, 1991. С. 106.
- Теплов Б. М. Конспекты и комментарии к книге А. Анастаси «Дифференциальная психология». Избранные труды. В 2 т. Т.2. Москва : Педагогика, 1985. С. 268.
- Уильямс М. Осознанность: как обрести гармонию в нашем безумном мире. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2014. С. 99.
- Шестаков В.П. Эстетические категории: Опыт систематического и исторического исследования. Москва : Искусство, 1983. С. 100.
- Элиаде М. История веры и религиозных идей: От Гаутамы Будды до триумфа христианства. Москва : Академический Проспект, 2009. С. 75.
- Юнг К. Психологические типы. Санкт-Петербург: Ювента, Москва : Прогресс-Универс, 1995. С. 532.
- Юханнисон К. История меланхолии. О страхе, скуке и печали в прежние времена и теперь. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. С. 64.
- Ясперс К. Общая психопатология. Москва : Практика, 1997. С. 483.
- Kant Immanuel. Critique of Judgment, trans. Werner Pluhar, Indianapolis, IN: Hackett, 1987. P. 115.

REFERENCES

- Adler, A. (1997). *O nervicheskom haraktere [About the nervous character]*. (p. 106). Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga [in Russian].
- Anderhil, Je. (2000). *Misticizm. Opyt issledovanija prirody i zakonov razvitija duhovnogo soznaniya cheloveka [Mysticism. Experience in the study of nature and the laws of development of the spiritual consciousness]*. (p. 407). Kiev: Sofija, Ltd. [in Russian].
- Berch, V. (2014). *Osozannaja meditacija: praktičeskoe posobie po snjatiju boli i stressa [Conscious Meditation: A Practical Guide to Relieving Pain and Stress]*. (p. 90). Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
- Biblija. Svjate Pysjmo Starogho ta Novogho Zavitu [Bible. The Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. (2007). (pp. 118–123). Rym: Vydavnyctvo otciv Vasylian "MISIONER" [in Ukrainian].
- Derrida, Zh. (2001). Ostav eto imia (Postskriptum) "Sauf le nom" [Leave This Name (Post Script) "Sauf le nom"]. *Dekonstrukcija: teksty i interpretacija. Derrida Zh. Ostav eto imia (Post-skriptum), Kak izbezhat razgovora: denegacii – Deconstruction: Texts and Interpretation. Derrida J. Leave This Name (Post Script), How to Avoid Talk: Negation*. (p. 261). Minsk: Ekonompress [in Russian].
- Zabijako, A. P. (2009). *Trans. Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki [Trance. Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science]*. (p. 999). Moskva: "Kanon" ROON "Reabilitacija" [in Russian].
- Kabat-Zinn, Dzh. (2013). *Praktika meditacii: V liuboe vremia, v liubom meste [Meditation Practice: Anytime, Anywhere]*. (p. 196). Moskva: Eksmo [in Russian].
- Krishnamurti, D. (1999). *Zapisnye knizhki [Notebooks]*. (pp. 112–237). Moskva: Razum / Mir Krishnamurti [in Russian].
- Krokot, K. (2003). Pidnesene (sublime). *Entciklopediia postmodernizmu – Encyclopedia of Postmodernism*. (p. 307). Kyiv: Vid-vo Solomii Pavlichko "Osnovi" [in Ukrainian].
- Nisargadatta, M. (2013). *Ia est To [I am That]*. (p. 231). Moskva: ID "Ganga" [in Russian].
- Ortega-i-Gasset, Kh. (1991). Chto takoe filosofii? [What is philosophy?]. (p. 106). Moskva: Nauka [in Russian].
- Teplov, B. M. (1985). Konspekty i kommentarii k knige A. Anastazi «Differencial'naja psihologija» [Summaries and comments on the book of A. Anastazi "Differential Psychology"]. *Izbrannye trudy – Selected Works*. (Vol. 2.), (p. 268). Moskva: Pedagogika [in Russian].

- Uiliams, M. (2014). *Osoznannost: kak obresti garmoniiu v nashem bezumnom mire [Awareness: how to find harmony in our crazy world]*. (p. 99). Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
- Shestakov, V. P. (1983). *Esteticheskie kategorii: Opyt sistematicheskogo i istoricheskogo issledovaniia [Aesthetic categories: Experience of systematic and historical research]*. (p. 100). Moskva: Iskusstvo [in Russian].
- Jeliade, M. (2009). *Istorija very i religioznych idej: Ot Gautamy Buddy do triumfa hristianstva [A History of Faith and Religious Ideas: From Gautama Buddha to the Triumph of Christianity]*. (p. 75). Moskva: Akademicheskij Prospekt [in Russian].
- Jung, K. (1995). *Psihologicheskie tipy [Psychological types]*. (p. 532). Sankt-Peterburg: Juventa, Moskva: Progress-Univers [in Russian].
- Juhannison, K. (2011). *Istorija melanhologii. O strahе, skuke i pechali v prezhnije vremena i teper' [History of melancholy. About fear, boredom and sadness in the old days and now]*. (p. 64). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Jaspers, K. (1997). *Obshhaja psihopatologija [General psychopathology]*. (p. 483). Moskva: Praktika [in Russian].
- Kant, Immanuel. (1987). *Critique of Judgment*. (Werner Pluhar, Trans.), (p. 115). Indianapolis: Hackett.

Мурашкін Михайло Георгійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ
49005, Дніпро, просп. Гагаріна, 26

Email: michailmurashkin@gmail.com

Цитування: Мурашкін М. Г. Піднесене як стан, його зв'язок з метапізнанням і священними текстами релігійно-містичної культури. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 38–45.

Citation: Murashkin M.G. (2020). Pidnesene yak stan, yoho zviazok z metapiznanniam i sviashchennymy tekstamy relihiino-mistychnoi kultury [Exalted as a state, its connection with metacognition and sacred texts of religious-mystical culture]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (3)*, 38–45.

Стаття надійшла / Article arrived: 12.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 03.03.2020

Особливості реалізації кар'єрних стратегій у рамках постструктуралізму

Віктор Кузьмін, Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті визначені особливості планування кар'єрних стратегій у рамках постструктуралізму. Розглянуто поняття кар'єрної стратегії в розрізі здобутків соціології постструктуралізму. У роботі розглянуті приклади кар'єрних стратегій, сформованих у межах постструктурального суспільства. Проаналізовано особливості формування кар'єрних стратегій на різних етапах еволюції постструктурального суспільства. Встановлено передумови формування теорії постструктуралізму в межах соціологічної теорії. З'ясовано проблеми розвитку неофункціоналізму як першого напрямку постструктуральної соціологічної теорії як альтернативної до структурного функціоналізму теорії. Оцінено вплив постмодерністських соціологічних та соціально-філософських ідей на структуру суспільств за постструктуральним типом. Охарактеризовано закономірності постструктуральних трансформацій у країнах Західної та Східної Європи. У тексті розглянуто механізми постструктуральних трансформацій суспільних структур країн Західної Європи та державного супроводу цих процесів на прикладі економічних реформ М. Тетчер. З'ясовано проблеми трансформації структур суспільств країн Східної Європи та зіставлено їх із соціальними і соціально-економічними особливостями парадуму суверенітетів радянських республік та країн учасників Варшавського договору. Порівняно особливості трансформації структур суспільства за постструктуральним типом у різних частинах Європи. Оцінено вплив ліберальної трансформації суспільних інститутів у другій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст. на формування та реалізацію кар'єрних стратегій європейців. Визначено особливості формування кар'єрних стратегій у суспільствах із трансформованими суспільними інституціями за постструктуральним типом. Надано прогноз розвитку подальших кар'єрних стратегій та сценаріїв у короткостроковій та середньострокових перспективах формування та реалізації кар'єрних стратегій в Європі. Автором підкреслено, що постструктуралізм став відповіддю на кризу структурного функціоналізму, методологія якого вже не могла задовільнити більшість соціологів та наукову спільноту в сфері забезпечення проведення валідних досліджень та інтерпретацій соціальних відносин у суспільствах країн Західної Європи та Північної Америки. Висловлено припущення, що в майбутньому постструктуралістське суспільство модернізується у суспільство, що матиме більш стійку структурованість через диференціацію суспільства за окремими ціннісними орієнтаціями, які дадуть можливість функціонувати в межах окремих суспільних структур, які будуть масивними і майже не будуть перетинатися на низинному рівні, а будуть взаємодіяти тільки масивні суспільні підструктури. Це дасть можливість реалізовувати кар'єрні стратегії в автономному режимі у межах окремої суспільної підструктури.

Ключові слова: планування, кар'єра, структура суспільства, неофункціоналізм, суспільство, кар'єрні сценарії, лібералізація соціальних відносин, трансформація соціальних інституцій

Peculiarities of implementation of career strategies in the framework of poststructuralism

Viktor Kuzmin, National University "Zaporizhia Polytechnic"

The prerequisites for the formation of the theory of post-structuralism within the framework of sociological theory are set out in the article. The problems of the development of neo-functionalism as the first direction of post-structural sociological theory as an alternative theory to structural functionalism have been identified. The prospects for further research in the formulation and implementation of career strategies and scenarios within post-structuralism have been explored. The influence of postmodern sociological and socio-philosophical ideas on the structure of societies by post-structural type is evaluated. The patterns of post-structural transformations in the countries of Western and Eastern Europe are characterized. The mechanisms of post-structural transformation of social structures of the countries

of Western Europe and the state support of these processes on the example of economic reforms by M. Thatcher are considered in the text. The problems of transformation of the structures of the societies of the countries of Eastern Europe have been clarified and compared with the social and socio-economic features of the parade of sovereignty of the Soviet republics and the countries party to the Warsaw Pact. The peculiarities of the transformation of the structures of society by post-structural type in different parts of Europe are compared. The impact of the liberal transformation of public institutions in the second half of the twentieth century and the beginning of the twenty-first century on the formation and implementation of career strategies of Europeans was evaluated. The peculiarities of the formation of career strategies within societies with transformed public institutions by post-structural type are determined. An outline of the development of further career strategies and scenarios in the short and medium term perspectives for the formation and implementation of career strategies in Europe is provided. The article deals with the peculiarities of planning career strategies in the framework of post-structuralism and the peculiarities of the influence of neo-functionalism on. The concept of career strategy in the context of the achievements of the sociology of post-structuralism is considered. Examples of career strategies developed within a post-structural society are examined and ways of their evolution are explored. The peculiarities of the formation of career strategies at different stages of the evolution of a post-structural society are analyzed and forecasts of their further development are given.

The author emphasized that poststructuralism was the answer to the crisis of structural functionalism, whose methodology could no longer satisfy most sociologists and the scientific community in providing valid research and interpretations of social relations in the societies of Western Europe and North America. It has been suggested that in the future, post-structuralist society will be modernized into a society that will have a more stable structure through differentiation of society by individual value orientations, which will allow to function within individual social structures, which will be massive and will not intersect at one another, but will not intersect at one another. only massive public structures. This will allow the implementation of offline career strategies within a separate public structure.

Keywords: *planning, career, society structure, society, career scenarios, liberalization of social relations, transformation of social institutions*

Особенности реализации карьерных стратегий в рамках постструктурализма

Виктор Кузьмин, Национальный университет «Запорожская политехника»

В статье определены особенности планирования карьерных стратегий в рамках постструктурализма. Рассмотрено понятие карьерной стратегии в разрезе достижений социологии постструктурализма. В работе рассмотрены примеры карьерных стратегий, сформированных в рамках постструктурального общества. Проанализированы особенности формирования карьерных стратегий на различных этапах эволюции постструктурального общества. Установлено предпосылки формирования теории постструктурализма в рамках социологической теории. Выявлены проблемы развития неофункционализма как первого направления постструктуральной социологической теории как альтернативной к структурному функционализму теории. Оценено влияние постмодернистских социологических и социально-философских идей на структуру обществ по постструктуральному типу. Охарактеризованы закономерности постструктуральных трансформаций в странах Западной и Восточной Европы. В тексте рассмотрены механизмы постструктуральных трансформаций общественных структур стран Западной Европы и государственного сопровождения этих процессов на примере экономических реформ М. Тэтчер. Выявлены проблемы трансформации структур обществ стран Восточной Европы, сопоставлены с социальными и социально-экономическими особенностями парада суверенитетов советских республик и стран участников Варшавского договора. Сравнены особенности трансформации структур общества по постструктуральному типу в разных частях Европы. Оценено влияние либеральной трансформации общественных институтов во второй половине XX в. и в начале XXI в. на формирование и реализацию карьерных стратегий европейцев. Определены особенности формирования карьерных стратегий в рамках обществ с трансформированными общественными институтами по постструктуральному типу. Предоставлен прогноз развития дальнейших

карьерных стратегий и сценариев в краткосрочной и среднесрочной перспективах формирования и реализации карьерных стратегий в Европе. Автором подчеркивается, что постструктурализм стал ответом на кризис структурного функционализма, методология которого уже не могла удовлетворить большинство социологов и научное сообщество в сфере обеспечения проведения валидных исследований и интерпретаций социальных отношений в обществах стран Западной Европы и Северной Америки. Высказано предположение, что в будущем постструктуралистическое общество модернизируется в общество, будет иметь более устойчивую структурированность через дифференциацию общества по отдельным ценностным ориентациям, которые дадут возможность функционировать в рамках отдельных общественных структур, будут массивными и почти не будут пересекаться на низменном уровне, а будут взаимодействовать только массивные общественные подструктуры. Это даст возможность реализовывать карьерные стратегии в автономном режиме в рамках отдельной общественной подструктуры.

Ключевые слова: планирование, карьера, структура общества, общество, карьерные сценарии, либерализация социальных отношений, трансформация социальных институтов

Актуальність дослідження.

Постструктуралізм – це один з напрямів соціологічної думки, який досліджує особливості соціальної взаємодії в суспільствах, де суттєво трансформована структура суспільства порівняно з класичним уявленням про структуру суспільства і суттєво ускладнюється за рахунок появи нових та інтенсивних актів соціальної взаємодії в межах соціальної структури суспільства. Усі зазначені фактори сприяють переходу економіки з індустріального до постіндустріального типу. У світі постструктуральних трансформацій видозмінюються підходи до реалізації кар'єрних стратегій та похідних від них кар'єрних сценаріїв. Цей процес вимагає відповідних соціологічних досліджень – теоретичного та емпіричного – і валидної соціологічної інтерпретації для подальшого поширення знань про особливості формування та реалізації кар'єрних стратегій у майбутньому.

Ступінь наукової розробки проблеми. Тематика дослідження планування кар'єрних стратегій у сучасній соціології має значні традиції, але в сучасній українській соціології є майже не дослідженим цей соціальний феномен крізь призму теорії постструктуралізму. Фундамент дослідження зазначеної тематики було закладено як у роботах класиків соціологічної думки (Е. Дєрріда, М. Фуко, Е. Гіденс, Дж. Александер, Ф. Лаку-Лабарт, Л. Егард та інші), так і вітчизняних науковців (М. Соболева, О. Тупиця, Л. Сокурянська, Ж. Малахова та інші). Усі зазначені вчені досліджували проблему постструктуралістського трактування і дослідження структури суспільства та найбільш поширених соціальних практик у ньому, зокрема й реалізації кар'єрних стратегій. Сьогодні наприкінці другої декади XXI ст., коли теорії та прогнози представників постструктуралізму набули особли-

вої актуальності, необхідно розширити інтерпретативну базу функціонування різних соціальних явищ та феноменів у межах постіндустріального суспільства за постструктуральним типом.

Мета статті: з'ясувати особливості реалізації кар'єрних стратегій у межах теорії постструктуралізму та дослідити ретроспективу формування передумов для реалізації кар'єрних стратегій у загальноєвропейському контексті на різних етапах трансформації суспільства за постструктуралістськими принципами.

Виклад основного матеріалу.

Теорія постструктуралізму виникла в 60-х рр. XX ст. як виклик на кризу структурного функціоналізму, що спостерігалася в тодішній соціологічній думці. На думку М. Соболевської, є три етапи розвитку постструктуралізму, але головна сутність цих етапів полягає в розвитку критики функціоналізму та особливо перегляді спадщини Т. Парсонса [7, с. 36–37]. Переосмислення здобутків представників функціоналізму в 60–80-ті рр. XX ст. пов'язане зі змінами соціально-економічних відносин, які виникли під впливом наслідків «молодіжної революції», наростаючої глобалізації та науково-технічного прогресу. Усі зазначені фактори сприяли ускладненню соціальних практик та інших форм соціальної взаємодії, які було важко досліджувати з точки зору структурного функціоналізму. Як наслідок світова соціологічна спільнота зосередилась на тому, щоб віднайти нову соціологічну концепцію, за допомогою якої можна було б отримувати максимально валидні дані в межах емпіричних соціологічних досліджень та мати алгоритми аналізу і трактування первинної соціологічної інформації.

Однією з перших спроб наукового пошуку в сфері створення альтернативної до функціоналізму теорії став неофункціоналізм Дж. Александера

[11]. У межах цієї теорії були спроби відновити основні принципи функціоналізму на новому рівні, оскільки втрата основ функціоналізму в середині ХХ ст. могла суттєво завадити подальшому дослідженню функціонування суспільства у багатьох європейських країнах і сприяти розробці ефективних соціальних технологій у сфері гармонізації соціальних процесів. Неофункціоналізм став першим проявом постструктуралізму, у межах якого вдалося реалізувати первинні спроби інтерпретації нових форм соціального буття. Для реалізації конкретних кар'єрних стратегій неофункціоналізм дав розуміння того, що не існує конкретних сталих інструментаріїв для реалізації конкретних кар'єрних сценаріїв в епоху зародження глобалізаційних процесів та початку європейських інтеграційних процесів.

Реалізація кар'єрної стратегії не в останню чергу залежить від економічної та політичної кон'юнктури, яка складається в межах окремих регіонів, країн і об'єднаних економічних зон співробітництва. Під час зародження європейського співробітництва в економіці відкрилися нові шляхи реалізації кар'єрних стратегій, що базувалися на нових видах інноваційної економічної діяльності в межах індустріального суспільства, оскільки саме ця форма суспільного устрою домінувала в тогочасних європейських країнах. Тобто, незважаючи на формування передумов переходу до виходу сфери реалізації кар'єрних стратегій на якісно новий рівень, усе одно всі ці процеси відбувалися в межах індустріального суспільства.

Остаточо в межах соціологічної науки сформувався постструктуралістський дискурс у середині 70-х рр. ХХ ст. Саме в цей час європейські інституції починають трансформуватися в бік глобалізації. І тому найперспективніші форми реалізації кар'єрних стратегій почали базуватися саме на глобальному європейському контексті розвитку економічних та соціально-економічних відносин. І тому досліджувати зазначені процеси в межах соціологічного поля стало дуже важко та неефективно. Для того щоб підвищити рівень ефективності інтерпретації економічних та соціально-економічних основ соціальної взаємодії в межах європейського континенту, тогочасним соціологам треба було запропонувати нові теоретичні та практичні напрацювання в сфері оцінки та дослідження особливостей соціального та соціально-економічного розвитку.

Період зародження постструктуралізму пов'язаний з великими соціальними трансформаціями, які в результаті кардинально змінили характер та

структуру соціальних відносин. Зазначені зміни сприяли і видозміні кар'єрних стратегій. Будувати кар'єру актори почали з урахуванням соціальних змін, характерних саме для цієї епохи. Зважаючи на те, що основною характеристикою другої половини ХХ ст. у сфері реалізації кар'єрних стратегій є саме відсутність усталених та чітких соціальних структур та розмитість і видозмінність соціальних інституцій, то побудова кар'єрних стратегій і реалізація конкретних кар'єрних сценаріїв стали нелінійними соціальними процесами, що втратили лінійні механізми реалізації в межах життя як конкретної людини, так і представників різних соціальних груп.

Одним з важливих елементів реалізації кар'єрної стратегії особистості в межах постструктуралізму стає усвідомленість свого трудового вибору на індивідуальному і груповому рівнях. Зокрема, Ф. Лаку-Лабарт у роботі «Трансценденція кончається в політике» зазначає, що вибір тієї чи іншої кар'єрної стратегії передбачає усвідомлене погодження з розширеним функціоналом цих професій. Наприклад, згода обійняти вакантну посаду ректора чи професора передбачає започаткування та підтримку функціонування певної наукової школи [6, с. 171–175]. Подібний механізм спрацьовує на всіх рівнях постструктуралістських соціальних практик, оскільки в межах структурного функціоналізму кожен актор, що реалізує ту чи іншу кар'єрну стратегію, є елементом структури суспільства та носієм певних типологізованих функцій. Водночас функціонал цієї особи в межах постструктуралістського підходу розширюється до інтерпретування власного функціоналу. Кожен актор в межах цієї теорії починає продукувати інтерпретації ролі власного функціонування в межах суспільної взаємодії з іншими акторами соціального поля та іншими учасниками і соціальними структурами. Як наслідок інтерпретація власного функціоналу може призводити до гетерогенізації акторів зі схожим соціальним функціоналом, що перетворює кожного актора на активного учасника символічного обміну.

Теорія неофункціоналізму неофіційно стала ідеологічною основою процесу євроінтеграції. Зокрема, І. Баркалова зазначає, що «архітектори післявоєнної інтеграції мали за кінцеву мету досягнення політичної єдності між державами Європи в контексті врегулювання франко-німецьких відносин, а політичну єдність, за умов створення наднаціональних інституцій, вбачали результатом економічної взаємодії та взаємозалежності держав» [1]. Постструктуралізм на сьогодні став важливою

складовою європейської ідентичності. Головним фактором постструктуралізму, що став інтегруючим фактором всього європейського співтовариства, є десакралізація суспільних структур з їх багатомірним ускладненням. Тобто європейські країни суттєво змінили систему оцінювання структури суспільства і перейшли з двокласової структури на трикласову, а подекуди ускладнили до рівня кластерної. Крім того, структура суспільств різних країн Західної Європи стала динамічною через появу нових видів господарської діяльності, які спиралися на науково-технічний прогрес та поширення новітніх комунікаційних технологій. Такий стан речей сприяв розвитку як індивідуального підприємництва, так і маленьких підприємств, зазвичай сімейного типу. Тому можна стверджувати, що поширення постструктуралістських течій у сфері кар'єрних уподобань європейців сприяло деструктуризації формування кар'єрних стратегій громадян. З іншого боку, цей процес можна розглядати як ускладнення структури кар'єрних уподобань європейців, оскільки тепер кожен європейець, а особливо молодий, який починав власну трудову кар'єру, мав значно більше інструментів для її побудови. Адже не треба було брати за основу власного кар'єрного сценарію класичні кар'єрні сценарії, обмежені формами традиційного та індустріального виробництва. У той же час через зародження системного аналізу та інших високоінтелектуальних видів практичної діяльності, що наприкінці ХХ ст. створили можливість ефективно реалізовувати кар'єрні стратегії та сценарії в програмуванні та інших видах аналітичної діяльності та винахідництва.

Розвиток постструктуральних кар'єрних стратегій в країнах Західної Європи мав і політичний контекст. Зокрема, Л. Егард в 1965 р. в урядовій заяві закликав оновити німецьку демократію, обґрунтувавши свою концепцію «сформованого суспільства». На його думку, розвинене індустріальне суспільство могло подолати старі класові суперечності в новому придбаному консенсусі. У «сформованому суспільстві» конфлікти інтересів, на думку канцлера, не руйнували єдність суспільства, а ставали «мотором» згоди і підштовхували до пошуку компромісів» [2]. Тобто сприяння розвитку постструктуралістських кар'єрних стратегій німецької молоді йшло від влади ФРН, яка сприяла модернізації німецького суспільства за рахунок його подальшої індустріалізації на всіх рівнях суспільного буття. І після остаточного формування практик розвиненого індустріального суспільства в ФРН, як і інших країнах Західної Європи, скла-

лися передумови для формування інституцій постіндустріального суспільства. Звісно, більшість дослідників формування постіндустріального суспільства пов'язують з початком 90-х рр. ХХ ст., коли виникла глобальна інформаційна мережа Інтернет, але його соціальні основи почали закладатися в умовах саме постструктуралізму, коли економічна та трудова активності громадян почали корелюватися з формуванням нової глобальної економіки.

У межах постструктуральної теорії великого значення набуває поняття соціального ризику. На думку Е. Гіденса, «поняття ризику стає центральним в суспільстві, яке прощається з минулим, з традиційними способами діяльності, яке відкривається для незвіданого майбутнього» [3, с. 109]. Тобто кожен з громадян, входячи в ті чи інші нестабільні соціальні відносини, у межах нестійких соціальних груп та інших соціальних структур, як і найактивніший актор суспільних та соціально-економічних відносин, підприємець функціонує, зважаючи на високий рівень ризику. І тому більшість соціальних дій, зокрема й формування кар'єрних стратегій, має високий рівень ризикованості з точки зору успішності, оскільки багатомірність кар'єрних сценаріїв формує нелінійність їх здійснення. На практиці це означає низький рівень прорахованості реалізації кожного конкретного кар'єрного сценарію або кар'єрної стратегії. З огляду на те, що передовими країнами, в яких поширилися постструктуралістські теорії, були Німеччина, Великобританія, Нідерланди та Швеція, цілком логічним є те, що саме в цих країнах і були створені механізми соціального страхування від негативного результату реалізації кар'єрних стратегій та сценаріїв. Незважаючи на те, що в постструктуральному світі суспільні практики мають високий рівень соціального ризику та відносно низьку вірогідність реалізації через ускладненість процесу соціальної взаємодії в межах нестабільних соціальних структур, запит на високий рівень соціального страхування з переходом від структурного функціоналізму до постструктуралізму не зменшився, а навіть збільшився. На відміну від суспільств, де орієнтація на ліберальні цінності має яскраво виражений характер, у країнах Західної Європи упродовж всього ХХ ст. була спрямованість на забезпечення соціальних гарантій своїх громадян. Започаткована ця тенденція профспілками, які в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. почали активну боротьбу за права працюючих громадян. Уже в середині ХХ ст. функції профспілок почали змінюватися, як і весь профспілковий рух, оскільки соціальні гарантії в

межах індустріального та постіндустріального суспільств почали різко змінюватися через суттєве розширення соціальних та економічних потреб кожного актора.

У процесі трансформації профспілок вони почали набувати ознак нових соціальних рухів. На думку О. Тупиці, «нові типологічні ознаки суспільних рухів формуються на основі нового типу соціальних і комунікативних зв'язків. Суспільна ієрархія і класові антагонізми, які давали основу для існування і розвитку профспілок у минулому, втратили свою чинність» [9, с. 86]. Тому діяльність профспілкових рухів та інших суспільних рухів та організацій у межах структурного функціоналізму суттєво відрізняється від функціонування в суспільстві постструктуралістському. Головна їх відмінність полягає в тому, що ускладнення структури суспільства дало можливість створювати нові та вдосконалювати традиційні соціальні технології та інші механізми соціального страхування від невдалої реалізації кар'єрних стратегій та інших явищ з високим рівнем соціального програмування. У такому разі виникла необхідність у видозміні функціоналу зазначених організацій. Наприклад, виникла необхідність подальшого розвитку профспілок, але в той же час профспілок незалежних і тих, які могли б представляти інтереси не працівників великих організацій, а малих підприємців одного з районів німецького Нюрнберга чи бельгійського Останде. У той же час профспілки стали мобільними і почали орієнтуватися на представників невеликих соціальних груп та захист їх соціально-економічних інтересів. Цей захист є поєднанням економічного та соціального протекціонізму інтересів конкретних соціальних груп, представників яких поєднували спільні кар'єрні стратегії та форма їх реалізації. У такому випадку інтереси різних соціальних груп створили міжгрупову конкуренцію за забезпечення інтересів окремих соціальних груп за професійними інтересами з метою створення найпривабливіших умов для реалізації професійної діяльності кожного конкретного учасника соціальної групи.

Зазначені аспекти впливу постструктуралізму на розвиток кар'єрних стратегій громадян є характерними для країн Західної Європи. Водночас для суспільств країн Східної Європи (Словаччина, Чехія, Польща, Угорщина та пострадянські країни) діють дещо інші механізми. Вони суттєво відрізняються від країн Західної Європи через специфічні умови реалізації кар'єрних стратегій у цих країнах. Їх специфічність була пов'язана з відсутністю належного рівня демократії порівняно з країна-

ми Західної Європи, що спричинило обмеження кар'єрних стратегій як на рівні їх планування, так і реалізації. На практиці це означало обмеження розвитку окремих сфер професійної діяльності через повну або часткову заборону в межах тієї чи іншої країни. Наприклад, відсутність можливості вести підприємницьку діяльність на національному і на наднаціональному рівнях.

На думку М. Фуко [10, с. 13], одним з головних мотивів боротьби за владу є досягнення максимального суверенітету актора. Саме тому відсутність індивідуального суверенітету окремого актора призводить до того, що реалізація окремих кар'єрних стратегій є одним з етапів боротьби за суверенітет. Це є природою мотивації підприємців в епоху радянської перебудови суттєво змінити власний рівень життя та своєї родини за рахунок активної підприємницької діяльності. До того ж підприємництво часто мало кримінальний або напівкримінальний характер. У той же час більшість активних підприємців йшли на цей ризик, оскільки вважали цей шлях єдиною можливістю суттєвого підвищення забезпечення власного суверенітету від держави та інших соціальних інституцій. В умовах пострадянського світу це був прояв соціального ризику активних акторів у сфері реалізації власних кар'єрних стратегій. З іншого боку, проявами використання ризиків задля реалізації кар'єрних стратегій на теренах колишнього СРСР та утворених на його уламках незалежних країн є включення до власних кар'єрних стратегій державної служби задля незаконного збагачення шляхом організації та використання корупційних схем. Такі кар'єрні сценарії отримали велику популярність у період значного ослаблення одних державних інституцій та формування інших, що утворилися під час отримання незалежності.

Ж. Дерріда у роботі «Привиди Маркса» стверджує про те, що однією з головних ідеологем марксистів і навіть неомарксистів є бажання соціальної стабільності і неможливості досягнути перспективи марксистського шляху в подальшій перспективі [4, с. 29; 55], і тому в посттоталітарних суспільствах є загроза повернення «лівих» політиків до влади, бо в суспільстві є страх втрати соціальних здобутків людей, які займалися «ручною працею» або мають технічний фах. Цей страх базується на антикапіталістичних міфологемах, як-от: «капіталізм» це ворожий до трудової людини економічний лад; капіталізм веде до зубожіння трудових мас; не маючи у власності засобів виробництва, не можливо прийнятно заробляти тощо. І саме тому в країнах Східної

Європи постструктуралістські реформи відбувалися шляхом реформування суспільних структур, що функціонували в авторитарному та тоталітарному суспільствах радянської епохи. При чому це стосується як пострадянських країн, так і країн Варшавського договору, які, зберігаючи формальну незалежність від СРСР, мали значну економічну, політичну та військову залежності. Тому в цих країнах перехід від структуралістського до постструктуралістських підходів формування соціальної структури суспільства відбувся через побудову нових пострадянських національних держав. Зауважимо, що в межах пострадянських держав під структуралістським устроєм суспільства слід розуміти соціальну структуру суспільства під час входження до СРСР або країн Варшавського договору. Для цього етапу була чітка однокласова диференціація з латентним класом чиновництва та підпільного підприємництва в межах радянських республік та однокласового робітничого суспільства з елементами малого підприємництва в країнах Варшавського договору. У цих країнах проблематику постструктуралістського дискурсу порушено під час радянської перебудови та параду незалежності формальної як у країнах Варшавського договору, коли їх формальна незалежність від СРСР набула реального змісту. А в країнах, що були створені на руїнах СРСР, постструктуралістичний порядок денний набув актуальності під час отримання суверенітету.

У країнах Західної і Східної Європи формування суспільних відносин з ускладненою структурою суспільства, які не базувалися на високому рівні структурованості, відбувалося складним шляхом. У країнах Західної Європи цей процес хоч і мав революційний характер, але проходив під контролем державних інституцій. Наприклад, у Великобританії соціально-економічні реформи М. Тетчер призвели до різкої зміни соціально-економічних відносин. Суттєво зменшилася кількість людей, задіяних у промисловості, і тому більшості британців, а особливо шотландців, довелося переглядати власні кар'єрні стратегії. Цей перегляд стосувався переходу великої кількості громадян з промислового сектору в сферу послуг, що стало суттєвим коригуванням як соціальної структури суспільства, так і великої кількості кар'єрних сценаріїв. Як показує нам приклад «тетчеризму», зміни орієнтації на ті чи інші кар'єрні сценарії можуть бути інспірованими державою.

«Так поняття „тетчеризм” увійшло до світової економічної літератури, відображаючи нове

розуміння економічної політики. Запропонована нова економічна програма М. Тетчер базувалась на теорії економічного лібералізму і його сучасної модифікації монетаризму» [8]. Тобто інспіровано воно було в межах ідеології структурного функціоналізму з метою видозмінити британську економіку та перерозподілити трудові ресурси в британському суспільстві. Та результатом цих дій стала активізація кар'єрних стратегій за сценарієм постструктуралістської концепції, оскільки більшості акторів, вивільнених з ринку праці, довелося реалізовувати інші кар'єрні сценарії, які базувалися на малому підприємстві та сфері надання різноманітних послуг шляхом розширення ринку послуг. Водночас зазначена ситуація сприяла і відкриттю континентального ринку праці. Адже найбільш консервативна частина звільнених шахтарів та металургів емігрували до інших європейських країн.

На відміну від Західної Європи, у країнах «вишеградської четвірки» та пострадянських країнах перехід від структурованого до постструктурованого суспільства відбувався через шоківі економічні реформи та ліквідацію окремих державних і суспільних інституцій. У результаті такого переходу в зазначених країнах суттєво зменшилась кількість населення та погіршився рівень життя [5]. Саме ці втрати змінили структуру суспільства, а нові правила економічного та соціально-економічного функціонування в межах суспільства. Головною передумовою корегування кар'єрних стратегій українців та громадян інших пострадянських країн стали адаптаційні умови до нових суспільних відносин, які вже не мали чіткого структурованого упорядкування та містили елементи постструктуральних ознак.

Структуралістський підхід в організації суспільних процесів інтегрувався до практик постіндустріального суспільства і перекочував у XXI ст.

Загалом, зважаючи на все вищеперераховане, можна виокремити основні особливості реалізації кар'єрних стратегій у постструктуралістському суспільстві:

1. Більшість кар'єрних стратегій орієнтовані на сферу послуг, оскільки виробництво товарів через велику вартість виготовлення в країнах Західної Європи та Північної Америки стало нерентабельним і було фізично переміщено в Китай та інші азійські держави. Відповідно, це вплинуло на орієнтацію більшості акторів, що розпочали реалізацію власної кар'єри, саме на ринок послуг. Своєю чергою, ринок послуг розширився за рахунок ексклюзивних послуг та всебічного клієнтоцентризму, коли

бажання клієнта призводять до розширення спектру послуг [12]. Інформаційна революція на фоні розвитку комунікаційних засобів та мереж зробили процес надання послуг багатомірним і породили високий рівень конкуренції. Адаптація надання тих чи інших послуг стало легко через контент, що поширюється в мережі Інтернет, наприклад в індустрії краси.

2. Кар'єрні стратегії, орієнтовані на промислове виробництво, тяжіють до крафтового виробництва. Актори, що не змогли або не захотіли переорієнтуватися на ринок послуг, продовжують працювати на неконкурентних промислових виробництвах у країнах Східної Європи або на модернізованих підприємствах з питомою вагою роботизованого виробництва в країнах Західної Європи. Водночас представники креативного класу з технічними навичками та бажанням працювати саме на промисловому виробництві реалізують крафтові промислово орієнтовані проекти з використанням високотехнологічних міні-верстатів, які можна розмістити в гаражі чи у підвалі багатопверхового будинку. І це притому, що продукція таких виробництв може використовуватися в технологічних циклах великих промислових підприємств та навіть транснаціональних компаній.

3. Сформувався новий тип кар'єрних стратегій, зосереджений на сфері ігор та відпочинку. Формування таких кар'єрних стратегій базується на виникненні відповідних запитів, які з'явилися через появу у населення великої кількості часу на відпочинок та розваги. Для того щоб їх вдовольнити, були створені відповідні компанії та спеціалізовані агенції. Часто така діяльність вимагала залучення спеціалістів технічного профілю та науковців для розробки відповідного програмного забезпечення. Набрала обертів індустрія ігор. З часом ігри ставали дуже реалістичними й ігрова змагальність перетворилася на повноцінний кіберспорт. Комп'ютерні ігри стали повноцінним джерелом заробітку та самореалізації в суспільстві. Також кар'єрну стратегію можна розвивати через мандри, тобто стати тревел-блогером і ділитися враженнями від власних мандрівок світом або допомагати іншим акторам здійснювати яскраві подорожі. Через залучення великої кількості спеціалістів у цій сфері категорія відпочинку суттєво розширила свої межі. І сьогодні ця сфера має високий рівень диференціації послуг, що дає можливість акторам з різними життєвими та професійними компетенціями шанс на реалізацію успішного кар'єрного сценарію.

4. Підприємництво в межах постструктуралізму трансформується у доповнення крафтової

діяльності. Тобто підприємець у постструктуральному суспільстві прагне насамперед не реалізувати власний підприємницький хист, а довести спроможність власних творчих здобутків. Адаптація діяльності як у сфері виробництва товарів, так і надання ексклюзивних послуг перетворилася на певний вид мистецтва, про факт існування якого можна дізнатись широкому загалу лише після його реалізації або спроби реалізації на відкритому ринку.

5. Ситуація, породжена постструктуралізмом в межах системи реалізації кар'єрних стратегій наприкінці другої декади ХХІ ст. не виглядає стійкою через те, що більш як чотири десятиліття постструктуралізму суттєво зменшили структурованість більшості соціальних інституцій. У кінцевому результаті сьогодні в межах Західної цивілізації відбулися суттєві трансформації інституту родини, політики, культури та інших суспільно формуючих соціальних інститутів, які суттєво зменшили рівень власної структурованості через лібералізацію відносин між структурними елементами зазначених інституцій. У короткостроковій перспективі, на нашу думку, сучасне українське суспільство та суспільства інших європейських країн чекає ефект диференціації на підсуспільства, у межах яких будуть реалізовуватися ті чи інші соціальні практики автономно від всього суспільства. Цей ефект буде спричиненим тим, що більшість соціальних інституцій будуть функціонувати за кількома сценаріями одночасно. Їх особливість полягатиме в тому, що функціонування будь-якого соціального інституту, зокрема й економіки, буде відбуватися в кількох паралельних полях. Через відсутність спільного поля між учасниками соціальних відносин у межах однієї соціальної інституції вони почнуть функціонувати автономно, виконуючи однакові інституційні функції для різних соціальних груп. Наприклад, реалізувати кар'єрний сценарій можна в межах широкого соціального поля, орієнтованого на аграрний сектор шляхом вирощування і реалізації закордон зерна чи соняшнику. Можна реалізувати кар'єрний сценарій, працюючи на підприємстві хімічної промисловості на території країн ЄС і продовжуючи бути громадянином України і сплачуючи податки за українським законодавством. Водночас можна реалізовувати кар'єрні сценарії, граючи у комп'ютерні ігри і отримуючи заробітну плату у криптовалюти. Усі перелічені види діяльності мають відношення до економічної сфери і дозволяють заробити кошти для здійснення життєдіяльності в сучасному українському суспільстві. Однак у той же час всі зазначені

учасники соціальних процесів у межах української економіки майже не взаємодіють між собою. І саме це дозволить у майбутньому реалізовувати кар'єрні сценарії в межах окремої суспільної підструктури, перебуваючи безпосередньо в межах структури суспільства. Саме подібна структура суспільства, яка стане довершенням ідей постструктуралізму, і дозволить реалізовувати кар'єрні сценарії максимально автономно від домінуючих у суспільстві соціальних орієнтацій та тенденцій. Це зрештою надасть можливість будь-якому актору отримати максимальну свободу в сфері реалізації кар'єрних стратегій.

Висновки.

Реалізація кар'єрних стратегій у межах постструктуралізму залежить від багатьох факторів. Одним з головних є фактор економічних і соціально-економічних відносин у межах суспільства. Постструктуралізм став відповіддю на кризу структурного функціоналізму, методологія якого вже не могла задовільнити більшість соціологів та наукову спільноту в сфері забезпечення проведення валідних досліджень та інтерпретацій соціальних відносин у суспільствах країн Західної Європи та Північної Америки. Саме тому друга половина ХХ ст. пройшла під знаком формування соціологічних теорій постструктуралістського змісту, які змогли б допомогти дослідити основні тенденції функціонування суспільства. Розвиток постструктуралізму збігся з активізацією глобальних процесів розвитку суспільної взаємодії в сфері економіки, культури, політики та інших сфер суспільного буття. Розвиток постструктуралістських суспільств у країнах Західної Європи був інспірований державними інституціями з метою видозмінити структуру суспільства через планове зменшення залежності від індустріального виробництва. Особливо показовими заходами стимулювання розвитку суспільства за постструктуральним типом стали реформи М. Тетчер, які започаткували трансформацію суспільних відносин та структуру суспільства за постіндустріальним типом. У країнах Західної Європи перехід до реалізації кар'єрних стратегій за постструктуралістським типом відбувався шляхом державної підтримки, у той час як у країнах Східної Європи та пострадянського простору ці зміни відбулися в період трансформації державних інституцій. Особливість трансформації соціальної структури суспільств пострадянського світу полягала в шоківій трансформації суспільних інституцій, яка призвела до тотальної видозміни структури суспільства і стала негативним символом соціального регресу та дезадаптованості значної

кількості населення, яке не змогло адаптуватися до нових соціальних реалій. Усі перераховані фактори призвели до значних змін у реалізації кар'єрних стратегій. Більшість кар'єрних стратегій стали орієнтованими на сферу послуг. У той же час кар'єрні стратегії, що орієнтуються на промислове виробництво, тяжіють до крафтового виробництва, яке дає актору можливість не тільки виробити ексклюзивний товар, орієнтований на конкретного клієнта, але й реалізувати свій творчий потенціал. Постструктуральне суспільство актуалізувало новий тип кар'єрних стратегій, що базується на сфері ігор та відпочинку. Через появу у більшості членів суспільства великої кількості вільного часу виявився не вдоволенням запит на розваги, що дозволило переорієнтувати кар'єри значної кількості вивільнених з ринку праці громадян. Підприємництво в межах постструктуралізму трансформувалося у доповнення крафтової діяльності, оскільки підприємці через високий рівень конкуренції на перше місце почали ставити не високі прибутки від власної підприємницької діяльності, а визнання свого підприємницького хисту через реалізацію того чи іншого товару чи послуги у творчий спосіб або задіявши як клієнтів відомих та значимих для суспільства осіб. У майбутньому постструктуралістське суспільство модернізується в суспільство, що матиме більш стійку структурованість через диференціацію суспільства за окремими ціннісними орієнтаціями, які дадуть можливість функціонувати в межах окремих суспільних структур, які будуть масивними і майже не будуть перетинатися на низинному рівні, а будуть взаємодіяти тільки масивні суспільні підструктури. Це дасть можливість реалізовувати кар'єрні стратегії в автономному режимі в межах окремої суспільної підструктури.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Баркалова І. М. Теоретичні моделі розвитку європейської інтеграції у 40 – 70-х роках XX ст. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86883/02-Barkalova.pdf?sequence=1>.
2. Бонвеч Б. История Германии. Том 2. От создания Германской империи до начала XXI века. URL: <https://history.wikireading.ru/156957>.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. *THESIS*. 1994. Вып. 5. С. 109.
4. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Харків : ОКО, 2000. 272 с.
5. Крамар О. Уже не 52 мільйони, але ще й не 26. *Український тиждень*. 2018. № 36 (564). С. 17–22.
6. Лаку-Лабарт Ф. Трансценденція кончається в політике. *Соціо-Логос постмодернізму. Альманах Російсько-французького центру соціологічних досліджень Інститута соціології Російської Академії наук*. Москва : Інститут експериментальної соціології, 1996. С. 171–214.
7. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології. Київ : Дух і літера, 2010. 164 с.
8. Тетчеризм. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-2981.html>.
9. Тупиця О. Профспілки та суспільні рухи: способи і форми взаємодії. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2013. № 8 (100). С. 86.
10. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и её генезис) ; пер. И. Окуневой. Киев : Логос, 2003. № 4/5. С. 4–22.
11. Alexander Jeffrey C. (Ed.) *Neo-Functionalism*. Newbury Park: Sage Publications, 1985.
12. Domitrovich C. E., Durlak J. A., Staley K. C., Weissberg R. P. Social-emotional competence: An essential factor for promoting positive adjustment and reducing risk in school children. *Child Development*. 2017. Т. 88, No. 2. pp. 408-416. doi:10.1111/cdev.12739

REFERENCES

1. Barkalova, I. M. *Teoretychni modeli rozvytku yevropeiskoi intehtratsii u 40 – 70-kh rokakh XX st [Theoretical models of development of European integration in 40–70th years of XX century]*. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86883/02-Barkalova.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
2. Bonvech, B. *От sozdaniya Hermanskoi ympery do nachala XXI veka [From the creation of the German Empire to the beginning of the XXI century]. Ystoryia Hermany – History of Germany. (Vol. 2.)*. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/156957> [in Russian].
3. Giddens, E. (1994). Sudba, risk y bezopasnost [Destiny, risk and security]. *THESIS*, 5, 109 [in Russian].
4. Derrida, J. (2000). *Privydy Marksa [The Ghosts of Marx. Kharkiv]*. Kharkiv: OKO [in Ukrainian].
5. Kramar, O. (2018). Užhe ne 52 miliony, ale shche y ne 26 [Not already 52 million, but not yet 26]. *Ukrainskyi tyzhden – Ukrainian Week*, 36 (564), 17–22 [in Ukrainian].
6. Laku-Labart, F. (1996). *Transtsendentsiya konchaetsia v polytyke. Sotsyo-Lohos postmodernyzma. [Transcendence ends in politics]. Almanakh Rossyisko-frantsuzskoho tsentra sotsyolohycheskykh yssledovanyi Ynstytuta sotsyolohyy Rossyiskoi Akademyy nauk – Socio-Logos of Postmodernism. Almanac of the Russian-French Center for Sociological Research of the Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences.* (pp. 171–214). Moskva [in Russian].
7. Sobolevskaya, M. (2010). *Neofunktionalistski ta poststrukturalistski teorii v suchasni sotsiolohii [Neofunctionalist and post-structuralist theories in contemporary sociology]*. Kyiv: Spirit and letter [in Ukrainian].
8. Tetcheryzm [Thatcherism]. Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/books-text-2981.html> [in Russian].
9. Tupytsya, O. (2013). Profspilky ta suspilni rukhy: sposoby i formy vzaємodii [Trade unions and social movements: ways and forms of interaction]. *Scientific-Theoretical and Social-Political Almanac «Grani»*, 8 (100), 86 [in Ukrainian].
10. Fuko, M. (2003). *Pravytelstvennost (ideia hosudarstvennoho ynterеса i ee henezys) [Governmentality (the idea of state interest and its genesis)]*. (Y. Okuneva, Trans). (pp. 4–22). Kuiv: Logos [in Ukrainian].
11. Alexander Jeffrey C. (1985). *Neo-Functionalism*. Newbury Park: Sage Publications.
12. Domitrovich, C. E., Durlak, J. A., Staley, K. C., & Weissberg, R. P. (2017). Social-emotional competence: An essential factor for promoting positive adjustment and reducing risk in school children. *Child Development*, 88 (2), 408–416. doi: 10.1111 / cdev.12739.

Кузьмін Віктор Володимирович

Кандидат соціологічних наук, доцент
Національний університет «Запорізька політех-
ніка»
69063, Запоріжжя, вул. Жуковського, 62

Email: Kuzmin2v@gmail.com

Kuzmin Viktor

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
National University "Zaporizhia Polytechnic"
62, Zhukovskogo st., Zaporozhye, 69063, Ukraine

Цитування: Кузьмін В. В. Особливості реалізації кар'єрних стратегій в рамках постструктуралізму. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С.46–56.

Citation: Kuzmin, V.V. (2020). Osoblyvosti realizatsii kariernykh stratehii v ramkakh poststrukturalizmu [Peculiarities of implementation of career strategies in the framework of poststructuralism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 23 (3), 46–56.*

Стаття надійшла / Article arrived: 15.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 03.03.2020

Структура герменевтичного досвіду

Віра Дубініна, Українська медична стоматологічна академія

Розглядаються прикладні аспекти філософської герменевтики у зв'язку з формуванням особливого герменевтичного простору в сучасній гуманітарній культурі. Аналізується уявлення про сенс і розуміння, притаманне античній філософській традиції, розглядаються термінологічні аспекти концепту розуміння в його практичній площині. Герменевтичний метод і його використання при аналізі конкретних смислових утворень пов'язується із поняттям метафори, яка може розглядатись як середостіння герменевтичного досвіду.

Розглянуто прикладні аспекти філософської герменевтики у зв'язку з формуванням особливого герменевтичного простору в сучасній гуманітарній культурі. Проаналізовано поняття сенсу і розуміння, властиве давній філософській традиції, розглянуто термінологічні аспекти поняття розуміння в його практичній площині. Метод герменевтики і його використання при аналізі конкретних семантичних утворень пов'язані з поняттям метафори, яке можна розглядати як середостіння герменевтичного досвіду.

Встановлено, що герменевтика – це особливий аспект або поворот у розвитку європейської філософії, який включає в себе всі інші рівні: онтологію, епістемологію, трансцендентальну феноменологію і філософію мови.

З'ясовано, що саме мова є джерелом, з якого виникає сама можливість герменевтики. Мова є середовищем герменевтичного розуміння світу, і сьогодні ми спостерігаємо в сучасній філософії ситуацію формування герменевтичного середовища, особливого семантичного простору, в якому ми досягаємо всі філософські системи минулого і сьогодення.

Герменевтика постійно піднімає питання: чи можливо розуміння в принципі? Питання в тому, чи можемо ми зрозуміти себе і що це насправді означає. Наскільки адекватний виражений сенс самому предмету? Фундаментальною основою герменевтики, її можливості і необхідності є наявність зовнішнього та внутрішнього в слові, мові, знаку і та ін. Наявність прихованого значення, метафоричності, конотацій, полісемії, особистого значення тощо – це уможливило герменевтику навіть незалежно від його реальних досягнень. Тут принципи Ф. Шлейермахера цілком доречні:

1. Усе, що підлягає інтерпретації, має визначатися тільки на основі мови автора і оригінального кола читачів.

2. Значення кожного слова в даному місці має визначатися його зв'язком зі значенням контексту. Наприклад, грецький логос може означати в різних контекстах розум і закон, прозу і Спасителя, що загалом є традиційною проблемою перекладу і перекладачів.

У результаті слід зазначити, що проблема стратифікації герменевтичного досвіду є фундаментальною для розуміння самої суті герменевтики. Цей досвід не є його окремою формою, у даний час ми можемо говорити про те, що він пронизує всі гуманітарні знання, що дозволяє говорити про формування особливого герменевтичного, культурного, семантичного простору, в якому будь-яка людина має мати сенс. Таке ставлення дозволяє абсолютно по-іншому поглянути на роль і завдання герменевтики на шляху перетворення її на універсальну філософську методологію.

Ключові слова: герменевтика, герменевтичний простір, метод, розуміння, інтерпретація, мова, смисл, метафора

The structure of hermeneutic experience

Vira Dubinina, Ukrainian Medical Dental Academy

The applied aspects of philosophical hermeneutics in connection with the formation of a special hermeneutic space in modern humanitarian culture are considered. The concept of meaning and understanding inherent in the ancient philosophical tradition is analyzed, the terminological aspects of the concept of understanding in its practical plane are considered. The hermeneutic method and its use in the analysis of specific semantic formations is associated with the concept of metaphor, which can be considered as a mediastinum of hermeneutic experience.

Hermeneutics is a special aspect or turn in the development of European philosophy, which includes all other levels: ontology, epistemology, transcendental phenomenology and language philosophy. It is

language that is the source from which the very possibility of hermeneutics arises. Language is the medium of hermeneutic comprehension of the world and today we observe in modern philosophy the situation of the formation of hermeneutical environment, a special semantic space in which we comprehend all the philosophical systems of the past and present.

The hermeneutics constantly raises the question: is understanding possible in principle? It is not even a matter of whether we can understand Hesiod or the Bible. The question is whether we can understand ourselves and what this actually means. How adequate is the expressed meaning to the subject himself? The fundamental basis of hermeneutics, its ability and its necessity is the presence of external and internal in a word, speech, sign, etc. The presence of hidden meaning, metaphoricality, connotations, polysemy, personal meaning, etc. – this makes hermeneutics possible, even regardless of its real achievements. Here the principles of F. Schleiermacher are quite appropriate:

1. Everything that is subject to interpretation should be determined only from the language of the author and the original circle of readers.

2. The meaning of every word in a given place should be determined by its connection with the meaning of the context. For example, the Greek *logos* may mean, in various contexts, reason and law, prose and the Savior, which is, in general, a traditional problem of translation and translators.

As a result, it should be noted that the problem of stratification of hermeneutic experience is fundamental for understanding the very essence of hermeneutics. This experience is not a separate form of it, at present we can talk about the fact that it permeates all humanitarian knowledge, which allows us to talk about the formation of a special hermeneutic cultural, semantic, semantic space in which any person should make sense. This attitude allows a completely different look at the role and tasks of hermeneutics on the way of turning it into a universal philosophical methodology.

Keywords: *hermeneutics, hermeneutic space, method, understanding, interpretation, language, meaning, metaphor*

Структура герменевтического опыта

Вера Дубинина, Украинская медицинская стоматологическая академия

Рассматриваются прикладные аспекты философской герменевтики в связи с формированием особого герменевтического пространства в современной гуманитарной культуре. Анализируется представление о смысле и понимании, свойственное античной философской традиции, рассматриваются терминологические аспекты концепта понимания в его практической плоскости. Обнаружено, что герменевтический метод и его использование при анализе конкретных смысловых образований связывается с понятием метафоры, которая может рассматриваться как средостение герменевтического опыта.

Рассмотрены прикладные аспекты философской герменевтики в связи с формированием особого герменевтического пространства в современной гуманитарной культуре. Проанализировано понятие смысла и понимания, присущее древней философской традиции, рассмотрены терминологические аспекты понятия понимания в его практической плоскости. Герменевтический метод и его использование при анализе конкретных семантических образований связаны с понятием метафоры, которое можно рассматривать как средостение герменевтического опыта.

Установлено, что герменевтика – это особый аспект или поворот в развитии европейской философии, который включает в себя все другие уровни: онтологию, эпистемологию, трансцендентальную феноменологию и философию языка.

Выяснено, что именно язык является источником, из которого возникает сама возможность герменевтики. Язык является средой герменевтического понимания мира, и сегодня мы наблюдаем в современной философии ситуацию формирования герменевтической среды, особого семантического пространства, в котором мы постигаем все философские системы прошлого и настоящего.

Герменевтика постоянно поднимает вопрос: возможно ли понимание в принципе? Вопрос в том, можем ли мы понять себя и что это на самом деле означает. Насколько адекватен выраженный смысл самому предмету? Фундаментальной основой герменевтики, ее способности и необходимости является наличие внешнего и внутреннего в слове, речи, знаке и т. д. Наличие скрытого значения, метафоричности, коннотаций, полисемии, личного значения и т. д. – это делает возможной

герменевтику даже незалежно від його реальних досягнень. Зде принцип Ф. Шлейєрмахера вповне уместні:

1. Все, что подлежит интерпретации, должно определяться только на основе языка автора и оригинального круга читателей.

2. Значение каждого слова в данном месте должно определяться его связью со значением контекста. Например, греческий логос может означать в различных контекстах разум и закон, прозу и Спасителя, что в общем является традиционной проблемой перевода и переводчиков.

В результате следует отметить, что проблема стратификации герменевтического опыта является фундаментальной для понимания самой сути герменевтики. Этот опыт не является его отдельной формой, в настоящее время мы можем говорить о том, что он пронизывает все гуманитарные знания, что позволяет говорить о формировании особого герменевтического культурного, семантического пространства, в котором любой человек должен иметь смысл. Такое отношение позволяет совершенно по-другому взглянуть на роль и задачи герменевтики на пути превращения ее в универсальную философскую методологию.

Ключевые слова: герменевтика, герменевтическое пространство, метод, понимание, интерпретация, язык, смысл, метафора

Постановка проблеми.

Розвиток герменевтики протягом усієї її історії не являв собою простого і прямолінійного процесу, але протікав тими досить звивистими руслами, які виникали в духовній культурі конкретного історичного періоду. Ще точніше можна сказати, що ці шляхи надавалися в розпорядження тлумачів і це було пов'язане з особливостями суспільно-політичного, національного і релігійного розвитку того чи іншого народу. Не останню роль на цьому шляху грали також випадкові фактори і обставини, наприклад, інтелектуальна мода свого часу, яка змушувала дослідників рухатися наосліп, часто досягаючи результату, якого вони зовсім не очікували.

Герменевтика являє собою особливий аспект або виток у розвитку європейської філософії, який містить усі інші рівні: онтологію, гносеологію, трансцендентальну феноменологію і філософію мови. Сама мова і є тим джерелом, з якого виникає сама можливість герменевтики. Мова – це середовище герменевтичного осягнення світу, і на сьогодні ми спостерігаємо в сучасній філософії ситуацію формування герменевтичного середовища, особливого смислового простору, в якому «прочитуються» всі філософські системи минулого і сьогодення.

Аналіз досліджень та публікацій.

Формування цього простору відбувалося протягом останніх двох століть значною мірою завдяки німецькій філософській і загалом інтелектуальній традиції. У цьому процесі поряд з протестантською теологією ключову роль зіграла класична філологія. Досить згадати, що засновниками нової герменевтики стали професійні філологи, видатні знавці античності Ф. Шлейєрмахер [16] і Ф. Аст [7]. Істотний внесок зробили також пра-

ці та організаційні зусилля Ф. А. Вольфа [див. 2], діяльність якого взагалі сприяла виникненню філології як науки. У зазначеній роботі Ф. А. Вольф розробляє загальну програму розвитку науки про класичну давнину, виокремлюючи 26 розділів даної науки, причому перші чотири названі так: 1) філософське мововчення або загальні підстави двох давніх мов; 2) граматики грецької мови; 3) граматики латинської мови; 4) основи філологічної герменевтики [див. 2, с. 89].

Таке високе положення герменевтики обумовлено інтелектуальним кліматом, духовними віяннями того часу, прагненням наблизити наше розуміння якомога ближче до задуму автора, до самої суті першоджерела.

Видатним дослідником, людиною, яка тонко відчувала і розуміла античну культуру, був також Август Бек (1785–1867), якому належить одна з найважливіших установок герменевтики: «Герменевтика – це пізнання пізаного» [9, с. 280]. Серед оглядових праць з історії античної герменевтики особливо виділяються роботи Фрідріха Бласса [1] і Теодора Бирта [8]. Ф. Бласс визначає герменевтику як мистецтво розуміти усну або письмову мову взагалі і, особливо, давніх письменників. [див. 1, с. 1].

Постановка проблеми.

У зв'язку з цим перед герменевтикою постійно виникає питання, а чи можливо розуміння в принципі? Справа навіть не в тому, чи можемо ми зрозуміти Гесіода або Біблію. Питання в тому, чи можемо ми зрозуміти самих себе і що це, власне, означає. Наскільки виражається сенс адекватний самому суб'єкту?

Викладення основного матеріалу. Принципова основа герменевтики, її можливість і її необхідність – наявність зовнішнього та внутрішнього

в слові, мові, знаку і т. п. Наявність прихованого сенсу, метафоричність, конотації, багатозначність, особистісний смисл та ін. – саме це робить можливим герменевтику, навіть незалежно від її реальних досягнень. Тут цілком доречні принципи Ф. Шлейєрмахера: 1. Усе, що підлягає тлумаченню має визначатися тільки з мови автора і початкового кола читачів. 2. Сенс будь-якого слова в даному місці повинен визначатися по його зв'язку зі змістом контексту. Наприклад, грецький логос може означати в різних контекстах розум і закон, а також прозу і Спасителя, що є взагалі досить традиційною проблемою перекладу і перекладачів.

У зв'язку з цим можна згадати діалог «Кратил» Платона, де Кратил стверджує, що існує правильність імен (ὀνόματος ὀρθότητα), притаманна кожній речі від природи. У свою чергу, Гермоген каже, що імена – лише наслідок договору і угоди. Тут же згадується Протагор: ἄνθρωπὸν φύσι πάντων εἶναι μέτρον; де φύσι – вважає, висловлює, підтверджує, – тобто людина встановлює і висловлює міру всіх речей. Ця заочна полеміка з Протагором – перша, по суті, філософська герменевтична суперечка, яка нам відома.

Не можна сказати, що робота Аристотеля «Про тлумачення» (Περὶ Ἑρμηνείας) є дійсним продовженням цієї проблематики. Цей текст Аристотеля, по суті, являє собою своєрідний додаток до його ж «Аналітики». Тут обговорюється питання про істинність висловлювань, а також низка елементів модальної логіки. Аристотель загалом приймає точку зору платонівського Гермогена, кажучи, що імена мають значення за угодою, оскільки від природи у речей немає ніяких імен. Це по суті являє передбачення позиції Ф. де Соссюра, оскільки твердження про випадковий характер імені – це принципова основа його лінгвістики.

Сама лексика, що описує ситуації розуміння і інтерпретації в давньогрецькій мові, досить різноманітна і представляє собою доволі аморфний конгломерат понять, який складається із кількох принципових синонімічних рядів, серед яких нам у спадок залишилося насамперед слово герменевтика (ἑρμηνευτική) – «мистецтво тлумачення», від дієслова ἑρμηνεύω – «тлумачу», етимологія якого неясна.

Етимологічний словник П. Шантрена вказує на малоазійське походження слова, перш за все від кореня ἑρμ [10, с. 373]. Зазвичай також згадують, що бог Ἑρμῆς – Гермес, син Зевса і Майї, який, крім іншого, приймає душі померлих і якому через 30 днів після смерті приносяться жертви. Також не зайве зазначити, що Гермес-Кадм вважався винахідником грецького письма; Гермес-Логій – бог оратор; тлу-

мач сновидінь, він же відкриває очі сплячим, є покровителем окультних знань та ін.

Раціональнішим, хоча і менш натхненним є зв'язок зі словом τό ἔρμα – підстава, стійка, стовп, підстава, причина і т.п. Воно пов'язує герменевтику з пошуком чогось ґрунтового або того, що лежить в основі. Друга частина слова герменевтика також досить примітна. Це дієслово νεύω – робити знак, кивати (головою); обіцяти знаком; бути спрямованим, направлятися, бути узгодженим; мати схильність, тяжіти; сходитися (про геометричні лінії). Усі ці переливи значень можуть бути використані для розуміння слова. Також характерно ἡ ναυτική – мистецтво мореплавання, кораблеводіння. Наприклад, у слові «кібернетика» κυβερνάω – управляти, правити, вести; κυβερνητική – мистецтво управління. Це можливо, оскільки νέω – плавати, плисти; прясти; нагромаджувати, навалювати, насипати, складати. З огляду на сказане, можна припустити, що слово «герменевтика» може означати узгодження підстав, орієнтацію в принципах і т. п.

Інший семантичний ряд пов'язує розуміння з тим, що отримане у чуттєвому сприйнятті. Так, слово τό αἴσθημα – відчуття, почуття, чуттєве сприйняття, означає також і розуміння, точніше, той його різновид, який пов'язаний з переживанням. Наприклад, у Евріпіда: αἴσθημα τοι κἀν νηπίος γε τῶν κακῶν ἐγγύγεται – «і дітям властиво відчувати біду». Цей аспект зберігається і в сучасних мовах. Так, можна сказати: «Я це відчуваю», маючи на увазі «Я це розумію». Тут ми маємо справу з особливим, позараціональним видом розуміння. Саме цей його аспект надзвичайно ускладнює створення раціональної герменевтичної теорії.

Ще один найважливіший сегмент герменевтичного розуміння в давньогрецькій філософії пов'язаний з позначенням діяльності нашої свідомості і відповідним лексико-семантичним рядом. Перш за все це терміни, похідні від коренів: ἡ γνῶμη – свідомість, дух, розуміння; ὁ νοῦς – розум, розум; і ἡ φρήν – душа, розум, думка. Так, ἡ ἔννοια – розуміння як здоровий глузд – παρὰ τέν ἔννοιαν у Плутарха; також τό κατανόημα – знання, розуміння; ἡ ἐκδοχή – прийняття, розуміння, тлумачення.

Нарешті, ἡ φρόνησις – найбільш загальний термін, що означає: здоровий глузд, розум, думка, розуміння, розважливість, але також і сприйняття, почуття, інтерпретація. [5].

Таким чином, початкове розуміння герменевтики та її завдань ґрупувалося навколо трьох основних сенсів:

1. Розуміння як відчуття, сприйняття, інтуїція.

2. Розуміння як здоровий глузд, розсудливість, свідомо діяльність, природна робота думки.

3. Діяльність розуму. Це безсумнівно вищий рівень розуміння з точки зору давніх греків. Він пов'язаний з тлумаченням, інтерпретацією, тобто з певною трансформацією того, що підлягає розумінню.

Існує питання, яке так чи інакше постає перед кожним дослідником, та й просто людиною, що приступає до вивчення герменевтики. Це питання про її «застосування». Чи існують якісь конкретні процедури, технічні прийоми, які можна застосувати в межах герменевтичної інтерпретації? Зрозуміло, набір та змістове наповнення таких процедур істотно відрізнялися в різні епохи і в різних інтелектуальних традиціях. Однак ми можемо виокремити досить стійких методів, якими так чи інакше користувалися практично всі послідовники герменевтичної традиції: 1. Символізація. Пошук невідомого, незрозумілого, символічного в найпростіших словах. Проблематизація чогось простого і звичного. Знаходження метафоричності і смислової складності в звичайних словах і поняттях. Пошук конотацій, особистісного сенсу, ідіоматизація загального, ускладнення простого.

2. Деметафоризація. Прояснення метафор (ширше – тропів (оборотів, фігур мови), того, що використовується в переносному сенсі). Своєрідне зниження метафори, процедура в чомусь протилежна першій. Слова складні, іншомовні, метафори – взагалі будь-які тропи – «розгвинчуються», з'ясовується якийсь первинний сенс, переклад, етимологія. Пошук буквального змісту таких висловів, як, наприклад, біблійні «Впасти до зовнішньої темряви» або «Блаженні вбогі духом» і т.п. Тлумачення як спрощення складного і незрозумілого. Тут можна згадати вислів Д. С. Лихачова – «реалізація метафори».

3. Десинонімія. Позбавлення від синонімів. Див. цитату з Ф. де Сосюра про те, що в мові синонімів немає. Кожен синонім – це додатковий привід для інтерпретації. Дійсно, кожний синонімічний ряд – це доволі складний конгломерат змісту, тонких сенсів, різницю між котрими може почути лише дуже підготовлений реципієнт.

4. Асоціативний метод. Він же рефлексивний підхід, хоча можна їх і розрізнити. Опис власне індивідуальних (психологічних, особистісних, ментальних і т. п.) асоціацій, що виникають при прочитанні тексту або при сприйнятті будь-якого культурного феномену. Питання лише в почутті міри, рівні освіти, досвіду і здібностей інтерпретатора. Скажімо, одна людина не здатна навіть опи-

сати зовсім прості речі, інша розгортає довгі і оригінальні послідовності асоціацій. Цей метод можна назвати також ідіосинкратичним (тобто суто особистий, індивідуальний, своєрідний). У всіх нас є свої приватні ідіосинкратичні конструкції реальності, і на цій підставі ми виносимо судження і розглядаємо речі в суб'єктивній перспективі [див. 6].

5. Змістовний паралелізм. Також метод ремінісценцій. Йдеться про історико-культурні смислові паралелі, комбінації зв'язків, перекличці смислів і ремінісценції. Це не можна «вивчити», хоча цьому в принципі якось вчать, це своєрідна навичка, яка приходить з досвідом роботи з текстами, з вивченням прикладів інтерпретації. Схожа на практику перекладу з іноземної мови. Ремінісценція (лат. *Reminiscentia* – спогад) – неявна цитата, уявне відсилання. Пошук неявних цитат, прихованих сенсів і алюзій. Тут йдеться про натяки, або алюзії, вміння інтерпретатора доречно навести цитату, надавши їй сенс, якого вона ще не мала.

Якщо слідувати зазначеним прийомам, то можна сказати, що ті чи інші інтерпретовані тексти набувають найбільший сенс, коли вони розглядаються в якості раціональних відгуків на проблеми і запити, які диктуються самим часом життя автора. Досить ясно, що у ході інтерпретації багатьох давніх текстів сучасні філософські поняття повинні бути винесені за дужки настільки, наскільки це можливо, для того щоб уникнути недоречної і передчасної схематизації історії ідей. Важливо також розуміти, що історичні джерела, що повідомляють про життя і діяльність тих чи інших авторів, повинні розглядатися з не меншою обережністю, ніж сучасні коментарі.

Сучасний дослідник Р. Б. Галанін [3] виокремлює чотири герменевтичних принципа, які знадобляться для перекладу та інтерпретації текстів (у даному випадку мова йде про фрагменти Протагора):

а) *ipsissima verba* (букв. достеменні слова) пошук автентичного тексту;

б) триангуляція (лат. *triangulatio* – покриття трикутниками) значення слів: Саме поняття «триангуляція» означає полідисциплінарний науковий метод дослідження, що полягає у спробі з'єднання кількісного і якісного підходів і являє собою так званий «третій шлях». Якісний метод служить для висунення нових гіпотез з їх подальшою перевіркою за допомогою кількісного методу. Сам термін прийшов з геології, а в соціогуманітарних дисциплінах, зокрема в психології, під триангуляцією слід розуміти процес зіставлення відомих текстів – це в першу чергу Гомер і Геракліт – з постпротагорівськими текстами Платона і Аристотеля. Відстежуючи еволюцію значень слів, використовуваних усіма ними,

ми зможемо краще зрозуміти те, що має на увазі під тим чи іншим словом сам Протагор. [див. 3, с. 25–26].

в) лінгвістична щільність – під цим поняттям, посилаючись на Ч. Кана [11, с. 87–96], Е. Скіаппа розуміє «той факт, що сенс приватних висловлювань може бути перебільшений з огляду на те, що автор спеціально вибирав слова з великою кількістю значень» [13, с. 34]. Це стосується перш за все текстів про Протагора, оскільки, як зазначає Керферд, «питання про правильність імен було чимось на зразок стандартної теми софістичної дискусії» [12, с. 68].

г) лінгвістичний резонанс – це поняття, також запозичене Скіаппой у Кана, означає той факт, що значення окремо взятого фрагмента може бути краще зрозуміле тоді, коли він розглядається в зв'язку з іншими фрагментами того ж автора, що містять схожі слова або фрази [13, с. 34]. Іншими словами, фрагменти Протагора можуть якби «відбиватися» і «утримуватися» один в одному, вступати в смисловий «резонанс», передаючи один одному частково або повністю свою смислову інтенцію.

Висновки.

Таким чином, кажучи про архітектуру герменевтичного дискурсу ми можемо виокремити наступні його форми:

1. Етимологічна герменевтика. Сюди ж відноситься народна етимологія. Мовне, лінгвістичне «зсередини». Загалом даний розділ традиційно позиціонується як філологічна герменевтика.

2. Психологічна (психоаналітична) герменевтика. Сюди можна віднести всі версії психоаналізу та аналітичної психології К. Г. Юнга. На включенні психоаналітичної традиції до складу герменевтичного дискурсу наполягає, наприклад, П. Рікьор.

3. Історична герменевтика. Вхідження тексту в якийсь історико-культурний, соціальний, національний, релігійний, міфологічний контекст. Історичне

«зсередини». Наприклад, оцінка факту, що Франц Кафка жив саме в Празі початку ХХ ст., був євреєм в Австро-Угорщині і т. п. Або те, що Шекспір – це житель Лондона на рубежі XVI-XVII ст., може бути особливою темою герменевтичного дослідження.

4. До історичної примикає також Герменевтика особистісних контекстів. Біографія, особистий досвід та ін. Особистісне «зсередини». Персональна іманентність та її розуміння. Наприклад, той факт, що Й. Бродський був емігрантом, а поет Зігфрід Сассун – бійцем на Першій Світовій війні, змінює багато в сприйнятті їхньої творчості.

5. Герменевтика повсякденного життя, логосу. Герменевтика особистості, суб'єкта. Серед представників цієї форми герменевтичного дискурсу можна відзначити дослідження М. Фуко.

Як підсумок слід зазначити, що проблема стратифікації герменевтичного досвіду є принциповою для розуміння самої суті герменевтики. Цей досвід не є якоюсь окремою його формою, у даний час ми можемо говорити про те, що він пронизує все гуманітарне знання, що дозволяє говорити про формування особливого герменевтичного, культурного, семантичного, змістового простору, в якому повинна бути «прочитана» і осмислена будь-яка людина. Дана установка дозволяє абсолютно інакше поглянути на роль і завдання герменевтики на шляху перетворення її на універсальну філософську методологію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бласс Ф. Б. Герменевтика и критика. Искусство понимания произведений классической древности и их литературная оценка / пер. с нем. Москва : Ленанд, 2016. 202 с.
2. Вольф Ф. А. Что такое классическая филология? Очерк науки древности / пер. с нем. Москва : Книжный дом «Либроком», 2012. 96 с.
3. Галанин Р. Б. Риторика Протагора и Горгия. Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 2016. 264 с.
4. Дильтей В. Собр. соч. в 6 т. / пер. с нем. под ред. В. С. Малахова. Москва : Дом интеллект. книги, 2001. Т. IV. Герменевтика и теория литературы. 536 с.
5. Древнегреческо-русский словарь. В 2 т. Сост. И.Х. Дворецкий. Москва : Госиздат иностранных и национальных словарей, 1958.
6. Стафкенс А. Психоаналитические концепции реальности и некоторые спорные идеи «нового подхода». *«Журнал практической психологии и психоанализа»*. 2002. № 3. URL: <http://psyjournal.ru/articles/psihoanaliticheskie-koncepcii-realnosti-i-nekotorye-spornye-idei-novogo-podhoda>.
7. Ast F. Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik. Landshut, 1808. 228 s.
8. Birt Theodor. Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens. München : Oskar Beck Verlag, 1913. 395 s.

9. Böckh August. Encyklopädie und methodologie der philologischen Wissenschaften. Leipzig : Verlag von B.G. Teubner, 1877. 824 s.
10. Chantraine P. Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque Histoire des Mots. T. I-IV (1-2). Paris, 1968. 1387 p.
11. Kahn. Ch. The Art and Thought of Heraclitus. Cambridge : University Press, 1979. 180 p.
12. Kerferd G.B. The Sophistic Movement. Cambridge : University Press, 1991. 184 p.
13. Schiappa E. Protagoras and Logos. S. Carol., 2003. 230 p.
14. Schleiermacher F. Hermeneutics and Criticism. Cambridge : University Press, 1998. 284 p.

REFERENCES

1. Blass, F. B. (2016). *Germenevtika i kritika. Iskustvo ponimaniia proizvedenii klassicheskoi drevnosti i ikh literaturnaia otcenka [Hermeneutics and criticism. The Art of Understanding the Works of Classical Antiquity and Their Literary Evaluation]*. Moskva: Lenand [in Russian].
2. Volf, F. A. (2012). *Chto takoe klassicheskaiia filologiiia? Ocherk nauki drevnosti [What is classical philology? Essay on the science of antiquity]*. Moskva: Knizhnyi dom "Librokom" [in Russian].
3. Galanin, R. B. (2016). *Ritorika Protagora i Gorgiia [Rhetoric of Protagoras and Gorgias]*. Sankt-Peterburg: Izd-vo RKhGA [in Russian].
4. Diltei, V. (2001). *Germenevtika i teoriia literatury [Hermeneutics and theory of literature]*. *Sobr. soch. v 6 t. –Collected works in 6 volumes*. V. S. Malakhov (Ed., Trans.). (Vol. 4). Moskva: Dom intellekt. knigi [in Russian].
5. Dvoretckii, I. Kh. (Ed.). (1958). *Drevnegrechesko-russkii slovar: V 2 t. [Ancient Greek-Russian dictionary]*. Moskva: Gosizdat inostrannykh i natsionalnykh slovarei [in Russian].
6. Stafkens, A. (2002). *Psikhoanaliticheskie kontseptcii realnosti i nekotorye spornye idei "novogo podkhoda" [Psychoanalytic concepts of reality and some controversial ideas of the "new approach"]*. "Zhurnal prakticheskoi psikhologii i psikhoanaliza" – "Journal of Practical Psychology and Psychoanalysis", 3. Retrieved from <http://psyjournal.ru/articles/psikhoanaliticheskie-kontseptcii-realnosti-i-nekotorye-spornye-idei-novogo-podhoda> [in Russian].
7. Ast, F. (1808). *Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik*. Landshut.
8. Birt, Theodor. (1913). *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*. München: Oskar Beck Verlag.
9. Böckh, August. (1877). *Encyklopädie und methodologie der philologischen Wissenschaften*. Leipzig: Verlag von B.G. Teubner.
10. Chantraine, P. (1968). *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque Histoire des Mots*. T. I-IV (1-2). Paris.
11. Kahn, Ch. (1979). *The Art and Thought of Heraclitus*. Cambridge: University Press.
12. Kerferd, G. B. (1991). *The Sophistic Movement*. Cambridge: University Press.
13. Schiappa, E. (2003). *Protagoras and Logos*. S. Carol.
14. Schleiermacher, F. (1998). *Hermeneutics and Criticism*. Cambridge: University Press.

Дубініна Віра Олександрівна

Кандидат філософських наук, доцент
Українська медична стоматологічна академія
36011, м. Полтава, вул. Шевченка, 39

Email: vera.dubinina777@gmail.com

Dubinina Vira

Ph.D. of Philosoph Sciences, Assoc. Prof.
Ukrainian Medical Dental Academy
39, Sevchenko St., Poltava, 36011, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8024-9823

Цитування: Дубініна В. О. Структура герменевтичного досвіду. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 57–63.

Citation: Dubinina, V. O. (2020). *Struktura hermenevtychnoho dosvidu [The structure of hermeneutic experience]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 57–63.

Стаття надійшла / Article arrived: 17.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 04.03.2020

Проблема трансформації людини та критерії «добра» та «зла» в метаантропології і трансгуманізмі

Наталія Терлецька, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

З позиції метаантропології в статті аналізуються цінності людського буття: цінність архетипів добра, свободи, любові, єдності свободи і любові, а також цінність такого екзистенціалу як смисл людського буття.

Усвідомлюється цінність смислу людського буття, що означає життя не тільки заради самозбереження і мінімізації страждань, але й для виявлення, розвитку, цілісної гармонійної реалізації людиною таких якостей, котрі роблять її здатною бути не лише споживачем благ цивілізації, але й творцем культури, прагнути до гармонії духовних, душевних і тілесних потреб, вміння проявляти душевність та долати екзистенційні проблеми відчаю та страху смерті, залишаючись людиною-творцем, зберігаючи традиційні загальнолюдські цінності, вірність екзистенціалам любові та свободи.

Цінність архетипів добра, свободи, любові та критерії добра і зла аналізуються у царині таких екзистенційно важливих понять, як свобода волі та право людини на традиційні та сакральні цінності.

Дослідження присвячене важливій темі втрати критеріїв добра і зла, що як норма пропонується трансгуманізмом, маючи підґрунтя для цього у філософії доби постмодерну, а також пошукам шляхів виходу із екзистенційної, духовно-душевної та морально-етичної кризи заради збереження смислу у бутті людини.

Теоретичну базу дослідження склали праці філософів різних епох, дослідження психологів та психоаналітиків, зокрема сучасних, останні роботи вітчизняних дослідників з метаантропології, а також останні роботи зарубіжних представників трансгуманізму.

Робиться висновок, що збереження екзистенціалів культури в бутті людини неможливе без збереження традиційних критеріїв добра і зла у контексті сакральних трансцендентних цінностей.

Ключові слова: *людина, трансгуманізм, постлюдина, метаантропологія, добро, зло, сакральні цінності*

The problem of human transformation and the criteria of "good" and "evil" in meta-anthropology and transhumanism

Natalia Terletska, National Pedagogical Dragomanov University

From the position of meta-anthropology, at the article are analyzed the values of being: the value of the archetypes of good, freedom, love, unity of freedom and love, as well as the value of such an existential as the meaning of human existence.

The value of the sense of being is analyzed in a research from such points of view as: life not only for the sake of self-preservation and minimization of suffering, but also for the development, holistic harmonious realization by a humanity of such qualities that make a person capable not only for the consumering of the benefits of civilization, but also becoming a creator of culture, seeking for the harmony of spiritual, soul and physical needs, the ability to express empathy and to overcome the existential problems of despair and fear of death, remaining a human creator, maintaining traditional human values and existentials, such as love and freedom.

The value of the archetypes of good, freedom, love and the criteria of good and evil are analyzed in the field of such existentially important concepts as free will and the human right for the traditional and sacred values.

The study focuses on the important theme of the loss of criteria of good and evil, which, as a rule, is proposed by transhumanism, having a basis for this in the philosophy of the postmodern era, as well as the search for ways out of the existential, spiritual, soul and moral-ethical crisis in order to preserve the human values.

The theoretical basis of the study was the work of philosophers of different periods, studies of psychologists and psychoanalysts, including contemporary, recent work of domestic researchers in meta-anthropology, as well as recent work of foreign representatives of transhumanism.

There is made a conclusion that the preserving the existentials of the culture in human existence is impossible without maintaining the traditional criteria of good and evil in the context of sacred transcendental values.

Keywords: *human, transhumanism, posthuman, meta-anthropology, good, evil, sacred values*

Проблема трансформации человека и критерии «добра» и «зла» в метаантропологии и трансгуманизм

Наталья Терлецкая, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова

С позиции метаантропологии в статье анализируются ценности человеческого бытия: ценность архетипов добра, свободы, любви, единства свободы и любви, а также ценность такого экзистенциала как смысл человеческого бытия.

Осознается ценность смысла человеческого бытия, что означает жизнь не только ради самосохранения и минимизации страданий, но и для выявления, развития, целостной гармоничной реализации человеком таких качеств, которые делают его способным быть не только потребителем благ цивилизации, но и творцом культуры, стремиться к гармонии духовных, душевных и телесных потребностей, умение проявлять душевность и преодолевать экзистенциальные проблемы отчаяния и страха смерти, оставаться человеком-творцом, сохраняя традиционные общечеловеческие ценности, верность экзистенциалам любви и свободы.

Ценность архетипов добра, свободы, любви и критерии добра и зла анализируются в области таких экзистенциально важных понятий, как свобода воли и право человека на традиционные и сакральные ценности.

Исследование посвящено важной теме потери критериев добра и зла, как норма предлагается трансгуманизм, имея основания для этого в философии эпохи постмодерна, а также поискам путей выхода из экзистенциальной, духовно-душевной и морально-нравственного кризиса ради сохранения смысла в бытии человека.

Теоретическую базу исследования составили труды философов разных эпох, исследования психологов и психоаналитиков, в частности современных, последние работы отечественных исследователей метаантропологии, а также последние работы зарубежных представителей трансгуманизма.

Делается вывод, что сохранение экзистенциалов культуры в бытии человека невозможно без сохранения традиционных критериев добра и зла в контексте сакральных трансцендентных ценностей.

Ключевые слова: *человек, трансгуманизм, постчеловек, метаантропологии, добро, зло, сакральные ценности*

Щоб краще зрозуміти екзистенційну суть поняття «людина» в сучасному світі, варто розглядати людину у взаємозв'язку та взаємодії найважливіших ціннісних орієнтирів, що визначають світогляд людини від античності до наших днів, зокрема таких феноменів як самопізнання, розмежування добра і зла, здатність до творчості.

Сучасний світ дає нам декілька суперечливих поглядів на проблему розуміння таких понять як добро і зло.

Прихильники традиційних цінностей, зокрема, філософи, чий погляд заснований на традиціях теїзму, близькі до релігійного екзистенціалізму, персоналізму та метаантропології, сприймають людину як багатомірну істоту, розглядають її у взаємодії духовного, душевного і тілесного. Такий підхід є гуманізмом у справжньому широко-

му сенсі цього слова. Ставлення до людини як до мікрокосму, як до триєдиного образу Божого, як до цінного унікального прояву Творчості Божественного Волевиявлення, дає можливість чітко окреслити і структурувати певні моральні критерії у сприйнятті світу.

Як відомо, саме релігійна культура різних народів дає нам золоте правило моральності, суть якого дуже проста: важливо ставитися до інших так, як ми хотіли би, щоб інші ставилися до нас. Якнайкраще, суть золотого правила етики відображена у Євангелії: «Возлюби ближнього як самого себе».

Справді, людина, яка не любить себе, не може адекватно ставитися до ближнього. Також важливо прийняти до уваги, що настанова любити себе та ближнього реалізуватися не може, якщо людина не пізнала себе. «Пізнай самого себе» [4], – ці слова відомого античного філософа Сократа

є актуальними для кожної людини і визначають суть наших цінностей, а отже, і визначають наше розуміння добра і зла.

Відповідно, для традиційного культурного середовища, яке приймає людину у її духовній, душевній і тілесній триєдності, критерії таких понять як добро і зло є чітко структуровані, у такому суспільстві також є поняття про певні норми. Зокрема, у Стародавньому світі, у культурах різних народів були різноманітні табу, заборони, правила етики, які регулювали душевне життя, моральні норми та поведінку людей, спонукаючи звертатися до сакральних цінностей, формулюючи всередині людини певний моральний імператив, сумління, совість, шляхетність, бажання вирости душею до рівня високих духовних та культурних першопочатків.

Якщо ж людина з якихось причин не бажала адаптуватися до традиційних цінностей культурного середовища або не могла цього зробити, як правило, в умовах суспільства з традиційними цінностями – така категорія людей проживала в ізоляції або створювала певні субкультури.

Такі сучасні напрямки філософії як постмодернізм, трансгуманізм та постгуманізм, переважно, розглядають людину, відкидаючи її душевність та духовність і звужують розуміння гуманізму до протиставлення людини світові клерикальних та загалом релігійних цінностей. Таким чином, вони розривають зв'язок людини і Бога, принижуючи людину до рівня «мислячої тварини», що дає змогу сучасним вченим і філософам говорити про людину як про біоробота, якого можна перепрограмувати за допомогою сучасних комп'ютерних, біо- і нанотехнологій більш ефективно, ніж це зробила природа, а отже, і Творець.

Сучасні вчені, які розвивають свій світогляд на концепціях матеріалізму, вважають етичним ставитися до людини як до біологічного об'єкту. Саме тому вони дозволяють собі навіть такі експерименти, як схрещення людини і тварини (зокрема, як відомо, такі дослідження проводилися у Британії).

Загалом, ставлення до людини лише як до біоматеріалу призводить до неабиякої жорстокості. Наприклад, у Китаї широко розповсюджена така традиція, як поїдання страв із людських ембріонів. Таким чином, атеїстичне китайське суспільство, по-суті, виправдовує канібалізм.

Що стосується вчених, які розглядають людину як біологічний об'єкт і намагаються створити новий біологічний вид, проводячи такі експерименти, як схрещення людини і тварини чи досягнення безсмертя шляхом біо- та нанотехнологій, можна стверджувати, що такі потуги мають в собі філософію бунту проти Бога-Творця, людини і природи. Відповідно, варто поставити питання: якщо філософ або вчений допускає для себе спосіб поведінки, що може відмежувати та роз'єднати людину з Абсолютною Істиною, – як має реагувати представник традиційних культурних цінностей?

Філософія постмодернізму, руйнуючи метанаративи, доводить сучасну людину до тієї межі, де, разом із зруйнованими метанаративами, людство опиняється перед загрозою повної втрати самого поняття «людина».

Саме тому, є сенс задуматися про те, як уникнути сучасній людині-ризомі, народженій посмодерном, того фатального сценарію, який вже сьогодні вчені-трансгуманісти пропонують як норму трансформації для людства, де втрачається цінність людського остаточно, і комп'ютерна віртуальність повністю поглинає сучасне суспільство, підміняючи будь-яку можливість творчого розвитку особистості віртуальними імітаціями, де запрограмовано змінювані маски нівелюють свободу волі, стираючи особистість людини.

Зокрема, відомий представник трансгуманізму Р. Курцвейл прогнозує у найближчі декілька десятиліть вирішення проблеми тілесного безсмертя людини, завдяки нанотехнологіям, внаслідок чого має відбутись так звана сингулярність віртуальної реальності і людської – людини та комп'ютера. Унаслідок цього процесу, на думку футуролога, людина об'єднається зі штучним інтелектом, що як наслідок призведе до появи постлюдини [10].

Філософія пост- і трансгуманізму доводить існування людини до тієї межі, де людські цінності припиняють бути цінностями, проголошується ідея виходу людини за межі цінностей людського суспільства – такі поняття як «добро» і «зло» повністю відкидаються як непотрібний анахронізм. За таких умов відкидається не тільки поняття «добро» і «зло», але й такі поняття як традиційна сім'я, жіноча та чоловіча стать, право людини на душевні почуття та духовний розвиток. Особистість людини звужується до рівня винятково задоволення потреб, інстинктів, а духовність та душевність

підміняється інтелектуальним розвитком та віртуальним світом.

Людина із чітко структурованими критеріями етичних понять завжди буде розмежовувати такі поняття як «добро» і «зло». Кожна людина має унікальне право на духовний та душевний розвиток, на реалізацію свого вищого покликання – розкрити в собі образ Божий.

Зводити людину до рівня лише «мислячого біоробота», як це нерідко зустрічаємо на прикладі діяльності сучасних вчених, може призвести до гуманітарної катастрофи сучасного людства. Більшість сучасних атеїстичних та матеріалістичних концепцій базуються на евгеніці – своєрідній «теорії еліт», яка виправдовує суспільство, де виживає той, хто є найсильнішим, і саме такі люди мають право вирішувати долю більшості інших людей.

Отже, етичні цінності, які дають можливість розмежувати та розрізнити такі критерії, як «добро» і «зло», можливі тільки в правовій державі.

Футурологічні прогнози постгуманізму дозволяють нам зрозуміти, що сучасні вчені будують шляхом новітніх технологій мегаталітарну державу, в їх планах об'єднати світ за допомогою нанотехнологій, чипізації, штучного інтелекту тощо.

Критерії добра і зла для такої глобальної тоталітарної системи повністю відсутні, душевність людства відкинута як непотрібний анахронізм, інститут сім'ї вважається умовністю або пустою формальністю, стать людини та її самоідентифікація стає розмитотою. Єдиною чеснотою такого суспільства, вочевидь, має бути служіння новому міфу та абсолютне розчинення людини, втрата людської особистості через злиття людської свідомості і штучного інтелекту.

За умов розвитку суспільства, коли повністю відкидається душевна краса людини та її духовний розвиток, є сумнівним дотримання «золотого правила моральності».

Звісно, ми можемо говорити про толерантність тільки до певної межі: якщо не порушуються кордони, за якими можлива повна деформація або руйнація особистості. Якщо ж суспільство, в якому живе людина, примушує відмовитися від таких понять, як «добро» і «зло», філософ як носій і провідник високих морально-етичних цінностей має право стати «мучеником за віру», як, зокрема, це зробив філософ Сократ.

Звичайно, для захисту етичних цінностей у сучасному світі філософи, які чітко розрізняють такі поняття, як «добро» і «зло», і є прихильниками певних високоморальних культурних чи релігійних традицій в ідеалі повинні об'єднуватися і створювати свої школи і, навіть спільноти, як це, зокрема, бачимо на прикладі піфагорійців. Адже тільки взаємодопомога і співпраця на основі спільних морально-етичних цінностей є запорукою ефективного співробітництва і дає змогу досягти найкращих результатів.

Сучасний світ, навпаки, створює своєрідний культ із концентрації індивіда винятково на власних буденних потребах і не сприяє створенню умов для гармонійного цілісного розвитку особистості.

Результатом розхитування критеріїв «добра» і «зла» в сучасному світі є панування таких характерних ознак трансгуманізму як розхитування стандартів статі, нівелювання традиційних сімейних цінностей, що, у свою чергу, призводить також до панування егоцентризму, нарцисизму як модних тенденцій суспільства споживання.

Отже, необхідно проаналізувати, чим саме характеризуються такі поняття як, зокрема, егоїзм, егоцентризм, нарцисизм, чи можна знайти для них альтернативу. Адже без більш глибокого розуміння даних понять, важко знайти вирішення для проблеми знецінення морально-етичних норм сучасної людини.

Сучасне суспільство все частіше називають епохою нарцисизму у зв'язку з домінуванням тенденцій споживання, де воно нерідко зводиться в культ, замінюючи сучасній людині сакральні цінності.

Перш ніж прогнозувати перспективи розвитку феноменів егоїзму, нарцисизму, а також перспективи альтруїзму в сучасному світі, необхідно зробити аналіз даних понять, щоб більш усвідомлено заглибитися в сутність питання. Крім того, необхідно заглибитися в суть цих понять, виходячи з таких важливих критеріїв, як любов і жалість до себе.

Поняття «альтруїзм» і «егоїзм» є антонімами [6, с. 247].

Егоїзм (грец. Εγώ, лат. ego – «я») має на увазі концентрацію на собі. Тобто особистість звужує свої потреби до рівня «єго» і прагне не до співробітництва, а винятково тільки до влади і домінування над інтересами інших людей [6, с. 247].

Нерідко егоїзм плутають з любов'ю до себе і навіть називають надмірною любов'ю до себе, забуваючи про те, що любов має на увазі розвиток вищих почуттів і якостей особистості, об'єднуючи нас з іншими людьми на рівні душевно-духовного співтворчості [6, с. 113], а жалість до себе та прагнення до влади будь-якою ціною, навпаки, роз'єднує нас зі світом вищих почуттів, занурює в царство інстинктів, де люди втрачають здатність співтворчості, кожен сам за себе і домінує принцип «розділяй і володарюй», де влада цінується вище правди.

Альтруїзм (лат. *Alter* – інший, інші), переважно, осмислюється як діяльність, що пов'язана з турботою про благополуччя інших [6, с. 8].

Нарцисизм, як правило, характеризується такими критеріями, як надмірно завищена самооцінка, що абсолютно не відповідає дійсності, а також таким поняттям, як самозакханість, під яким зазвичай мається на увазі надмірна хвороблива жалість до себе. Сучасна клінічна психологія розглядає нарцисизм як психічне відхилення. Якщо максимально стисло спробувати дати визначення даного феномена з філософської точки зору, можна виокремити основний критерій – зацикленість винятково на собі доходить до абсурду [1, с. 1].

Безумовно, говорячи про егоїзм як про бажання жити тільки заради себе, необхідно підкреслити, що у даному випадку під поняттям «я» індивід має на увазі винятково тілесно-чуттєвий, інстинктивний рівень. Сократівський заклик «Пізнай самого себе» повністю нівелюється, оскільки, індивід залишається інфантильною особистістю і відмовляється розвиватися душевно і духовно, долаючи гординю відчуженості і доростаючи до зрілості.

Якщо говорити про сучасне суспільство постмодерну, де «людина-ризома» [3], позбавлена метанаративів, сприймає світ через такі цінності як задоволення базових тілесних потреб і певний толерантний гедонізм, то, звичайно, легко визначити, що такий світогляд може легко призвести до нарцисизму, оскільки, індивід, позбавлений сакральних цінностей, які духовно і душевно об'єднують людей, у підсумку виявляється в ізоляції від екзистенціалів «добра і зла», і, відповідно, втрачаючи душевність, набуває якості Нарциса – людини, зацикленої винятково на собі і не здатної до емпатії.

Можна стверджувати, що егоїзм є складовою частиною нарцисизму. Більше того, якщо

розглядати егоїзм як жалість до себе, логічно припустити, що нарцисизм є жалістю до себе, доведеною до абсурду, і, отже, включає в себе егоїзм.

Безумовно, занурюючись все більше в світ інстинктів і нівелюючи вищі потреби, сучасна людина стоїть на порозі свого зникнення як людини розумної, свідомої і здатної до творчості, перетворюючись на похмурого споживача, алгоритми існування якого, на жаль, стають схожими на комп'ютерно програмовану матрицю.

Саме тому чимало сучасних вчених, серед яких найбільш виділяється Ілон Маск [8], готові годинами сперечатися щодо того, чи є наша реальність віртуальною, дозволяючи собі ставити питання, приблизно такого плану, мовляв, невже ми всі живемо як віртуально запрограмовані матрицею об'єкти.

Що стоїть за подібними дискусіями? Якщо врахувати трансгуманістичну спрямованість мислення більшості західних учених, які ведуть подібні дискусії, можна зробити висновки, що нарцисизм сучасної гламурно-гедоністичної людини-ризому насправді таїть в собі тоталітаризм у м'якій формі. Людина як особистість у такій ситуації є тотально невільною, оскільки людина-споживач залучена в певний перманентний процес, сутність якого занадто далека від справжньої творчості, а, як відомо, там, де немає творчості, не може бути і справжньої свободи волі.

Виникає питання, які саме альтернативи можна знайти для звільнення сучасної людини від вірусу нарцисизму?

Чи можна в такому випадку говорити про альтруїзм як про протиотруту від нарцисизму? Але спочатку, важливо уточнити, чи здатний альтруїзм перерости в нарцисизм і, якщо так, за яких умов?

Якщо альтруїзм таїть в собі спрагу влади, тоді, навіть якщо він базується на якихось високих мотивах і почуттях, цілком реально переродження альтруїзму в нарцисизм, тому сам по собі альтруїзм панацеєю бути не може.

Як розпізнати подібний «перверзний» альтруїзм? Мабуть, одними з визначальних якостей будуть нелюбов до себе, самобичування і самоїдство. Зворотна сторона такого псевдоальтруїзму – гординя і відсутність душевності. Саме такий псевдоальтруїзм здатний породжувати тоталітарні секти, а також підмінювати справжні цінності уявними.

Чи існує альтруїзм за межами нарцисизму та жадоби до влади? Так, саме таким буває справжній альтруїзм, де розкривається духовне і душевне прагнення людини до позамежного буття [6, с. 27–28], де таємниця і таїнство співтворчості людини і Бога виводить людство на такий рівень, який абсолютно невідомий посмодерній тілесно-гедоністичній людині-ризомі.

Альтруїзм, що опустився до рівня жалості до себе, зворотною стороною якого є гордіня, припиняє бути альтруїзмом. У той же час егоїзм, який обрав мірилом цінності людського буття, духовні та душевні потреби, у підсумку знаходить вихід за межі жалості до себе і припиняє бути егоїзмом: саме таким є «егоїзм» філософа Сократа, чий девіз «пізнай самого себе» теж є свого роду концентрацією на собі, але це вже не егоцентризм, доповнений егоїзмом, а, навпаки, свого роду шлях звільнення, прориву за межі жалості до себе і егоїзму.

Таким чином, егоїзм, девізом якого є принцип самопізнання, виходить за свої межі і перестає бути егоїзмом: людина концентрується вже не на «его», інстинктах, самоті, а на вивільненні потреб духу, що виводять за межі егоїзму.

Можна припустити, що перспективи майбутнього для сучасного людства відкриваються тільки за межами жалості до себе. Безумовно, неможливо вийти за ці межі без любові до себе, як і неможливо любити ближніх без справжньої любові до себе, народженої самопізнанням.

Головним критерієм тут є душевність, що виводить за межі гордині. Це дозволяє знайти вихід з лабіринту інстинктів, що загрожують приспати свідомість і занурити суспільство у воронку віртуальності.

Саме таким чином можна підійти до відродження таких понять, як мораль, етика, моральність, гармонія в парі, взаємодовіра, які закладають основу для повноцінної сім'ї, здатної бути протиотрутою в світі, де втрата метанаративів загрожують тотальними самотністю і зростанням тенденцій нарцисизму, причому в досить агресивній руйнівній формі.

Підводячи підсумки, можна зробити висновки, що альтруїзм і егоїзм мають різні виміри для свого втілення. Тут мірилом є такі критерії, як любов і жалість: духовно-душевна вертикаль зростання, або постмодерний принцип горизонтального буття, де розвит-

ком людини рухають не пізнання і творчість, а винятко такі критерії, як адаптація до соціуму, тілесний комфорт, задоволення інстинктів замість культури вищих духовних і душевних потреб, що нерідко зводить сучасну людину до нарцисичної жалості до себе. Безумовно, людина, яка одержима жалістю до себе і звільнена добою потсмодерна від метанаративів (а отже, й від сакральних цінностей), вже не керується такими моральними імперативами, як совість, добро, людяність, а керується винятково власними амбіціями.

Відсутність сакральних цінностей і як наслідок руйнування зсередини сучасної людини критеріїв моралі, совісті, добра нерідко призводять до хаосу, підвищення рівня агресії та злочинності у світі, таким чином створюючи передумови для формування цифрового тоталітарного суспільства, яке здатне надати безпеку ціною втрати творчості, свободи, душевного та духовного розвитку особистості.

Іншими словами, керувати рівнем хаосу набагато простіше для суспільства споживання, ніж відмовитись від хаосу заради гармонії, свободи, любові, взаємодовіри та творчого розвитку людської особистості. Саме таким є суспільство майбутнього, яке малює нам парадигма трансгуманізму, де люди, позбавлені душевності, нарцисично занурені у споживання віртуальної реальності, більш схожі на роботів за якістю внутрішнього життя, які будуть організовані винятково завдяки різним рівням верифікації, а не завдяки внутрішнім переконанням як усвідомленому вибору особистості.

Мабуть, найбільш трагічним феноменом у такому суспільстві буде повне знищення сім'ї як суспільного інституту.

Тенденції появи такого суспільства простежуються вже сьогодні, саме тому варто серйозно замислитись над тим, яке майбутнє чекає на сім'ю з огляду на постмодерну втрату метанаративів і як наслідок знецінювання морально-етичних принципів, меж добра та зла, що зазвичай дають людині певні критерії для зростання, створюють ґрунт для розуміння своєї відповідальності, дають можливість досягти зрілості на душевному та духовному рівні.

Оскільки тенденції трансгуманізму у зв'язку з втратою сакральних цінностей зростають, з'являється дуже багато спекуляцій на тему людини та надлюдини. У зв'язку з цим з'явилася кіберлюдина майбутнього, і сім'я, відповідно, теж підлаштовується під модель людини, адже

сім'я починається з окремої людини, і тільки тоді вже створюється як сімейний союз. Тому важливо повернутися до людини, її сенсу і призначення.

І тут, перш за все, важливо розглядати людину цілісно, з позицій метаантропології [6, с. 118-121], розкриваючи повноту єдності тілесного, душевного, духовного, реанімуючи сакральні цінності, які повертають нам повноту сенсу морально-етичних першопочатків.

Сьогодні модель суспільства влаштована так, що людина все менше є творцем і все більше стає споживачем. Суспільство споживання знецінює душевні і духовні якості людини як особистості і зводить ідеал гармонійно розвинутої особистості до максимального культу задоволення потреб, незалежно від справжньої якості життя, що здатна дати цілісній особистості гармонію духовного, душевного і тілесного.

Це є, можливо, найбільшою проблемою як для сучасної сім'ї, так і для сучасної людини.

Аби краще зрозуміти модель сім'ї майбутнього, варто зробити невеличкий екскурс у історію та згадати стародавній епос Фірдоусі «Шах Наме» [7].

Цей епос, як і сама іранська культура, розкриває непрості колізії того часу, коли син і батько зустрілися на полі битви, і батько вбив власного сина, тому що він його просто не впізнав. Він не зрозумів, що це його син, тому що сім'я довгий час не спілкувалася, батько не знав, як виглядає його син, він не знав, хто він, не знав, як його син зростає, мужніє, чого прагне.

Сучасна сім'я мало спілкується. Нерідко подружжя просто проживають разом, задовольняють разом базові потреби інстинктивної природи, ігноруючи духовні і душевні потреби, нерідко спілкування практично повністю витісняється телевізором, мінімізується до буденного рівня.

Повернімося до космологічного питання про те, як взагалі сприймалося добро і зло в архаїчних культурах. Зокрема, у стародавній культурі Ірану є таке поняття як вічна боротьба добра і зла. Виходу за межі боротьби до рівня святості ця культура не знала.

Архетип вічної боротьби добра і зла, виражений в іранській культурі, відроджується в ХХ ст. у фільмі «Матриця» режисерами Вачовські.

Феномен «матриці», втілений сучасним кінематографом, згодом робить дуже популяр-

ною дискусію про те, живемо ми в реальності, або у віртуальній реальності.

Трансформація зовнішня, винятково завдяки матеріальному достатку, можлива до нескінченності. Брати Вачовські, які заробили мільйони, створивши «Матрицю» – змінюють стаття. Можливо, від нудьги. Вони можуть це робити до нескінченності. Але це буде «дурна нескінченність». Г. В. Ф. Гегель писав, що людина все одно не буде задоволеною внутрішньо [2, с. 452].

Феномен «матриці» та дискусій навколо неї, змушує сучасну філософію ставити важливі питання, які моделюють якість цінностей нашого буття.

Зокрема, варто замислитися, як знайти критерій реальності? Чи є в сучасній людині пробуджена особистість або особистість у нас спить? Яке справжнє життя душі? Можливо, критерієм пробудженої душевності є щирість, а пробудженої духовності – відповідальність за себе та інших?

Фільм «Матриця», що став вже практично серіалом за час свого існування, затягує нас у вічну боротьбу добра і зла: нескінченний лабіринт, де нас чекає, ймовірно, в образі ворога Мінотавр, що ув'язнює життя сучасної людини в дурну нескінченність суперечностей.

Відмовившись від сакральних цінностей, постмодерна людина також відкидає архетипи добра, любові, краси почуттів та вчинків, а їм на зміну ставить стереотипи, які перебувають між собою постійно у боротьбі, унаслідок чого людина занурюється у дурну нескінченність боротьби за гендерну рівність; неможливість припинення цієї боротьби через відмову від сакральних цінностей призводить до домінування прав сексуальних меншин над правами традиційної сім'ї та подальшої духовної кризи суспільства.

Також, як в іранській культурі, де добро і зло вічно протилежні одне одному, і не можна подолати цю протилежність, адже в іранській культурі немає такого поняття як трансцендентне — так само і в сучасному світі люди, позбавлені можливості виходу за межі буденного буття через руйнування метанаративів, створюють один стереотип на зміну іншому, втягуючись у вічну боротьбу протиріч, яка веде людину далеко від справжнього життя душі.

Це нескінченна боротьба стереотипів, де немає справжньої аскези, яка дає відродження

душі і трансформацію духу. Без цієї внутрішньої роботи людина ризикує перетворити своє життя на віртуальну реальність, замінивши храм безсмертної душі і наше унікальне тіло на штучну імітацію, а душевну творчість підмінити іграми уяви.

Аби знайти істину, потрібно вийти за межі лабіринту і подивитися на нього згори, але подивитися зверху на нього можна лише вийшовши за межі вічної боротьби. Це стає можливим тільки завдяки виходу за межі стереотипів, якими підмінили архетипи, назустріч справжньої реальності, що пробуджує душу.

Давньоіранська культура, з якої Ф. Ніцше черпав натхнення для створення надлюдина [5], (а трансгуманізм черпає ідеї для створення постлюдина), на жаль, не виходила на рівень сприйняття сакрального позамежного буття.

Гармонійна модель краси відносин як в сім'ї, так і в суспільстві створюється в співтворчості, тільки завдяки прагненню знайти вихід за межі «вічних» суперечностей. При цьому, звичайно, живучи в реальному світі, ми не можемо скасувати критерії добра і зла, а навпаки, зберігаючи ці критерії для розуміння зростання душі і розвитку духу, необхідно очищатися душевно, облагороджувати дух, шукати вихід з лабіринту вічної боротьби через любов, співтворчість, прощення, вірність, взаємодовіру.

Саме таку альтернативу пропонує метаа-

тропология – вчення про межі людини – даючи можливість людині, зберігаючи традиційні критерії розуміння добра і зла, шукати і знаходити вихід за межі вічної боротьби за владу через катарсис душевного очищення, завдяки творчості у широкому розуміння цього поняття. Творчість відкриває вихід із лабіринту відчаю перед хаосом зруйнованих метанаративів, самоті нарцисизму, самотності гедоністичного споживача. Завдяки душевному очищенню творчість допомагає вийти на рівень духовного пробудження через інсайт усвідомлення сакральних цінностей як істини за межами лабіринту стереотипів, що наповнює буття людини вищим смислом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Балаян Н. Откуда берутся и как живут нарциссы. URL: <http://www.psychologies.ru/standpoint/otkuda-berutsya-i-kak-jivut-nartsissy/>.
2. Г. В. Ф. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики / пер. Б. Г. Столпнера, отв. ред. Е. П. Ситковский. Москва : Мысль, 1974. 452 с.
3. Делёз, Ж., Гваттари, Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.
4. Ксенофонт. Сократические сочинения. Тексты печатаются по изданию Academia 1935 г. в новой ред. переводов. Ст. и примеч. С. И. Соболевского. Санкт-Петербург : Комплект 1993. 416 с.
5. Фридрих Ницше. Сочинения в 2-х томах. Москва : Мысль, 1990. 833 с.
6. Хамитов Н., Крылова С., Минева С. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов. Киев : КНТ, 2009. 336с.
7. Шахнаме, т. 1-2. Перевод В. Державина и С. Липкина. Вступ. ст. И. С. Брагинского, подгот. текста и прим. М.-Н. О. Османова. Москва, 1964. 692 с.
8. Are We In A Simulation? – Elon Musk. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xBKRu12zHp0>.
9. David Pearce. The Hedonistic Imperative. URL: <https://www.hedweb.com/hedab.htm>.
10. Kurzweil Ray. The Singularity is Near. New York : Viking Books, 2005. 652 p.

REFERENCES

1. Balaian, N. *Otkuda berutsia i kak zhivut nartcissy [Where do the daffodils come from and how?]*. Retrieved from <http://www.psychologies.ru/standpoint/otkuda-berutsya-i-kak-jivut-nartsissy/> [in Russian].
2. Gegel, G. V. F. (1974). *Nauka logiki [The science of logic]*. *Entsiklopediia filosofskikh nauk – Encyclopedia of Philosophy*. E. P. Sitkovskii (Ed.). (B. G. Stolpner, Trans.). Moskva: Mysl [in Russian].

3. Delez, Zh., & Gvattari, F. (2007). *Anti-Edip: Kapitalizm i shizofreniia [Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia]*. Ekaterinburg: U-Faktoriia [in Russian].
4. Ksenofont. Sokraticheskie sochineniia. Teksty pechataiutsia po izdaniuu Academia 1935 g. v novoi red. perevodov [Xenophon. Socratic writings. Texts are published in the 1935 edition of Academia in a new edition. translations]. (1993). Sankt-Peterburg: Komplekt [in Russian].
5. Nitshe, F. (1990). *Sochineniia v 2-kh tomakh [Works in 2 volumes]*. Moskva: Mysl [in Russian].
6. Khamitov, N., Krylova, S., & Mineva, S. (2009). *Etika i estetika. Slovar kliuchevykh terminov [Ethics and aesthetics. Glossary of key terms]*. Kiev: KNT [in Russian].
7. Shakhname. (1964). (V. Derzhavin & S. Lipkin, Trans). (Vols. 1–2). Moskva [in Russian].
8. Are We In A Simulation? – Elon Musk. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=xBKRuI2zHp0>.
9. Pearce, D. *The Hedonistic Imperative*. Retrieved from <https://www.hedweb.com/hedab.htm>.
10. Kurzweil, R. (2005). *The Singularity is Near*. New York: Viking Books.

Терлецька Наталія Олександрівна
Аспірантка
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Email: kfa_ifon@npu.edu.ua

Terletska Natalia
Ph.D. Student
National Pedagogical University M.P. Dragomanova
9, Pyrohova str, Kyiv, 01601, Ukraine

Цитування: Терлецька Н. О. Проблема трансформації людини та критерії «добра» та «зла» в метаантропології і трансгуманізмі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С.64–72.

Citation: Terletska, N.O. (2020). Problema transformatsii liudyny ta kryterii «dobra» ta «zla» v metaantropologii i transhumanizmi [The problem of human transformation and the criteria of "good" and "evil" in meta-anthropology and transhumanism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 64–72.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 04.03.2020

Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри

Дхармеш Дандекар, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

У статті робиться висновок, що на основі наявності значної кількості досліджень щодо проблематики політичного лідерства сформувалася значна кількість підходів до розуміння цього феномена. Вони враховують велику кількість факторів, які характеризують особистість лідера у політичній, соціально-економічній, правовій, релігійній і культурній площині.

Аналізується проблема політичного лідерства у роботах таких науковців, як: Н. Макіавеллі, Дж. Дьюї, Ф. Ніцше, Р. Сторожева, А. Приятельчука, С. Сігеле, Г. Лебона, Г. Тарда, З. Фрейда, Л. Едінгера, Ю. Дженнінгса, С. Хук, М. Вебера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромма, К. Фрідріха, Г. Пейдж, М. Самімі, Б. Буяк, Р. Грінліфа, К. Ходжкінсона, Г. Фейрхольма, Т., С. Кучмарських, Р. Хілмена, Т. Фітцсімена, О. Морозова, Н. Горбачової, Б. Буяка, О. Траверсе, А. Пахарева, Н. Ткач та інших.

Незважаючи на багатоманітність і варіативність методологічних підходів до розуміння лідерства, досі необхідно залишається їх концептуалізація.

Виявлено, що одним з найбільш продуктивних підходів до розуміння сутності політичного лідерства є його тлумачення на основі ціннісних, соціокультурних орієнтацій у розвитку особистості і суспільства загалом.

Усвідомлено, що у межах саме соціокультурного підходу до розуміння лідерства важливу роль відіграє дослідження категорії «особистість». Окрім цього, соціокультурний підхід завбачує дослідження лідерства через призму його виявлення у особливих формах активності особистості, соціальних спільнот і суспільства загалом.

Затребуваність соціокультурного підходу пояснюється і тим, що він дозволяє використовувати міждисциплінарні дослідження, відкриваючи широке поле для можливості вироблення синтетичної теорії політичного лідерства.

Ключові слова: політичне лідерство, лідерство, особистість, харизма, соціокультурний підхід, цінності

Concepts of political leadership: philosophical-anthropological and socio-cultural measurements

Dandekar Dharmesh, National Pedagogical Dragomanov University

The article reveals a conclusion that a significant number of approaches to understanding the phenomenon of a political leadership have been formed based on the presence of a significant number of studies on the problem of political leadership. They take into account a large number of factors that characterize the personality of a leader in the political, socio-economic, legal, religious and cultural spheres.

The article analyzes the problem of political leadership in the works of such scientists as: N. Machiavelli, J. Dewey, F. Nietzsche, G. Storozheva, A. Priyatelchuk, S. Siegele, G. Lebon, G. Tard, Z. Freud, L. Edinger, Y. Jennings, S. Hook, M. Weber, T. Adorno, G. Marcuse, E. Fromm, K. Friedrich, G. Page, M. Samimi, B. Buyak, G. Grinlif, K. Hodgkinson, G. Fairholm, T., S. Kuchmarskikh, G. Hilmen, T. Fittssimen, A. Morozov, N. Gorbacheva, B. Bujak, A. Traverse, A. Pakhareva, N. Tkach and others.

Despite the variety and variability of methodological approaches to understanding leadership, it is still necessary to conceptualize them.

It is revealed that one of the most productive approaches to understanding the essence of political leadership is its interpretation based on value and socio-cultural orientations in the development of the individual and society, in general.

It is clarified that the study of the category "personality" plays an important role within the socio-cultural approach to understanding of leadership. In addition, socio-cultural approach provides research on leadership through the prism of identifying individual, social communities and society as a whole in special forms of activity.

The relevance of the socio-cultural approach is also explained by the fact that it allows the use of interdisciplinary research, opening a wide field for the possibility of developing a synthetic theory of political leadership.

Keywords: *political leadership, leadership, personality, charisma, socio-cultural approach, values*

Концепции политического лидерства: философско-антропологические и социокультурные измерения

Дхармеш Дандекар, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова

В статье делается вывод, что на основе наличия значительного количества исследований по проблематике политического лидерства сформировалась значительное количество подходов к пониманию этого феномена. Они учитывают большое количество факторов, характеризующих личность лидера в политической, социально-экономической, правовой, религиозной и культурной плоскости.

Анализируется проблема политического лидерства в работах таких ученых, как Н. Макиавелли, Дж. Дьюи, Ф. Ницше, Г. Сторожева, А. Приятельчук, С. Сигеле, Г. Лебон, Г. Тарда, З. Фрейда, Л. Эдингера Ю. Дженнингса, С. Хук, М. Вебера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Э. Фромма, К. Фридриха, Г. Пейдж, М. самом, Б. Буяк, Р. Гринлифа, К. Ходжкинсон, Г. Фейрхольма, Т., С. Кучмарських, Р. Хиллмен, Т. Фитцсимена, А. Морозова, Н. Горбачевой, Б. Буяка, А. Траверсе, А. Пахарева, Н. Ткач и другие.

Несмотря на многообразие и вариативность методологических подходов к пониманию лидерства, до сих пор необходимым остается их концептуализация.

Выявлено, что одним из наиболее продуктивных подходов к пониманию сущности политического лидерства является его толкование на основе ценностных, социокультурных ориентаций в развитии личности и общества в целом.

Осознано, что в рамках именно социокультурного подхода к пониманию лидерства важную роль играет исследование категории «личность». Кроме этого, социокультурный подход предсказывает исследования лидерства через призму его обнаружения в особых формах активности личности, социальных общностей и общества в целом.

Востребованность социокультурного подхода объясняется и тем, что он позволяет использовать междисциплинарные исследования, открывая широкое поле для возможности выработки синтетической теории политического лидерства.

Ключевые слова: *политическое лидерство, лидерство, личность, харизма, социокультурный подход, ценности*

На сьогодні на основі наявності значної кількості досліджень щодо проблематики політичного лідерства сформува-лася значна кількість підходів до розуміння цього феномена. Усі вони враховують велику кількість факторів, які характеризують особистість лідера у політичній, соціально-економічній, правовій, релігійній і культурній площині. Незважаючи на багатоманітність і варіативність методологічних підходів до розуміння лідерства, досі необхідно залишається їх концептуалізація.

У процесі філософського осмислення політичного лідерства непересічне значення мають праці італійського мислителя епохи Відродження Н. Макиавеллі. На основі аналізу специфіки діяльності правителя філософ зауважував, що саме вміння керувати людьми прямо пов'язане з досягненням влади. Однак правитель має враховувати,

що люди, вірячи, що новий правитель виявиться кращим, охоче повстають проти старого. Але швидко на основі досвіду вони переконуються, що новий правитель завжди виявляється гіршим старого [10, с. 304]. Лідерські якості правителя, за твердженням мислителя, проявляються у його здатності «на тривалий час набувати могутності, спокою і пошанування». Це відбувається лише у тому випадку, якщо государ «заслужив визнання підданих» [10, с. 317]. Загалом Н. Макиавеллі відображає образ правителя, для якого досягнення і утримання влади постає основною метою його життя. При цьому справжній государ має вміти розуміти іманентні прагнення людської душі, зокрема бажання будь-якої людини досягнути конкретного рівня майнових благ.

Визначний вплив на дослідження проблематики лідерства та її концептуалізації здійснили робо-

ти англійських мислителів Е. Берка, Т. Карлайла та А. Тойнбі. У їх дослідженнях політичне лідерство розглядається у площині діяльності провідної суспільної верстви суспільства – творчої меншості. У концентрованій формі ці ідеї знайшли відображення у словах одного з теоретиків філософії прагматизму Дж. Дьюї про те, що суспільство розвивається на основі імпульсів, які надходять від діяльності великих лідерів. У розвитку соціуму, на його думку, ключовою залишається здатність лідера активізувати пізнання, «перевищувати та розвинути більше способів сприйняття» у процесі виховання молодого покоління [20, с. 324]. У такому розумінні лише незначна кількість людей, лідерів здатна мислити на перспективу, прогножуючи ймовірні тенденції у розвитку суспільства.

Політичні аспекти лідерства значною мірою знаходять відображення і в філософії Ф. Ніцше. Концепт надлюдини в інтерпретації німецького мислителя базується на ідеї існування людини, творчий діяльнісний порив якої має перебувати поза межами моралі і політичних цінностей, встановлених суспільством. У зв'язку з цим визначальною ознакою діяльності надлюдини мислитель називає «полум'яну волю до творення» [11, с. 410]. Відтак, атрибутивною ознакою діяльності надлюдини, в інтерпретації Ф. Ніцше, є надактивне перетворення усіх сфер дійсності, відкинення спокою і лінощів як сутнісних ознак буття домінуючої частини людей. У такому розумінні теперішнє постає для лідера лише як основа для творення майбутнього.

У зарубіжній науковій літературі на теперішньому етапі розвитку можна виокремити цілу палітру підходів до розуміння політичного лідерства, які зосередилися у різних дисциплінарних площинах – філософії, політології, історії, соціології, менеджменті, державному управлінні та ін. Хоча значна кількість різновекторних робіт не дає можливості, за твердженням українського дослідника Р. Сторожева, дати єдине смислове формулювання цього явища, вона дає відкриває можливість згрупувати концептуальні підходи до розуміння природи лідерства. Зокрема, лідерство можна інтерпретувати як: центр групових процесів (С. Кулі, Е. Мамфорд, Л. Бернард, Дж. Браун та ін.); вияв особистісних рис (Л. Боуден, У. Бінгем, О. Тід); мистецтво осягнення єдності (Е. Мансон, Т. Філліпс, Б. Мур); втілення діяльності та поведінки (Л. Картер, Дж. Хемфілл, Ф. Фідлер); інструмент досягнення мети або результату (У. Коулі, Р. Беллоуз, К. Девіс); основа взаємодії (Е. Бо-

гартус, П. Пігорс, Р. Мертон); уміння переконувати (С. Шенк, Н. Коуплент); здійснення впливу (Р. Стогділл, А. Танненбаум, Р. Кан); ставлення до влади (Ж. Блондель, Х. Герт, С. Міллз); диференціацію ролей (Т. Гордон, П. Конверс, Р. Тернер); ініціацію або впровадження структури (М. Сміт, О. Голднер, С. Джибб) [14, с. 21–22].

Слід зауважити, що значна частина досліджень феномена лідерства була зосереджена у США. Це стосується, за твердженням А. Приятельчука, насамперед проблеми проявів лідерства у сфері ведення бізнесу. Ключовими центрами аналізу означеної проблематики став Міжнародний інститут прикладних досліджень і розвитку (Денвер, Колорадо), Центр дослідження соціальних наук при університеті штату Міссісіпі, Вашингтонський інститут політичних досліджень (Сіетл, Штат Вашингтон) [13, с. 4]. У переважній більшості ці дослідження мали прикладний, практично зорієнтований, характер.

Складність дослідження феномена лідерства пов'язана і з його етимологічною неоднозначністю у різних культурних традиціях. Сам термін «лідер», згідно з даними Оксфордського словника англійської мови, починає використовуватись на рубежі XIII–XIV ст. У широкому розумінні він позначає особу, яка очолює групу людей, є керівником країни або організації [25].

Утім, у науковій сфері аналіз поняття «лідер» розпочинається лише на початку минулого століття. Труднощі у контексті цього виникають у сфері його використання у різних мовах світу.

Досить важко у різних соціокультурних традиціях, як зауважує В. Дубінська, знайти до нього адекватні вербальні відповідники. Зокрема, в японській мові взагалі не існує слова для позначення лідера. Відсутні точні аналоги цього слова і в романських, і в слов'янських мовах [6, с. 15]. Саме на підставі цього у більшості мов світу використовується термін, похідний від англійського leader.

Незважаючи на значну кількість досліджень смислового значення понять «лідер» та «лідерство» і специфіки онтологічного виявлення лідерства у політичній сфері, необхідним залишається звернення до тих з них, які мають магістральний характер для аналізу лідерства в умовах нелінійності розвитку сучасного суспільства.

У другій половині XIX – на початку XX ст. значний вплив на концептуалізацію проблеми політичного лідерства в ситуації нестабільності розвитку соціальних спільнот здійснили роботи представників психології мас С. Сігеле, Г. Лебона,

Г. Тарда, які зосередили свою увагу на вивченні ролі лідера у діяльності соціальних спільнот – малих, середніх і, насамперед, великих соціальних груп.

Так, французький мислитель Г. Лебон розглядав лідерство як втілення активності «очільника натовпу». У його інтерпретації відсутні сфери суспільного життя, де немає вождів або очільників. Саме вони, використовуючи навіювання, здатні підкорити різні соціальні спільноти своїй волі через механізми ствердження, повторення і зараження [8, с. 135–136]. При цьому Г. Лебон поділив вождів на дві групи: лідерів, у діяльності яких домінують сильні і короткотермінові вольові імпульси, та лідерів, для яких властива довготермінова стійка вольова активність.

У площині психології мас Г. Тард розглядає лідерство як рушійну силу всіх соціальних перетворень. Перебуваючи під впливом ідей Е. Берка, французький дослідник акцентує увагу на відсутності прагнення до творення у переважній більшості населення. Лише творча меншість, на його думку, може розуміти принципи політичного, історичного і соціального прогресу. Поява на історичній арені великого лідера постає у такому розумінні «вищою формою випадковості», «вищим джерелом соціального розвитку» [15, с. 260]. Відтак, пасивна більшість не здатна ефективно проектувати майбутнє і відповідати на виклики соціального і природного середовища. Історія в інтерпретації Г. Тарда рухається шляхами, протерованими великими лідерами, видатними особистостями.

Непересічну роль у розумінні вольових якостей політичних лідерів мають і роботи дослідників, які ототожнюють лідерство з владними повноваженнями. Зокрема, у сфері психоаналітичної філософії лідерство інтерпретується як особлива сфера виявлення несвідомих чинників владних відносин. Під впливом ідей З. Фрейда лідерство розглядається у психоаналітичній літературі крізь призму механізмів лібідо і бажання. У такому розумінні лідер, долаючи особистісну закомплексованість і систему соціальних табу, досягає влади на Іншим [18]. Водночас лідерство виявляється і в здатності однієї людини стримувати і переспрямовувати агресивні настрої інших людей.

У контексті розуміння лідерства як особливого способу впливу однієї людини на іншу розглядає лідерство Л. Едінгер і його послідовники. Ключову роль у визначенні сутнісних ознак лідерства дослідник відводить феномену авторите-

ту, влади і контролю над іншими. Особистісний характер лідера визначається через сприйняття ним успіхів та невдач, крізь призму його здатності до взаємодії у соціальному середовищі і до виявлення ним соціальної активності та боротьби за владу у площині публічної політики [21, р. 423]. Особливої уваги в його дослідженнях набуває проблематика, яка стосується співвідношення авторитету і влади, політичного лідерства і політичного контролю, політичного лідерства і політичної поведінки.

Позиціонування владних відносин як основи для дослідження лідерства властиве для праць Ю. Дженнінгса, в яких обґрунтовується виокремлення трьох ключових форм лідерства. До першої групи лідерів дослідник відносить героя, метою діяльності якого є боротьба за досягнення великої і благородної мети. У свою чергу, друга форма лідерства реалізується через діяльність надлюдина, яка здатна змінювати загальну структуру суспільства, руйнувати старе і створювати нове. Третя форма лідерства проявляється у діяльності князя-державника, який прагне переважно до реалізації лише особистісної влади [24]. Аналізуючи стан сучасного йому суспільства, американський дослідник зробив невтішний висновок, що в ньому занадто багато князів і майже відсутні герої.

У модерній науковій літературі до аналізу політичного лідерства через призму політичного волонтаризму схиляється американський філософ С. Хук. Він розглядає військові злочини і вияви геноциду як продукт «злої волі». Виходячи з ідей фрейдизму, філософ доводить, що саме вождизм, культ особи, культ героя є глибинними причинами схильності одних людей насаджувати свою волю широким верствам населення. У такому розумінні людина у суспільстві ніколи не звільняється від авторитарного впливу батьків, вихователів, вчителів, начальників. Вивчаючи феномен політичного лідерства у праці «Герой в історії», американський дослідник вказує на харизматичну віру в лідера інших людей, адже сама віра в керівника «полегшує їх страхи та підвищує їх впевненість» [23, с. 21]. Фактично у площині «експериментального натуралізму» філософ у деякій мірі перебільшував роль видатних особистостей в історії розвитку людства. Окрім того, він акцентував увагу на високому ступені незалежності політичних вождів, політичних лідерів від впливу соціальних спільнот і суспільства загалом.

У дещо іншій площині розглядається лідерство через призму харизматичної сутності діяльності керманців деяких соціальних спільнот.

Одним з фундаторів цього підходу став М. Вебер. Він запропонував типологію різних форм лідерства на основі визначення соціальних ролей. Виходячи з принципів легітимації влади, німецький філософ виокремив три ключові типи лідерів. До групи традиційних лідерів він відніс вождів, монархів, імператорів, авторитет яких базується на традиціях і звичаях. Другу групу згідно з М. Вебером складають «раціонально-легальні» лідери, які обираються у демократичний спосіб. Третю групу становлять харизматичні лідери, обдаровані здатністю до навіювання на інших та безсумнівним хистом до управління масами [2, с. 139–147, с. 144–146]. На основі порівняльного аналізу діяльності всіх трьох типів лідерів, філософ зробив висновок про те, що в «дораціоналістичні епохи» організація суспільного життя ґрунтується головним чином на традиції і харизматичній силі лідерів. Натомість у сучасну для мислителя епоху політична активність лідерів базується переважно на засадах раціональності. У широкому розумінні веберівський підхід до розуміння лідерства містить у собі елементи як структурного, так і стилевого та ситуативного підходів до тлумачення діяльності лідера. Значною мірою саме синтетичність ідей М. Вебера зумовлює їх деяку логічну недосконалість. Ідеї німецького мислителя у площині розробки концепту «авторитарної особистості» та аналізу специфіки поведінки харизматичних лідерів згодом знайшли відображення у роботах представників Франкфуртської школи Т. Адорно, Г. Маркузе, Поєднання проблематики аналізу феномена харизматичності лідера і структурно-функціонального підходу використовується у дослідженнях американського науковця А. Етціоні. Харизма в його розумінні по-різному розподіляється на різних рівнях функціонування організації. На рівні R-структури (rank) харизмою володіють рядові члени організації, які не займають керівних посад. На рівні L-структури (line) харизма стає ознакою діяльності людей, які займають рівнозначні посади. І на рівні T-структури (top) харизмою володіють переважно керівники організації [22, с. 209–209]. Прикладами функціонування харизми на топ-рівні є організація діяльності великих корпорацій.

Структурно-функціональна методологія наукового аналізу застосовується і в дослідженнях сучасних вчених. Так, проблематика стратегічного лідерства знайшла відображення у статті «Що таке стратегічне лідерство?» У ній група дослідників на чолі з М. Самімі зробила висновок про

співвідношення стратегічного і тактичного лідерства у діяльності топ-менеджерів та директорів великих фірм. Коло питань, яке досліджувала група, концентрувалося навколо розуміння природи стратегічного лідерства та детермінації діяльності стратегічних лідерів [22]. Використовуючи функціональний підхід, дослідники встановили істотну різницю між діяльністю стратегічних і тактичних лідерів.

Ще в кінці 70 – на початку 80-х рр. ХХ ст., як зауважує український дослідник Б. Буяк, розпочинається якісно новий період у дослідженні лідерства. Його ключовим критерієм стало визначення лідерства на основі ціннісних орієнтацій його суб'єкта. З часом ці ідеї стали основою становлення соціокультурного підходу в інтерпретації феномена лідерства. Авторами ціннісних концепцій лідерства дослідник цілком обґрунтовано називає Р. Грінліфа і К. Ходжкінсона, ідеї яких стали висхідними положеннями теорій практичної спрямованості Г. Фейрхольма та Т. і С. Кучмарських [1, с. 245]. Ключовими для ціннісних концепцій лідерства залишається позиціонування лідерів як особливих особистостей, здатних до постійного самовдосконалення та довірливих відносин з послідовниками, залучення прихильників і послідовників до управлінського процесу.

Ціннісний характер лідерства розглядається в науковій літературі, насамперед, з позицій формування образу релігійного лідера. Означений підхід якнайповніше реалізується у працях Р. Грінліфа. У них дослідник розглядає релігійного лідера у площині його служіння релігійній спільноті. Лідерство такого типу має базуватися на засадах взаємодії, довіри і співпраці [4, с. 48–49]. У такому розумінні релігійне лідерство постає втіленням практичної філософії, спрямованої на служіння Іншому. Водночас такий тип лідерства може мати цілком неформальний, неінституалізований характер.

У зв'язку з цим відомий американський дослідник Р. Хілмен на основі аналізу ціннісних орієнтацій політичних лідерів зробив висновок, що для людини-керівника, який приймає політичні рішення, це завдання значно ускладнюється. Керівник держави з необхідністю має усвідомлювати цінності того суспільства, яким він керує [19, с. 152].

Крізь призму соціальних трансформацій розглядає лідерство група дослідників на чолі з Т. Фітцсіменсом. Ними було проаналізовано специфіку діяльності лідерів щодо модернізаційних

процесів на мікро-, мезо- та макрорівнях розвитку суспільства. При цьому дослідники обґрунтовують епістемологічну затребуваність концепції символічного насильства Бурдьє у процесі пояснення відсутності значної різноманітності серед сучасних корпоративних лідерів [27]. Автори дослідження зауважують, що у перспективі процес теоретизації лідерства має враховувати соціокультурний контекст розвитку спільнот, де якнайповніше проявляється діяльність політичних лідерів як суб'єктів суспільних перетворень.

Означені висновки перекликаються з позицією російської дослідниці Н. Горбачової, яка акцентує увагу на перспективності використання саме соціокультурного підходу до тлумачення лідерства. При цьому культура розглядається нею як необхідна умова виникнення та існування соціально-політичних інститутів [3, с. 54]. У межах соціокультурного підходу важливу роль відіграє й дослідження категорії «особистість» як передумови аналізу становлення позаінституційних структур лідерства. Соціокультурний підхід завбачує аналіз лідерства через площину його виявлення у особливих формах активності особистості, соціальних спільнот і суспільства загалом. Значною мірою затребуваність соціокультурного підходу пояснюється і тим, що він дозволяє використовувати міждисциплінарні дослідження і відкриває широке поле для можливості вироблення синтетичної теорії політичного лідерства.

Доречно зауважити, що в останні десятиліття проблема політичного лідерства стала предметом серйозної зацікавленості і українських дослідників. В українській науковій літературі до аналізу засад політичного лідерства зверталися К. Ващенко, М. Головатий, В. Гошовська, Б. Кухта, А. Пахарєв, Л. Пашко, Г. Почепцов, А. Приятельчук, О. Траверсе, М. Цюрупа, П. Шляхтун та ін. Окремий пласт літератури становлять дослідження, присвячені аналізу лідерства як об'єкту наукового пізнання. Серед них заслуговують на особливу увагу наукові розвідки Б. Буяка, С. Держановської, В. Дубінської, А. Приятельчука, Р. Сторожева та ін.

У розвідках Б. Буяка політичне лідерство розглядається у загальносвітовому контексті, починаючи з періоду античності і закінчуючи напрацюваннями сучасних авторів [1]. У площині аналізу політичного лідерства значної уваги заслуговує аналіз специфіки політичного лідерства у період «лібералізованого» тоталітаризму радянської доби, здійснений О. Траверсе у дисертації

на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. При цьому автор визначає політичне лідерство як інститут і процес, який не тільки має широку палітру ознак, а й зумовлює магістральні процеси інституціоналізації та елітотворення у суспільстві. Наявність саме сталого самовідтворюваного інституту політичного лідерства є показником динамічності політичних відносин як передумови становлення демократичного суспільства. Автор цілком слушно вважає лідерство полісистемним, гетерогенним, гетерохронним суспільним явищем, яке є важливим чинником політичного розвитку [17, с. 23–24]. Дослідник зробив обґрунтований висновок про принципову відмінність лідерства у тоталітарних суспільствах від лідерства у демократичних соціумах. Лідерство у такому розумінні залежить від конкретного політичного процесу з визначеною структурою політичних відносин, ієрархій влади на різних рівнях соціальної взаємодії.

Особливості виявлення психологічних й інформаційно-комунікаційних механізмів політичного лідерства стали предметом зацікавленості й української дослідниці Н. Ткач, яка розглядає лідера як особу з особливими психофізичними характеристиками, що дозволяють ефективно впливати на суспільство, легально обіймати управлінські посади та визначати стратегії розвитку суспільства [16, с. 14]. Дослідниця вказує на істотну різницю у сприйнятті лідерства за гендерною ознакою. Якщо жінки більше уваги звертають на комунікативні та морально-етичні якості політика, то чоловіки – на його лідерські, інтелектуальні й вольові якості [16, с. 16]. Водночас у дисертації акцентується увага на комунікаційних механізмах політичного лідерства, які сприяють легітимізації влади, громадському діалогу між суб'єктами політичної діяльності та досягненню суспільного консенсусу.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що в сучасній науковій літературі сформувалася широка палітра підходів до розуміння лідерства, у межах яких досліджується значна кількість факторів, що характеризують особистість лідера у політичній, соціально-економічній, правовій, релігійній, культурній площинах. Утім, широкий діапазон виявлення лідерських якостей значно обтяжує його дослідження. Ускладнює процес вивчення політичного лідерства й те, що діяльність лідера містить у собі одночасно і особистісні якості, і здатність людини до взаємодії з іншими індивідами та соціальними спільнотами, і акцентацію на необхідності досягнення конкретного

результату. У процесі аналізу атрибутивних ознак політичного лідерства слід враховувати й те, що у реальному політичному середовищі лідери можуть послуговуватися не тільки різними типами лідерської діяльності, а й довільно актуалізувати різні функції активності лідера. Водночас у конкретній політичній ситуації лідери повинні вміти виявляти здатність до рефлексії інтересів і потреб широких мас населення, вміння ретранслювати їх у політичні вимоги партій, визначати стратегію і тактику їх втілення у сфері державного будівництва.

Загалом одним з найбільш продуктивних підходів до розуміння сутності політичного лідерства є його тлумачення на основі ціннісних, соціокультурних орієнтацій у розвитку особистості і суспільства в цілому. При цьому у межах саме соціокультурного підходу до розуміння лідерства важливу роль відіграє дослідження категорії

«особистість». Окрім цього, соціокультурний підхід завбачає дослідження лідерства крізь призму його виявлення у особливих формах активності особистості, соціальних спільнот і суспільства загалом. Затребуваність соціокультурного підходу пояснюється і тим, що він дозволяє використовувати міждисциплінарні дослідження, відкриваючи широке поле для можливості вироблення синтетичної теорії політичного лідерства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі. *Гуманітарний вісник*. 2015. № 36. С. 238–253.
2. Вебер М. Харизматическое господство. *Социс. Социологические исследования*. 1988. № 5. С. 139–147.
3. Горбачева Н. С. Методология исследования политического лидерства. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2015. № 8-1 (58). С. 52–55.
4. Гринлиф Р. К. Слуга в роли лидера. Москва : Рубиновый луч, 1970. 49 с.
5. Держановська С. Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковців. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 40. С. 310–316.
6. Дубінська В. О. Теоретичні засади дослідження політичного лідерства у системі державного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. № 2. С. 14–21.
7. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. 2-е вид. Львів : Кальварія, 1997. 224 с.
8. Лебон Г. Психология толп. *Психология толп*. Москва : Институт психологии РАН, Изд-во "КСП+", 1998. С. 15–256.
9. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду : автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2004. 24 с.
10. Макиавелли Н. Государь. *Избранные сочинения* / пер. с ит. Г. Муравьевой; вступ. статья К. Долгова. Москва : Художественная литература, 1982. С. 301–371.
11. Ницше Ф. Так сказал Заратустра. Книга для всех и ни для кого. *По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Эссе Ното. Человеческое, слишком человеческое. Злая мудрость*. Минск : Харвест, 2005. С. 398–410.
12. Політичне лідерство : навч. посібник / авт. кол.; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. Київ : НАДУ, 2013. 300 с.
13. Приятельчук А. О. Лідер і лідерство: бізнес-пошуки шляхів вдосконалення культури і моралі. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 39. С. 3–15.
14. Сторожев Р. І. Стан дослідження проблеми лідерства у вітчизняній і зарубіжній літературі. *Держава та регіони. Серія. Державне управління*. 2017. № 3 (59). С. 21–25.
15. Тард Г. Мнение и толпа. *Психология толп*. Москва : Институт психологии РАН, 1998. 412 с.
16. Ткач Н. О. Соціально-психологічні та інформаційно-комунікаційні механізми політичного лідерства : дис... канд. політ. наук / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
17. Траверсе О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті початок 90-х рр. XX ст.) : автореф. дис... доктора політ. наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2010. 28 с.
18. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». 2-е изд. Москва : Академический проект, 2014. 118 с.
19. Хилмэн Р. Стратегическая разведка и политические решения / пер. с англ. К. П. Сонины и О. Е. Зильбергерг. Москва : Издательство иностранной литературы, 1957. 192 с.

20. Dewey J. *Democracy and Education. The Middle Works, 1899-1924*. 1st edition. Southern Illinois University Press, 1980. 535 p.
21. Edinger L. Political Science and Political Biography: Reflections on the Study of Leadership. *Journal of Politics*. 1964. Vol. 26, No. 2, P. 423–439; No. 3, P. 648–676.
22. Etzioni A. *A Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York : The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan, 1961. 366 p.
23. Hook S. *The Hero in History*. Cosimo, Inc., 2008. 292 p.
24. Jennings E. *An Anatomy of Leadership: Princes, Heroes and Supermen*. New York : Harper, 1960. 256 p. URL: <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Jennings%2c%20Eugene%20E%2e%20%28Eugene%20Emerson%29%2c%201926-> (дата звернення 11.02.2020).
25. Oxford Learner's Dictionaries. Oxford : University Press, 2020. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/leader> (дата звернення 12.02.2020).
26. Samimi Mehdi, Cortes Andres Felipe, Anderson Marc H., Herrmann Pol. What is strategic leadership? Developing a framework for future research. *The Leadership Quarterly*. 17 January. 2020. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101353> (дата звернення 13.02.2020).
27. Fitzsimmons Terrance W., Callan Victor J. The diversity gap in leadership: What are we missing in current theorizing? *The Leadership Quarterly*. 26 November 2019. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101347>.

REFERENCES

1. Buiak, B. (2015). Fenomen liderstva v istoryko-filosofskii retrospektyvi [The Phenomenon of Leadership in Historical and Philosophical Retrospect]. *Humanitarnyi visnyk – Humanitarian Herald*, 36, 238–253 [in Ukrainian].
2. Veber, M. (1988). Kharyzmatycheskoe hospodstvo [Charismatic domination.]. *Sotsys. Sotsyolohycheskye yssledovaniya – Social. Sociological research*, 5, 139-147 [in Russian].
3. Horbacheva, N. S. (2015). Metodolohiya yssledovaniya polytycheskoho lyderstva [Methodology for the study of political leadership]. *Ystorycheskye, fylosofskye, polytycheskye y yurydycheskye nauky, kulturolohiya y yskusstvovedeniye. Voprosy teoryi y praktyky – Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art studies. Questions of theory and practice*, 8 (58), 52–55 [in Russian].
4. Hrynylyf, R. K (1970). *Sluha v roly lydera [Servant in the role of leader]*. Moskva: Rubynovi luch [in Russian].
5. Derzhanovska, S. (2014). Sutnist politychnoho liderstva: analiz prats suchasnykh ukrainskykh naukovtsiv [The essence of political leadership: an analysis of the works of modern Ukrainian scientists]. *Efektynnist derzhavnoho upravlinnia – Public administration efficiency*, 40, 310–316 [in Ukrainian].
6. Dubinska, V. O. (2014). Teoretychni zasady doslidzhennia politychnoho liderstva u systemi derzhavnoho upravlinnia [Theoretical foundations of the study of political leadership in public administration]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia – Actual problems of public administration*, 2, 14–21 [in Ukrainian].
7. Kukhta, B., & Teploukhova, N. (1997). *Politychni elity i lidery [Political elites and leaders]*. 2nd ed. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
8. Lebon, H. (1998). *Psykholohiya tolpy [Psychology of the Crowds]*. *Psykholohiya tolpy – The psychology of the crowds*. Moskva: Ynstytut psykholohyyi RAN, Yzd-vo "KSP+" [in Russian].
9. Lohvynenko, O. S. (2004). Stanovlennia politychnoho liderstva upravlinskoi elity v suspilstvi perekhidnoho periodu [Formation of political leadership of the administrative elite in a society of transition]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Makyavelly, N. (1982). Hosudar [Emperor]. *Yzbrannye sochyneniya – Selected Works*. (H. Muraveva, Trans.). Moskva: Khudozhestvennaia lyteratura [in Russian].
11. Nytshe, F. (2005). Tak skazal Zaratustra. Knyha dlia vseh y ny dlia koho [Thus said Zarathustra]. *Po tu storonu dobra y zla. Kazus Vahner. Antykhryst. Esse Homo. Chelovecheskoe, slyshkom chelovecheskoe. Zlaia mudrost – A book for everyone and for no one. On the other side of good and evil. The Case of Wagner. Antichrist. Essay Homo. Human, too human. Evil wisdom*. Mynsk: Kharvest [in Russian].
12. Hoshovska, V. A., & Pashko, L. A. (2013). *Politychne liderstvo [Political leadership]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
13. Pryiatelchuk, A. O. (2012). Lider i liderstvo: biznes-poshuky shliakhiv vdoskonalennia kultury i morali [Leader and leadership: business search for ways to improve culture and morality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofiia – Visnik Harkivs'Kogo Nacional'Nogo Pedagogichnogo Universitetu imeni G.S. Skovorodi. Filosofiia*, 39, 3–15 [in Ukrainian].
14. Storozhev, R. I. (2017). Stan doslidzhennia problemy liderstva u vitchyzniani i zarubizhnii literature [State of the study of the problem of leadership in domestic and foreign literature]. *Derzhava ta rehiony. Serii. Derzhavne upravlinnia – State and regions. Series. Governance*, 3 (59), 21–25 [in Ukrainian].

15. Tard, H. (1998). Mnenye y tolpa [Opinion and the crowd]. *Psykholohyia tolpa – The psychology of the crowds*. Moskva: Ynstytut psykholohyy RAN; Yzd-vo "KSP+" [in Russian].
16. Tkach, N. O. (2010). Sotsialno-psykholohichni ta informatsiino-komunikatsiini mekhanizmy politychnoho liderstva [Socio-psychological and information and communication mechanisms of political leadership]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
17. Traverse, O. (2010). Politychne liderstvo ta kerivnytstvo doby "liberalizovanoho" totalitaryzmu v SRSR: ukraïnskyi kontekst (60-ti – pochatok 90-kh XX st.) [Political leadership and leadership of the era of "liberalized" totalitarianism in the USSR: the Ukrainian context (60s early 90s)]. *Extended abstract of Doctor's thesis* Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
18. Freid, Z. (2014). *Psykholohyia mass y analiz chelovecheskoho "Ja"* [Psychology of the masses and analysis of the human "I"]. 2th ed. Moskva: Akademicheskyyi proekt. [in Russian].
19. Khylymen, R. (1957). Stratehycheskaia razvedka y polytycheskye reshenyia [Strategic intelligence and political decisions]. K. P. Sonyn, O. E. Zylberherh, Trans.). Moskva.: Yzdatelstvo ynostranoi lyteratury [in Russian].
20. Dewey, J. (1980). Democracy and Education. *The Middle Works, 1899-1924*. 1st ed. Southern Illinois University Press.
21. Edinger, L. (1964). Political Science and Political Biography: Reflections on the Study of Leadership. *Journal of Politics*, 26 (2), 423–439; 26 (3), 648–676.
22. Etzioni, A. (1961). *A Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York: The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan.
23. Hook, S. (2008). *The Hero in History*. Sosimo, Inc.
24. Jennings, E. (1960). *An Anatomy of Leadership: Princes, Heroes and Supermen*. New York: Harper. Retrieved from <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Jennings%2c%20Eugene%20E%2e%20%28Eugene%20Emerson%29%2c%201926->
25. *Oxford Learners Dictionaries*. (2020). Oxford: University Press. Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/leader>.
26. Samimi, M., Cortes Andres, F., Anderson, Marc H., & Herrmann, P. (2020, January 17). What is strategic leadership? Developing a framework for future research. *The Leadership Quarterly*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101353>.
27. Fitzsimmons, Terrance, W., Callan Victor J. (2019, November 26). The diversity gap in leadership: What are we missing in current theorizing? *The Leadership Quarterly*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101347>.

Дандекар Дхармеш

Аспірант

Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова
02000, Київ, вул. Пирогова, 9

Email: kfa_ifon@npu.edu.ua

Dandekar Dharmesh

Ph.D. Student

National Pedagogical Dragomanov University
9, Pyrohova Str, Kyiv, 02000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-0936-3620

Цитування: Дандекар Д. Концепції політичного лідерства: філософсько-антропологічні та соціокультурні виміри. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С.73–81.

Citation: Dandekar, D. (2020). Kontseptsii politychnoho liderstva: filosofsko-antropolohichni ta sotsiokulturni vymiry [Concepts of political leadership: philosophical-anthropological and socio-cultural measurements]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 73–81.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.03.2020

Місто як емоційний простір: теоретико-соціологічний аналіз

Надія Міхно, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Основна увага в даній статті зосереджена на дослідженні особливостей естетизації сучасного міського простору як продукту емоційного капіталізму. Відзначено, що концепції «суспільства переживань» та «економіки вражень» фіксують вектор культурних змін сучасного суспільства та актуалізують нові теоретичні траєкторії соціологічних досліджень. Контроль за «переживанням» в цьому випадку можна вважати новою формою суспільного впливу, в якому не останню роль відіграють мас-медіа, що є свого роду медіатором для активного заохочення найрізноманітніших емоцій, і в першу чергу чуттєвого задоволення. Підкреслено, що естетизація сучасного міського простору пов'язана з логікою функціонування емоційного капіталізму. Сучасне місто змушене сформувати свою «азбуку почуттів», яка прописує правила їх переживання в різних ситуаціях. Видовищність у місті набуває ознак універсальної моделі, вона є своєрідним кодом у значенні У. Еко, тобто знаковою системою, що дозволяє розкрити зміст повідомлення залежно від призначення та умов функціонування видовища. Життя в сучасному місті сповнене багатством власних хвилювань, а естетизація міського простору пов'язана з тиражуванням «ринків переживання», які націлені на комерціалізацію людських почуттів. Емоційна повнота міського дизайну стала частиною загальної програми тотального споживання. Театралізація, іконізація та гламуризація можуть бути розглянуті як основні стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень». Підкреслено, що ідея гламуризації міського простору простежується у концепціях теоретиків «креативного міста», що апелюють до психологічно-дизайнерського аналізу міського середовища, а мілітаризація міського простору здійснюється за допомогою створення мілітаристських ікон, які формують терапевтично-емоційний простір і іконічну свідомість особливого типу. Відповідно іконічні образи слугують своєрідними точками референції, індивід приписує їм особливу значущість як образам, які репрезентують щось значиме для соціального життя.

Ключові слова: місто, міський простір, економіка вражень, емоціоналізація, естетизація, гламуризація, театралізація

A city as an emotional space: theoretical-sociological analysis

Nadiya Mikhno, Oles Honchar Dnipro National University

The focus of this article is focused on the study of peculiarities of the contemporary aestheticization of urban space as a product of emotional capitalism. Noted that the concepts "society experiences" and "experience economy" fixed vector of cultural changes of modern society, and suggest new theoretical trajectory of sociological research. Control for the "experience" in this case can be considered a new form of public influence in which not last role is played by the mass media, which is a kind of mediator for the active promotion of a variety of emotions, first and foremost sensual pleasure. Pointed out that the aestheticization of the contemporary urban space is connected with the logic of the functioning of emotional capitalism. The modern city is forced to form their own "alphabet of feelings", which prescribes rules for their feelings in different situations. Entertainment in the city acquires the features of a universal model, it is a particular code value in U. Eco, that is, a symbolic system that can reveal the contents of the message depending on the purpose and conditions of the functioning of the spectacle. Life in a modern city full of wealth of their own unrest, and the aestheticization of urban space is associated with replication "markets experiences" that focus on the commercialization of human feelings. The emotional richness of urban design has become a part of an overall program of total consumption. The theatricality, iconization and glamor can be considered as the main strategy "emotionalization" of urban space that aims at the reproduction of the effects of the "experience economy". Stressed that the idea glamorizes urban space can be traced in the concepts of the theoreticians of the "creative city", appealing to psychologically and design analysis of the urban environment, and the militarization of urban space through the creation of militaristic icons that form the therapeutically-emotional space. Respectively iconic images serve as points of reference, the individual ascribes to them a special importance as images that represent something significant for social life.

Keywords: city, urban space, impression economy, emotionalization, aesthetization, glamorization, theatricalization.

Город как эмоциональное пространство: теоретико-социологический анализ

Надежда Михно, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара

Основное внимание в данной статье сосредоточено на исследовании особенностей эстетизации современного городского пространства как продукта эмоционального капитализма. Отмечено, что концепции «общества переживаний» и «экономики впечатлений» фиксируют вектор культурных изменений современного общества и актуализируют новые теоретические траектории социологических исследований. Контроль за «переживанием» в этом случае можно считать новой формой общественного влияния, в которой не последнюю роль играют масс-медиа, что является своего рода медиатором для активного поощрения самых разнообразных эмоций, и в первую очередь чувственного удовольствия. Подчеркнуто, что эстетизация современного городского пространства связана с логикой функционирования эмоционального капитализма. Жизнь в современном городе полна богатством собственных волнений, а эстетизация городского пространства связана с тиражированием «рынков переживания», которые нацелены на коммерциализацию человеческих чувств. Эмоциональная полнота городского дизайна стала частью общей программы тотального потребления. Театрализация, иконизация и гламуризация могут быть рассмотрены как основные стратегии «эмоционализации» городского пространства, что нацелены на воспроизведение эффектов «экономики впечатлений». Подчеркнуто, что идея гламуризации городского пространства прослеживается в концепциях теоретиков «креативного города», а милитаризация городского пространства осуществляется с помощью создания милитаристских икон, которые формируют терапевтически-эмоциональное пространство и иконическое сознание особого типа. Соответственно иконические образы служат своеобразными точками референции, индивид приписывает им особую значимость как образам, которые представляют что-то значимое для социальной жизни.

Ключевые слова: город, городское пространство, экономика впечатлений, эмоционализация, эстетизация, гламуризация, театрализация

Постановка проблемы.

Концепції «суспільства переживань» та «економіки вражень» фіксують вектор культурних змін сучасного суспільства та актуалізують нові теоретичні траєкторії соціологічних досліджень. Зміна споживчої орієнтації з зовнішньої, утилітарної на емоційно опосередковану внутрішню дозволяє говорити про кардинальні зрушення культурних, соціальних, економічних, вресіт-решт, просторових основ організації соціуму. Відповідно, у межах нашого дослідження, основну увагу ми звертаємо саме на естетизацію міського простору як продукту емоційного капіталізму. Оскільки, у факторі емоційності, у першу чергу, ми вбачаємо взаємозв'язок культури, економіки та суспільства, що становить вагомий предметний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У середині ХХ ст. Л. Февр опублікував у «Анналах» статтю «Чуттєвість та історія: як відтворити емоційне життя інших часів?» [16, с. 6]. Звернена до колег-істориків публікація була певним закликком розташувати емоції в самому центрі історичного дослідження і подолати фахові вагання щодо можливості запозичення інструментарію психології для аналізу почуттів людей мину-

лого. Це стало поворотним моментом, коли дослідження емоцій вийшло за межі суто психологічної інтерпретації і стало предметом наукового інтересу істориків, економістів, соціологів. Вивчення емоцій у межах соціології активно розпочалося вже з 60-х рр. ХХ ст. Сфокусували увагу соціологічної спільноти на емоціях і запропонували теоретичні підходи до їх розгляду передусім роботи Дж. М. Барбалета, Н. Дензін, Т. Кемпера та А. Гохшильд, Г. Шульце. У той же час у фокусі нашого аналізу опиняються праці сучасних дослідників, які розглядають фактори естетизації міського простору з точки зору різноманітних суспільних трендів: К. Лінча, Дж. Джекобс, К. Дея, Ч. Лендрі, Р. Флориди.

Мета статті дослідити особливості естетизації сучасного міського простору як продукту емоційного капіталізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У чому полягає фундаментальна трансформація сучасного суспільства в емоційному аспекті? Ґрунтовну рефлексію знаходимо в роботах Герхарда Шульце, який говорить про те, що сучасний індивід спрямований на чуттєвість та переживання. Просторове оточення починає розглядається людиною як вдала реалізація проекту «щасливого життя», сутність якого в тому, щоб знаходитися

в стані перманентного збудження і переживання [19]. Екзистенційна атмосфера сучасності, описана Г. Шульце, співзвучна ідеям С. Жижека, який наголошує на тому, що класичний буржуазний суб'єкт, заклопотаний володінням матеріальними благами, сьогодні відтиснутий «постмодерністським» багатогранним суб'єктом, стурбованим багатством власних переживань: «на ринку ми все рідше купуємо продукти (матеріальні предмети), які ми дійсно хочемо мати, і все частіше волимо оволодіти життєвими переживаннями – переживанням сексу, їжі, комунікації, культурного споживання, причетності до певного способу життя» [6, с. 160]. По суті ми маємо справу з «організованим і розважливим прагненням до насолоди» [20, с. 112]. Тиражування «ринків переживання», – так Г. Шульце визначає комерціалізацію людських почуттів, – «емоції в цілому і щастя зокрема стають частиною загальної програми тотального споживання» [19, с. 118].

Уся культура суспільства споживання, яка пронизана «турботою про задоволення», таким чином, має репресивний характер. Комерційні нарративи, що її відтворюють, – зовнішня реклама, телебачення, глянцева журналістика, виробляючи публічні емоційні образи, насправді, дають лише видимість емансипації і одночасно вводять «дисципліну почуттів» як насильство над самістю [13, с. 69]. Контроль за «переживаннями» в цьому випадку можна вважати новою формою суспільного впливу, в якому не останню роль відіграють мас-медіа, що є свого роду медіатором для активного заохочення найрізноманітніших емоцій, і в першу чергу чуттєвого задоволення.

Відповідно, метаморфози сучасної культури, ядром котрої стали ідеологія консьюмеризму і гедонізації, можуть бути описані в категоріях емоційного капіталізму як «культури, в якій емоційний і економічний дискурси і практики формують один одного, виробляючи, таким чином ... масштабний рух, в якому афект стає сутнісним аспектом економічної поведінки і в якому емоційне життя – особливо середніх класів – слідує логіці економічних відносин і обміну» [2, с. 42]. Актуальне сьогодні вимагає від індивіда постійної «емоційної праці»: демонстрації очікуваних інтересів, привітності, ввічливості і т. д. Відома американська дослідниця А. Гохшильд в монографії «Кероване серце: комерціалізація людських почуттів», говорить про те, що логіку сучасного капіталізму визначає саме емоційна праця як управління емоціями для створення публічно видимих демонстрацій обличчя та тіла; емоційна праця продається за заробітну платню і тому має обмінну вартість [18, с. 7]. Відповідно А.

Гохшильд вважає, що в сучасні трудові відносини вмонтовано процес трансмутації або перетворення почуттів. Йдеться знову ж таки про комерціалізацію почуттів, коли емоції – нерідко несвідомо – переходять з «приватної сфери» в публічну. У цьому плані евристичним є дослідження Н. Еліаса, який запропонував розглядати хід історичного процесу в контексті психосоціогенезису, тобто паралельного формування соціальних структур і відповідних їм тілесно-емоційних патернів індивідуальної поведінки [14]. Запропонована теорія демонструє, яким чином зміна «фігураційного балансу влади», відбилася на характері регулювання афектів і поведінки індивідів, зважаючи на те, що зовнішній примус став відігравати помітно меншу роль, і зросла роль самопримусу, самоконтролю в формі «сорому» або «внутрішньої мотивації». При цьому «м'який контроль» і його ефективність вибудувалися як наслідок глибинної інтеріоризації у погляді «Іншого», що пронизує структури індивідуального існування. Уособленням «Іншого» в даному випадку є державні інститути, які монополізували «психічне насильство і агресію», змусили «сховати в шафу» власну агресивність і домагатися поставлених цілей ненасильницьким шляхом – господарським, еротичним та ін. Така аналітична оптика дає можливість прочитання сучасної соціальної реальності як дискурсивного простору, пронизаного візуальною естетизацією різноманітних емоцій, легітимізованих знанням/владою [13, с. 65].

Зважаючи на вищезазначене, естетизація сучасного міського простору пов'язана з логікою функціонування емоційного капіталізму. Сучасне місто змушене сформувати свою «азбуку почуттів», яка прописує правила їх переживання в різних ситуаціях. При цьому почуття перетворюються на предмет управління. Зокрема, Ч. Лендрі в роботі «Креативне місто» пише про «діснеїзацію» міського простору: знамениті пам'ятки міст з багатим історичним минулим «упаковуються» в привабливу для туристів оболонку, у той час як їх реальне життя переноситься в понуро-похмурі спальні райони і передмістя. Успіх тієї чи іншої локації залежить від маркетингової стратегії, обраної для її просування. Причому саме це місце описується не стільки за допомогою цифр і формул, скільки на мові образів, емоцій і вражень [8, с. 96]. Розглянемо домінуючі, на наш погляд, стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень»:

Театралізація. Період постмодернізму, виявляючи велику потребу у театралізації та грі, для її задоволення залучив найяскравіший варіант –

видовище. Саме тому в XXI ст. бурхливе зростання різноманітних видовищних форм: після літературоцентристської епохи, що досягла свого апогею в XIX ст., сьогодні все більш стрімко стверджує своє панування культура видовищна [12, с. 295]. Видовищність, яка була традиційно типовою для сценічно-театрального мистецтва стала рутинним, буденним елементом сучасного міста. Кожен день у місті проводиться численна кількість різноманітних заходів. Пивоварні організують концерти, автовиборники – вуличні перегони, футбольні фанати – перегляд футбольних матчів на міських площах, а ще виставки, міські пікніки та інші види заходів. До свідомих форм театралізації можна також віднести військові паради, мітинги, акції протесту, вуличні конкурси краси і покази мод. Місто в усіх його елементах почало сприйматися як сценічна коробка безперервного «хепенінгу» – повсякденності, яка сприймається естетично в першу чергу [4, с. 132]. І справді сучасне місто повністю відкрите для видовищних експериментів в публічному просторі: «вулиця і площа, що подарували електронним масмедіа культуру карнавалу, перетворюються на сцену, на якій розігрується нова драма авторського самовираження. На зустріч глядача виходить вуличний художник і поет, агітатор і пропагандист медіакультури» [5, с. 303]. Вдалим прикладом театралізації міського простору є вуличні інсталяції, що утворюють просторову композицію, елементи якої втрачають свою утилітарну функцію і набувають нових, символічних значень. Естетичною метою вуличних інсталяцій є створення особливого смислового контексту, до якого перехожий втягується не лише як глядач, а й як учасник, співтворець видовищно-ігрового комунікаційного поля [12, с. 137]. Сенс зазначеного зводиться до того, що створюється своєрідне видовищне середовище, в якому відбувається постійна зміна зорових вражень при переміщенні. Дійовою особою/актором і одночасно глядачем стає сам індивід. Тобто театралізацію міського простору потрібно розглядати як його видовищність, здатність постійно або послідовно привертати увагу, викликати зацікавленість глядача/містянина, приводити його в рух, естетично і емоційно на нього впливати.

Видовищність у місті набуває ознак універсальної моделі, вона є своєрідним кодом у значенні У. Еко, тобто знаковою системою, що дозволяє розкрити зміст повідомлення залежно від призначення та умов функціонування видовища. При цьому незважаючи на різноманіття мистецько-видовищних форм, їхній код (сукупність знаків, символів, елементів), фактично, є єдиним, обов'язково включаючи до своєї структури дійовість, масовість, ек-

спресивність, ігрову стихію, підвищений рівень емоційності, тобто всього, що відтворює логіку емоційного капіталізму [12, с. 13]. Видовищність у місті є проявом «артизації життя». Під останнім мається на увазі термін, введений у широкий науковий вжиток французьким феноменологом М. Дюфренном, що означає привнесення в соціальне життя елементів карнавалізації та ідеалізації [10, с. 5].

Театралізація як стратегія емоціоналізації міського простору спрямована на формування в термінології Р. Коллінза «емоційної енергії», яка формується у процесі міжособистісних інтеракцій. Подібні інтеракції носять характер ритуальної взаємодії і можуть створити загальний емоційний настрій, який, у свою чергу, стає фактором, що підтримує продовження взаємодії. Цей процес дослідник називає «ритмічним захопленням», сутність якого проявляється у тому, що повторення взаємодії базується на тому, що вона продукує позитивний емоційний настрій, який, у свою чергу, формує позитивну емоційну енергію, сприяє груповій солідарності та окреслює кордони між групами. «Ритмічне захоплення» перетворює повсякденні дії у символічну форму, які отримують здатність генерувати емоційну енергію у інших випадках. Крім того, така ритуальна взаємодія породжує морально-нормативний тиск, який регулює взаємовідносини. Емоції, у даному випадкові, можуть виступати фактором, що регулює взаємовідносини, наприклад, гнів може виникнути у випадку порушення норм та правил групової взаємодії. Актори, що продукують велику кількість емоційної енергії у процесі ритуальної взаємодії, на думку Р. Коллінза, можуть претендувати на високий статус та владу [15, с. 20].

Іконізація. Процес естетизації взагалі і міського простору зокрема ми пов'язуємо, у першу чергу, з розвитком індустрії іконічного, що створює образи, які обіцяють інтенсифікацію нашого досвіду – іконічним ритуалом: індустрія іконічного ґрунтується на здатності образів спокушати, створювати особливу «хімію» [17, с. 203]. Іконічний ритуал уособлює в собі винятковий досвід, особливе зіткнення з образом, в якому формується емоційна прив'язаність до нього і впевненість у його «іконічній значущості» (iconic significance). Індустріалізація, урбанізація і капіталізм змінили умови зіткнення з образами. Якщо в традиційному суспільстві сакральні образи зустрічалися в сакральних місцях, то в сучасному суспільстві ці образи можна зустріти в абсолютно непередбачуваному місці. Іконічні образи слугують своєрідними точками референції, індивід приписує їм особливу значущість як

образам, які репрезентують щось значиме для соціального життя. Індустрія іконічного взагалі використовує здатність образів перетворювати фізичну матеріальність в іконічну, спокушати, набувати того змісту і значення, якого не було у фізичного носія. Сучасна урбаністика, безумовно, стала частиною індустрії іконічного. Емоціоналізація міського простору щільно пов'язана з його іконізацією, тобто з практиками візуального споживання: простір міста починає описуватися на «мові видів» (*language of views*) і цінуватися не за його фізичні якості (як землі (*land*), які можна використовувати в утилітарних цілях), а за його естетичні якості, тобто в якості ландшафту (*landscape*) [2, с. 42]. Типовою формою іконізації міського простору слугує *public art*, який прагне не до присвоєння території, а до комунікації з міським середовищем, підкреслення унікальності конкретного публічного простору, залучення глядача до діалогу через художній образ, що несе смислове навантаження та емоційний заряд [12, с. 113]. Вплив *public art* на міську громаду, як зазначає відома українська дослідниця Н. Мусієнко, є безцінним: «він наповнює енергетикою громадські простори, пробуджує мислення; трансформує містя, де ми живемо, працюємо і проводимо дозвілля, в сповнене привабливості та гостинності середовище. *Public art* є рухом суспільства і мистецтва на зустріч один одному, де місце зустрічі – громадський простір» [9, с. 137].

Серед усього різноманіття візуальних образів у просторі міста, що виробляються індустрією іконічного дослідники виокремлюють три форми: формальні, неформальні і рекламні. До формальних відносяться такі вказівки: назви вулиць, меморіальні дошки, інформаційні карти тощо. Відповідно, до рекламних – великий обсяг повідомлень, від дрібних оголошень, до білбордів. Яскравим прикладом неформальних візуальних образів у просторі міста є рукописні графіті, мурали [3, с. 33].

Форми прояву маркетингової і рекламної діяльності грають, вірогідно, найбільш активну роль у формуванні, поширенні в міському середовищі та впливі на споживача іконічних повідомлень. Зовнішня реклама реалізується в місті безліччю форм і засобів. Деякі з них мають короточасний характер – до таких належать пересувні стенди біля входу в заклад, картонні фігури, муляжі, пневмоконструкції. Інша група засобів має більш стаціонарний характер і самостійне значення з точки зору просторового розміщення. Мається на увазі окремо розташовані щити різних категорій, пілони, тумби, перетяжки тощо. До третьої типологічно визначеної групи можна віднести такі рекламні засоби, які «працюють» у взаємодії з архітектурним оточенням, є невід'ємною частиною архітектурного образу міського простору – вивіски, вітрини, дахові установки і брендмауери [1, с. 268]. Подібна інтервенція іконічного в сучасному місті привела до появи відносно нового економічного і просторового феномену – *commercial streetscapes* – ділянок міського середовища, де має місце розвинена комерційна активність, унаслідок чого візуальне поле стає наповненим атрибутами фірмового стилю, логотипами, вивісками, фасадними табличками та ін.

Окрім вищезазначеного, традиційно естетизація міського простору пов'язана з різними видами вуличного малювання, що несуть в собі певне емоційно забарвлене постання. Найбільш типовим прикладом є графіті – різноманітні візуальні образи, написані чи намальовані фарбами, маркерами, чи іншими художніми на стінах будинків, у під'їздах та ліфтах, на поверхнях гаражів і брам, на автомобілях та вагонах міського транспорту тощо. Як зазначає український дослідник і графіст Lodek: «графіті у найширшому значенні – будь-яка візуальна інформація, що з'являється у міському просторі стихійно» [12, с. 136]. Сучасні графіті, на думку М. Лур'є, максимально розширюють сферу впливу у комунікативній системі сучасного міста: кожне накреслене слово чи зображення інтерпретується як відповідь-репліка, а сукупність міських поверхонь, таким чином, перетворюється на суцільний епістолярний простір. Розглядаючи графіті як особливу комунікативну систему, вчений говорить про два різні види цієї комунікації, по-перше, інтраграфітійний, що передбачає діалог між носіями графітійної культури, по-друге, екстраграфітійний, що уособлює в собі діалог між мовою графіті і «зовнішнім світом», який не користується графітійним кодом спілкування. Загалом, можна стверджувати, що мова графіті намагається стати універсальним кодом міської комунікації [7].

Досить оригінальною, з нашої точки зору, є концепція Ю. Бедаш, яка аналізуючи індустрію іконічного в міському просторі, говорить про три основні форми емоціоналізації, які є досить поширеними сьогодні: мілітаризацію, диверсифікації та одомашнення міста [2, с. 43]. Мілітаризація міського простору здійснюється за допомогою створення мілітаристських ікон, які формують терапевтично-емоційний простір та іконічну свідомість особливого типу. Мілітаристські ікони героїзують простір, вони втілюють ідею про велич нації та її історії, а також, як правило, обіцяють світле майбутнє і виправдовують тим самим ті труднощі, з якими індивід сти-

кається в сьогодні. Часто вони нівелюють сьогодні, роблять його незначним, неважливим. Ще однією формою емоціоналізації міського простору є його диверсифікація. Представники теорії «креативного міста» говорять про характерну рису міського простору, яка полягає в можливості останнього надати містянину свободу вибору, щоб він зміг підкреслити свою індивідуальність, оскільки оволодіння особливим предметом націлено на формування індивідуальності власника. Цей вид «фетишизму» тепер переноситься в міський простір: різноманітність забезпечується дизайнерським (художнім) підходом до міського середовища. Диверсифікація породжує ще одну стратегію емоціоналізації міського простору – одомашнення. Образ будинку, яким він сформувався в модерній культурі (тобто як місця емоційного комфорту, щирих відносин і дозвілля), стає свого роду «регулятивною ідеєю» в плануванні міського ландшафту загалом. Як «другі» (офісні приміщення), так і «треті» (парки, галереї, бібліотеки, ТРЦ) місця активно прагнуть переодягнути в «домашнє». Подібна тенденція пов'язана з тим, що довгий час домашній простір ідеалізували, причому як у філософському, так і в повсякденному дискурсах. Дім уявлявся як місце, в якому відсутні гноблення і експлуатація, і асоціювався зі свободою, чистотою, красою і щирістю, з простором, де можна бути самим собою. Відповідно, це знайшло відображення в типовому домашньому інтер'єрі, який не повинен нагадувати трудові будні, а повинен виконувати терапевтичні функції. Тому сьогодні в образі офісів, кафе тощо легко зчитується тенденція до одомашнення. Особливу роль у процесі одомашнення починає грати наратив самореалізації, що виражається в «персоніфікації» офісного простору, що згладжує службову ієрархію. Використання деталей домашнього інтер'єру в офісі робить цей простір менш ворожим і стирає межу між роботою та особистим життям, публічним і приватним [2, с. 43–44].

Гламуризація. У числі феноменів, що характеризуються тотальним проникненням в різні сфери соціального і індивідуального буття індивіда, є «гламур». Номінант концепту «гламур», «гламурний», «гламурність» та ін. характеризується наступними значеннями: 1) магічна привабливість, шарм, зовнішній блиск, лоск; 2) відповідність заданим ЗМІ стандартам розкоші, зачарування і привабливості; 3) ідеологічний код сучасності як стремління до «страшенно» гарного, розкішного, еротичного. Саме візуальні образи багато в чому складають серцевину гламуру, тобто стає цінним все те, що можна побачити як розкішне, еротичне, красиве, дороге.

Ідея гламуризації міського простору просте-

жується у концепціях теоретиків «креативного міста», що апелюють до психологічно-дизайнерського аналізу міського середовища. «Гламурний імідж» і креативність стають індикаторами (якщо не синонімами) здоров'я – умовою фізичного та емоційного здоров'я містян і туристів. І, навпаки, некреативне місто – це місто з патологією. Дискуси креативності і гламуру створюють необхідне підґрунтя для формування у людей незадоволеності станом власного міста, бажання його швидко і ефективно перетворити із залученням експертів, по типу консультантів з міського планування, які зможуть вивести таку бажану формулу успіху. Остання, як правило, включає в себе «гламурну» естетизацію міського простору [2, с. 42]. Прикладом втілення ідеї гламуризації міста є сучасний архітектурний дизайн. Як відзначає М. Рахманінова: «в архітектурі відбуваються суттєві зміни: панування ідеальних і бездоганно штучних гладких поверхонь пластику, скла і бетону ... значна частина житлових будинків і установ, а також численних торгових комплексів вже на сьогоднішній день як зовні, так і всередині набагато більше нагадує макет або комп'ютерну графіку, ніж простір, в якому існує людина»[11]. Феномен гламурного міста пов'язаний, перш за все, зі світом споживання товарів і послуг, з модою, культурою «шоу», певним стилем життя і знаходить ідеологічну підтримку в ЗМІ, що постачають відповідні «зразки» для суб'єктів масової культури. Це специфічний світоглядний принцип сучасного соціуму, в якому естетичний акцент переноситься на розкіш і «зовнішній» блиск, специфічно-образна форма вираження буття, заснована на принципах споживчого гедонізму – насолоди.

Висновки.

Відповідно, ми бачимо, що сучасне суспільство має орієнтацію на консьюмеризм та гедонізм. Ці тенденції сформували соціальний і культурний «коди» життєвого успіху людини: це установки матеріального і грошового успіху, високого стандарту і якості життя, свободи раціонального вибору, визначення найбільш оптимальних способів досягнення успіху та одночасне відчуття перманентної «необхідності» задоволення власних бажань (не лише потреб). Культурний простір сучасного суспільства перетворився з логоцентричного на емоціоцентричний. Емоційна складова не просто зайняла домінуюче положення, а й визначила стандарти, норми соціальної взаємодії, алгоритми соціальних практик. Саме емоції впливають на наші переконання та змінюють нашу поведінку. Нові емоції створюють нові реакції, змінюючи людину. З'являється змінена модель її поведінки. Емоційний капіталізм з його

ідеологією консьюмеризму і гедонізації постав в якості культурного ядра сучасності. І як вдало відзначила Т. Іванова, сучасна соціологія емоцій, здійснивши перехід від макро- до мікрорівня аналізу емоційних переживань, пропонує широкий клас пояснень ролі та значення емоцій у житті сучасного суспільства. Зокрема, розглядається поняття Self як система переживань, через які соціум впливає на окремого індивіда, аналізується мотиваційний компонент емоційної сфери, а також здатність емоцій підтримувати або змінювати соціальну структуру. Відповідно, ми фіксуємо, метаморфози, що стосуються просторового буття індивіда. Життя в сучасному місті сповнене багатством власних хвилювань, а естетизація міського простору пов'язана з тиражування «ринків переживання», які націлені на комерціалізацію людських почуттів. Емоційна повнота міського дизайну стала частиною загальної програми тотального споживання. Театралізація (домінуючими формами презентації у місті є: військові паради, мітинги, акції протесту, вуличні конкурси краси, покази мод, вуличні інсталяції), іконізація

(типovими формами іконічних образів у місті є: назви вулиць, меморіальні дошки, інформаційні карти, графіті, мурали, інші елементи стріт-арту, рекламні борди та ін.) та гламуризація (має прояв у місті в архітектурному дизайні, стилістиці оформлення публічних просторів, креативних об'єктах ландшафту) можуть бути розглянуті як основні стратегії «емоціоналізації» міського простору, що націлені на відтворення ефектів «економіки вражень».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авербах М. Щодо питань про співіснування реклами та архітектури. *Архітектурний вісник КНУБА: науково-виробничий збірник*. Вип. 11–12. Київ : КНУБА, 2017. С. 264-274.
2. Бедаш Ю. Город как эмоциональное пространство. *Вестн. Самарского гос. ун-та*. 2014. № 9 (120). С. 40-45.
3. Васильків О. Текстове послання візуальної комунікації у міському середовищі. *Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв*. 2006. № 3. С. 33–39.
4. Глазычев В. Поэтика городской среды. Эстетическая выразительность города / отв. ред. О.А. Швидковский. Москва : Наука, 1986. С.130-157.
5. Голоднікова Ю. Город: сценарии виртуального карнавала. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII, Ч. I. С. 303–309.
6. Жижек С. 13 опытов о Ленине. Москва : Изд-во Ад Маргинем, 2003. 243 с.
7. Лурье М. Граффити: коммуникация и самопрезентация. URL: http://www.eu.spb.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=329&Itemid=247.
8. Лэндри Ч. Креативный город. Москва : Издательский дом «Классика-XXI», 2011. 399 с.
9. Мусієнко Н. Public art у просторі сучасного міста: Київська практика. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2010. Вип. 7. С. 136–149.
10. Райков В. Феномен театральности: социально-философский анализ: автореф. дис. на соискание учен. степени кандидата филос. наук: спец. Саратов, 2010. 21 с.
11. Рахманинова М. Дискурс гламура как знаковая система социальной реальности. Феномены современной культуры. Полюс мира. Режим доступа: <http://forum.polismi.org/index.php?/topic/10976-феномены-современной-культуры>.
12. Станіславська К. Мистецько-видовищні форми сучасної культури. Київ : НАКККіМ, 2016. 353 с.
13. Ходус Е. Принудительное счастье как современный социокультурный императив. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2015. Вип. 8. С.64–73.
14. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Москва: Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 332 с.
15. Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton, NJ : Princeton University Press. 2004. 278 p.
16. Febvre L. La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? *Annales d'histoire sociale*. 1941. Vol. 3, no. 1–2. pp. 5–20.
17. Giesen V. Iconic Difference and Seduction. *Iconic Power: Materiality and Meaning in Social Life*. New York: Palgrave Macmillan, 2012. P. 203–218.
18. Hochschild A. The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling. Berkeley, University of California Press, 2003. 328 p.
19. Schulze G. Die Erlebnisgesellschaft. *Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main, 2005. 521 p.
20. Turner B. The Body and Society: Explorations in Social Theory. Oxford : Blackwell, 1984. 278p.

REFERENCES

1. Averbach, M. (2017). Shchodo pytan pro spivisnuvannia reklamy ta arkhitektury [Concerning the Coexistence of Advertising and Architecture]. *Arkhitekturnyi visnyk KNUBA – Architectural Bulletin of KNUCA*, 11–12, 264–274 [in Ukrainian].
2. Bedash, Yu. (2014). Gorod kak emotsionalnoe prostranstvo [City as an emotional space]. *Vestn. Samarskogo gos. un-ta – Vestnik of Samara University*, 9 (120), 40-45 [in Russian].
3. Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
4. Elias, N. (2001). *O protsesse tsivilizatsii: Sotsiogeneticheskie i psihogeneticheskie issledovaniya [On the process of civilization: Sociogenetic and psychogenetic studies]*. Moskva: Sankt-Peterburg: Universitetskaya kniga [in Russian].
5. Febvre, L. (1941). La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? *Annales d'histoire sociale*, 3 (1–2), 5–20.
6. Giesen, B. (2012). Iconic Difference and Seduction. *Iconic Power: Materiality and Meaning in Social Life*. (pp. 203–218). New York: Palgrave Macmillan.
7. Glazychev, V. (1986). Poetika gorodskoy sredy [Poetics of the urban environment]. *Aesthetic expressiveness of the city*. (pp. 130–157). Moskva: Nauka [in Russian].
8. Golodnikova, Y. (2010). Gorod: stsennarii virtualnogo karnavala [City: virtual carnival scenarios]. *Actual problems of Slavonic Philology*, XXIII (1), 303–309 [in Russian].
9. Hochschild, A. (2003). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press.
10. Khodus, E. (2015). Prinuditelnoe schaste kak sovremennyiy sotsiokulturnyy imperativ. [Forced happiness as a modern sociocultural imperative]. *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen – Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 8, 64-73 [in Russian].
11. Lendri, Ch. (2011). *Kreativnyiy gorod [Creative city]*. Moskva: Izdatelskiy dom "Klassika-XXI" [in Russian].
12. Lure, M. (2004). *Graffiti: kommunikatsiya i samoprezentatsiya [Graffiti: communication and self-presentation]*. Retrieved from: http://www.eu.spb.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=329&Itemid=247
13. Musiienko, N. (2010). Public art u prostori suchasnoho mista: Kyivska praktyka [Public art in modern city space: Kyiv practice]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny*, 7, 136–149 [in Ukrainian].
14. Rahmaninova, M. (2017). *Diskurs glamura kak znakovaya sistema sotsialnoy realnosti. Fenomenyi sovremennoy kulturyi. Polyus mira [Glamor discourse as a symbolic system of social reality. The phenomena of modern culture. Pole of the world]*. Retrieved from: <http://forum.polismi.org/index.php?/topic/10976-феномены-современной-культуры>. [in Russian].
15. Raykov, V. (2010). Fenomen teatralnosti: sotsialno-filosofskiy analiz [The phenomenon of theatricality: a socio-philosophical analysis]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
16. Schulze, G. (2005). *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main.
17. Stanislavska, K. (2016). *Mystetsko-vydovyschni formy suchasnoi kultury [Artistic and entertaining forms of modern culture]*. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].
18. Turner, B. (1984). *The Body and Society: Explorations in Social Theory*. Oxford: Blackwell.
19. Vaskov, O. (2006). Tekstove poslannia vizualnoi komunikatsii u miskomu seredovyshchi. [Text message of visual communication in an urban environment]. *Visn. Khark. derzh. akad. dyzainu i mystets – Bulletin of KhSADA*, 3, 33–39 [in Ukrainian].
20. Zizek S. (2003). *13 opytiv o Lenine [13 experiments on Lenin]*. Moskva: Izd-vo Ad Marginem [in Russian].

Міхно Надія Костянтинівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: krupskayanadiya@gmail.com

Mikhno Nadiya

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8120-7182

Цитування: Міхно Н. К. Місто як емоційний простір: теоретико-соціологічний аналіз. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С.82–89.

Citation: Mikhno, N. K. (2020). Misto yak emotsiinyi prostir: teoretyko-sotsiolohichniy analiz [A city as an emotional space: theoretical-sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 82–89.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.03.2020

Бібліотечна справа Катеринославщини у 1917–1920 рр.: стан та проблеми

Людмила Лучка, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Досліджено бібліотечний простір Катеринославщини за часів Української революції 1917–1921 рр. Висвітлено роль просвітянських товариств у процесі українізації, визначено вплив політичних подій на стан бібліотечної справи. Проаналізовано діяльність бібліотек різного відомчого підпорядкування, а саме публічної, навчальних закладів, товариств, духовних закладів. Зосереджено увагу на заходах, які поширювали українську ідею, підтримували українські традиції та сприяли розповсюдженню української книжки. За цих часів вагомим був внесок товариства «Просвіта», діяльність якого була нетривалою, але глибоко змістовною. Бібліографічною рідкістю є збереженні до наших часів випуски друкованого органу осередку – «Вісника». Джерела суттєво допомагають відтворити цілісну картину культурно-просвітницького життя народних бібліотек, що діяли у губернії, та сприяли читанню української літератури. Розкрито внесок освітянських бібліотек губернії у розвиток української літературної спадщини та формування фондів україномовних видань. Виявлено історичні віхи розвитку книжкових колекцій наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара (1918 р.). На основі архівних матеріалів висвітлено діяльність Катеринославської духовної семінарії та вагомий внесок її очільників у розвиток книжкової справи краю. Недосліджені до цього часу бібліотечні звіти дозволяють з'ясувати причини, що гальмували процес, та виявити факти підтримки бібліотечної справи Катеринославщини. Значну увагу приділено визначенню місця та ролі, яку відігравали українські видавництва і книгарні («Слово», «Українське видавництво», «Споживач», «Україна», «Каменярь», А. Кашченка тощо). Новостворені осередки стали надійною ланкою між бібліотекою і катеринославськими читачами. Поповнення бібліотечних фондів щойно підготовленими українськими виданнями з історії, літературознавства, художніми творами було нагальним завданням у процесі поступового розвитку української видавничої справи у 1917–1920 рр.

Ключові слова: бібліотечна справа, Українська революція 1917–1921 рр., Катеринославщина, навчальні заклади, українські видавництва, фонди, українська ідея

Library Work of Katerinoslav in 1917–1920: Status and Problems

Ljudmila Luchka, Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with library space of Katerinoslav during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The role of educational societies in the process of Ukrainization is highlighted, the influence of political events on the state of librarianship is determined. The state and activity of libraries of various departmental subordination, namely public libraries, libraries of educational institutions, societies and religious institutions are analyzed. Special attention is given to events that spread the Ukrainian idea, supported Ukrainian traditions and helped to spread the Ukrainian book. During this time, the contribution of Prosvita society was significant. The activity of this society was short, but deeply meaningful. The issues of printed Bulletin of Prosvita are a bibliographic rarity. The sources significantly help to present a complete picture of cultural and educational life of people's libraries operating in the province and contributed to the reading of Ukrainian literature. The contribution of educational libraries of the province to the development of Ukrainian literary heritage and formation of Ukrainian-language book collections are revealed. The historical milestones in the development of book collections of Oles Honchar Dnipro National University scientific library (1918) are shown. The article provides information on the activities of Katerinoslav Theological Seminary and significant contribution of its leaders to the development of book industry of the region based on archival materials. Unresearched library reports allow to find out the reasons that impeded the process and reveal facts about support of library work in Katerinoslav. Considerable attention is paid to determining the place and role of Ukrainian publishing houses and bookstores (Slovo, Ukrainian Publishing House, Consumer, Ukraine, Kamenyar, O. Kashchenko, etc.). The newly created societies became a reliable link between the library and Katerinoslav readers. Replenishment of library collections with new prepared Ukrainian publications on history, literature studies and fiction was an urgent task in the process of gradual development of Ukrainian publishing in 1917–1920 years.

Keywords: library work, the Ukrainian revolution of 1917–1921, Katerinoslav, educational institutions, Ukrainian publishers, funds, Ukrainian idea

Библиотечное дело в Екатеринославе в 1917–1920 гг.: состояние и проблемы

Людмила Лучка, Днепропетровский национальный университет им. Олесь Гончара

Исследовано библиотечное дело Екатеринославщины в период Украинской революции 1917–1921 гг. Освещена роль просветительских обществ в процессе украинизации, определено влияние политических событий на состояние библиотечного дела. Проанализировано состояние и деятельность библиотек различного ведомственного подчинения, а именно публичной, учебных заведений, обществ, духовных заведений. Уделено внимание мероприятиям, которые распространяли украинскую идею, поддерживали украинские традиции и способствовали распространению украинской книги. В этот период весомым был вклад общества «Просвита», деятельность которого была непродолжительной, но глубоко содержательной. Библиографической редкостью являются сохраненные до наших дней выпуски печатного органа общества – «Вестника». Источники существенно помогают воссоздать целостную картину культурно-просветительской жизни народных библиотек, которые функционировали в губернии и способствовали чтению украинской литературы. Раскрыт вклад просветительских библиотек губернии в развитие украинского литературного наследия и формирования фондов украиноязычных изданий. Выявлены исторические вехи развития книжных коллекций научной библиотеки ДНУ имени Олесь Гончара (1918 г.). На основе архивных материалов отражена деятельность Екатеринославской духовной семинарии и весомый вклад ее руководителей в развитие книжного дела края. Неисследованные до сих пор библиотечные отчеты позволяют выяснить причины, которые тормозили процесс, и выявить факты поддержки библиотечного дела Екатеринославщины. Значительное внимание уделено определению места и роли, которую играли украинские издательства и книжные магазины («Слово», «Украинское издательство», «Споживач», «Україна», «Каменяр», А. Кашенко и т. д.). Издательства стали надежным звеном между библиотекой и екатеринославскими читателями. Пополнение библиотечных фондов только что вышедшими украинскими изданиями по истории, литературоведению, художественными произведениями было насущной задачей в процессе последовательного развития украинского издательского дела в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: библиотечное дело, Украинская революция 1917–1921 гг., Екатеринославщина, учебные заведения, украинские издательства, фонды, украинская идея

Постановка проблеми.

Події 1917–1921 рр. в Україні пов'язані з формуванням національної самоідентичності у соціальному житті, освіті, науці та культурі. Після створення Центральної Ради та проголошення самостійності України у 1917 р. почалася розбудова національно-культурного простору, важливою складовою якого є бібліотеки. Пріоритетним завданням української влади було відродження української мови, літератури, культури. Значну увагу приділяли створенню мережі закладів з метою виховання та освіти народу.

Аналіз публікацій.

Дослідження з історії бібліотечної справи України визначеного періоду здійснено сучасними науковцями історико-бібліотечної галузі, а саме Л. І. Дубровіною, О. О. Онищенком, В. В. Сєдих, Т. В. Новальською. Вони подають матеріали про окремі згадки та посилання на Катеринославську губернію. Цілісна розвідка з історії бібліотек Катеринославщини відсутня.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні стану та проблем бібліотечної діяльності

у 1917–1920 рр. на теренах Катеринославської губернії. Науковий інтерес до обраної теми викликано недослідженими до нашого часу сторінками вагомого потенціалу бібліотек різного підпорядкування у процесі українізації та поширення української книжкової спадщини на Катеринославщині.

Виклад матеріалу.

У 1917 р. державним органом, який відповідав за розвиток культури, став Бібліотечно-архівний відділ Міністерства народної освіти УНР під керівництвом О. С. Грушевського. Перші кроки діяльності були спрямовані на процес комплектування та стосувалися започаткування обов'язкового примірника для бібліотечної мережі України [7, с. 72–73].

Уряд прагнув зберегти вже наявні на українській території бібліотеки, підтримуючи створення та розвиток українських відділів. На державному рівні Бібліотечна секція підготувала концепцію створення єдиної мережі бібліотек, що дозволило б здійснювати централізоване комплектування, облік, методичне керівництво. Для

формування національного бібліотечного фонду велике значення мав законопроект про обов'язковий примірник видань, що друкувалися на всій території (1918 р.). Серед переліку міст, які повинні його отримувати, зазначався Катеринослав [7, с. 81].

На Катеринославщині, як на всіх українських землях, події 1917–1921 рр. змінювалися бурхливо під впливом часу. У 1917–1918 рр. місто перебувало у складній ситуації: тяжкий фінансовий стан, господарська руїна. Зрозуміло, що стан бібліотечної справи залежав від політичних умов. Зі спогадів катеринославця В. Сокола відомо, що у 1917 р. у губернії відчувалися позитивні зміни у національному середовищі: стихійно організовувалися групи молоді, які підтримували ідею «української справи». Охочі збирались на власних квартирах, слухали поезію Т.Г. Шевченка, читали повісті А. Кашенка, співали українські пісні [20, с. 192].

У цей період найбільший вплив на розвиток історичних подій мало товариство «Просвіта» як культурно-виховна та патріотична організація. Нова влада підтримувала просвітянські бібліотеки, відновлювала наявні та відкривала нові осередки. За даними НБУВ, у 1918 р. кількість філій на Катеринославщині сягала приблизно 100 (у порівнянні: Херсонська, Харківська губернії – близько 50). У 1917 р. на Катеринославському українському губернському з'їзді обговорювали завдання Бібліотечної комісії товариства: а саме підготовки 24 комплектів книжок для бібліотек-читалень губернії та здійснення розсилки газет і брошур фронту. Створена бібліотека призначалась для членів земства та інших мешканців, хто цікавився історією українського народу [7, с. 74].

Цінним джерелом з історії визначеного періоду є «Вісник» товариства «Просвіти» у Катеринославі, три випуски якого зберігаються у ДНІМ імені Д. І. Яворницького. Середина 1917 р. у Катеринославській губернії була наповнена важливими подіями та різноманітними заходами, що відбувалися у філіях просвітницького осередку. Так, у березні 1917 р. розпочало діяльність відділення у с. Мануйлівка. Бібліотечна секція здійснювала контроль, забезпечувала українськими книжками та передплачувала українські часописи. Цікавою є інформація про утримання бібліотеки-читальні Успенської філії, зокрема у липні 1917 р. на купівлю книг витратили 139 крб 49 коп. На той час для відвідувачів читальня мала газети «Народна воля», «Нова рада»,

«Вісник товариства «Просвіта». У с. Покровське Олександрівського повіту у читальній залі діячі «Просвіти» організовували лекції з української мови [3, с. 2; 4, с. 2].

Вимогою часу стала діяльність народних бібліотек у сільській місцевості. Нова влада створювала органи, які повинні були допомагати впроваджувати нові форми роботи у культурно-освітній галузі. Так, у 1917 р. в с. Кам'янському активно діяла культурно-просвітницька виконавча комісія, яка опікувалась повітовою бібліотекою. На базі останньої проводились популярні серед населення народні читання, організація яких вимагала опрацювання нової літератури [8, с. 3–4].

Новостворена Губернська Українська Рада як керівний орган українських організацій Катеринославщини значну увагу приділяла відродженню осередків «Просвіти», створенню нового статуту та обранню нового правління. Конче потрібним стало звернення членів товариства до видавництва та українських авторів з проханням надсилати повні видання і окремі твори до бібліотек. Пропонувалось мати не менше трьох осередків, які б між собою тісно співпрацювали за різними напрямками: повітова бібліотека, земська народна бібліотека та читальня [9, с. 4; 10, с. 4].

Просвітницька робота в нових умовах вимагала допомоги кадрів-фахівців. Так, у деяких читальнях зафіксовано факти чергування інтелегентних осіб, що слідували за порядком та надавали допомогу малограмотним мешканцям у роботі з газетами. Вагомим був внесок місцевого Споживчого товариства, за підтримки якого здійснювалась передплата періодичних видань для села. Варто зазначити, що селяни охоче відвідували такі читальні [19, с. 4]. З газетного матеріалу відомо, що найбільш активним осередком «Просвіти» у 1917 р. стала філія у с. Куцололівка Верхньодніпровського повіту. Збори проходили жваво, бібліотекар Г. Кушніренко відповідав за поширення української думки серед селян, прищеплення інтересу до читання української літератури. Осередок підтримував рішення УНР, про що свідчить привітальний лист до Київської Центральної Ради. Цікавою є історія просвіти с. Павлівка. У зв'язку з незручним для селян (край села, заболочена місцевість) розташуванням земської читальні, мешканці звернулися з проханням відкрити Народний будинок для організації лекцій та ознайомлення з пресою [13, с. 3; 21, с. 362].

Досліджуючи джерела зазначеної тематики, варто звернути увагу на проблемні аспекти, що стосувалися скрутного стану бібліотечних осередків краю. Автор Л. Думанський висвітлив катастрофічний стан невеличких читалень: відсутність газет державного рівня, наявність чорносотенних видань, які не задовольняли читачькі запити та постійно зростаючи духовні потреби населення. Це відбувалося за наявності бажання у селян бачити потрібну газету та корисну книгу. Автор пропонує вихід у створенні народної читальні на основі самоорганізації. За його пропозицією, ця справа не складна, 20–30 грамотних, свідомих осіб збирають кошти (15 крб), на які виписують одну або декілька відомих соціалістичних газет, популярних книг і брошур сучасної тематики. У позитивному вирішенні цієї справи вагомою повинна бути допомога волості та повітового земства, певну фінансову роль відігравали міські громадські організації [17, с. 4].

За часів Української революції 1917–1921 рр. різні уряди першорядну увагу приділяли організації народної освіти та бібліотекам як її бази. Розвиток шкільних бібліотек базувався на українській освіті, формуванні фондів українських книжок, підтримці видавничої справи. Активні діячі порушували питання про розвиток мережі бібліотек з метою загальнокультурного виховання та освіти української нації. Губернський комітет народної освіти відіграв важливу роль у процесах українізації, поширенні українських видань, оволодінні українською мовою. Початкові та середні навчальні заклади мали у своїх бібліотеках підручники: «Український буквар» С. Русової, «Українська граматка» та «Рідне слово» Б. і М. Грінченків (1907 р.), «Граматка» та «Рідна школа» С. Черкасенка, «Вінок» О. Г. Білоусенка; підручники з граматики і синтаксису української мови (Г. Шерстнок, П. Залозний) [2, с. 4].

З історії бібліотек навчальних закладів варто зазначити бібліотеку Олександрівського механіко-технічного училища (1900 р.). У 1917 р. бібліотека під керівництвом Л. І. Яцунова, викладача російської мови, географії і історії, класного керівника, активно діяла щодо питань поповнення фондів фундаментальної та учнівської бібліотек. Крім того, бібліотекар організував концерти для поранених. Зазначимо, що у 1917 р. відбулося підвищення сплати за навчання: з 40 крб до 60 крб на рік [3, арк. 32 зв.]. Жіноче училище м. Олександрівська у 1917 р. знаходи-

лось у скрутному стані і бібліотека потребувала фінансової підтримки. Прикметно, що у 1918 р. бібліотекар навчального закладу отримував 900 крб на рік (у порівнянні: лікар – 900 крб, директор середнього закладу – 6000 крб, інспектор – 4800 крб) [15, арк. 45–47].

У цей період започатковували наукові бібліотеки при вищих навчальних закладах. У 1918 р. у Катеринославі відкрито університет, який мав статут. Розділ 3.3 містить інформацію про створення, контроль та діяльність бібліотеки як навчально-допоміжного підрозділу. За інформацією Є. М. Самінського відомо, що першими книгами університету стали книжкові колекції дореволюційних катеринославських навчальних закладів, різних товариств та установ. Особливо значними є зібрання Катеринославської класичної гімназії, Гоголівського просвітницького товариства, Народного університету імені О. Караєва. Бібліотека починалася з 1000 примірників з бібліотечного зібрання Катеринославських вищих жіночих курсів [22, с. 31].

Цікавим є лист-клопотання новоствореного університету директору Київської Духовної академії бібліотекарю А. С. Криловському від 22 серпня 1918 р. Рукописне джерело містить прохання Попечительської ради допомогти у створенні бібліотеки шляхом безоплатної передачі дублетних примірників у постійне або тимчасове користування. Наступне питання стосувалося надання викладачам катеринославського університету права користування духовною бібліотекою. Відповідальною особою у вирішенні цих питань призначено асистента кафедри енциклопедії та історії філософії права Г. Д. Гурвича. На жаль, на сьогодні не знайдено відповіді на прохання, але вивчення рідкісних фондів НБ ДНУ ім. О. Гончара свідчить про відсутність примірників з печаткою «КДА» [6, арк. 1].

Вивчаючи зазначений історичний період, варто долучити у дослідження матеріали про діяльність Катеринославської духовної семінарії. За архівними матеріалами відомо, що у 1917–1918 рр. обов'язки ректора виконував протоієрей І. Кречетович, інспектором семінарії був протоієрей А. Мурин. Кількість вихованців складала близько 800 осіб. Семінарська бібліотека працювала у складі фундаментальної і учнівської бібліотек. Єпархіальне керівництво виділяло кошти на придбання книг, журналів та палітурну справу. Доречно зазначити, що у зв'язку з політичною ситуацією, передплата журналів на 1918 р. була скасована.

Придбання навчальної та наукової літератури для семінаристів здійснювалося відповідно до семи розділів фонду. Бібліотечне зібрання зберігало багатогалузевий фонд з філософії, історії, релігієзнавства, педагогіки, біолого-медичних знань, літературознавства, фізики, книг різного змісту. Серед переліку книжкових надходжень нашу увагу привернули найдорожчі за вартістю видання: Успенський Ф. І. «История Византии» (22 крб) та Іловайський Д. І. «История России» (17 крб 50 коп.). Керівництво опікувалось придбанням літератури російською та іноземними мовами (9 прим.). Обов'язки завідувача бібліотеки виконував викладач гомілетики (християнської риторики) І. Триодин, отримуючи 180 крб (1568 крб – викладацька посада). Варто зазначити, що 180 крб. отримувал кожний викладач семінарії за сумісництво. Бібліотека складала акти списання загубленої літератури [16, арк. 62–63].

Розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині за часів УНР пов'язаний з діяльністю Міської громадської бібліотеки. У 1917–1923 рр. бібліотеку очолювала У. І. Дикарева, дружина брата українського етнографа Митрофана Олексійовича Дикарева. Звіти допомагають краще уявити стан та труднощі, з якими зіткнулася бібліотека. За інформацією бібліотекаря К. Прокоф'євої відомо, що у 1917–1918 рр. загальна кількість читачів сягала 10 075 осіб, але статистичні показники не були стабільними: зниження звернень до бібліотеки зафіксовано у квітні, липні та вересні 1917 р.; читацька активність припадала на травень-червень 1917 р. Причини пов'язані з загальним ходом подій у місті. Під час проведення мітингів та страйків мешканці не звертались до бібліотеки. Разом з тим факти свідчать, що у 1917 р. бібліотечними послугами користувались на 1119 осіб більше, ніж у 1916 р., кількість відвідувачів зросла на 1549 осіб. У 1921 р. відбулася знаменна, на регіональному рівні, подія у бібліотечному світі. У Катеринославі проходила перша загальноміська конференція бібліотечних працівників, серед організаторів якої зазначався В. О. Дикарев, син У. І. Дикаревої [18, с. 31–34].

У квітні 1917 р. на загальних зборах духовно-навчальних закладів Катеринослава зазначалось про закриття духовних навчальних закладів (училищ, семінарії) та відкриття загальнодоступних гімназій. У 1918 р. відчутною була відсутність нових підручників, недостатня кількість на видавничому ринку та висока вартість. Позитивний момент полягав у вирішенні питань

про поширення прав викладачів щодо вибору підручників [14, с. 373]. Активну діяльність здійснювало місцеве відділення Всеросійського товариства пам'яті воїнів Російської армії. Члени товариства збирали біографічні матеріали про катеринославців, загиблих під час Першої світової війни, відповідальним було призначено В. Д. Машукова. Одне із завдань осередку полягало у створенні бібліотеки, яка б мала друковані і рукописні видання, газетні та журнальні публікації, листування учасників війни, щоденники, нотатки. Коло цих питань вирішував В. О. Біднов, викладач Катеринославської духовної семінарії [1, с. 370].

Цікавою є доля приватної бібліотеки дворянина Г. П. Алексєєва. З «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького» відомо, що після смерті Г. П. Алексєєва у 1914 р. книжкове зібрання дісталось зятю князю М. П. Урусову та його дружині В. Г. Урусовій (доньці Г. П. Алексєєва). До 1918 р. про бібліотеку піклувалася родина. Відомо, що під час зміни влади у Катеринославській губернії Котовська бібліотека вже нараховувала 27 тис. книг, знаходилася в будинку в неналежному стані та мала сумний вигляд: книжкові шафи були перевернуті солдатами. Сторінки рідкісних видань унікальної бібліотеки видиралися й використовувалися для куріння. У січні 1918 р. було викрадено «Каталог» та всі українські видання [23, р. 301, 346].

У березні 1918 р. з місцевої газети «Приднепровський край» відомо, що приватна бібліотека була розпорошена: одна частина перейшла у розпорядження Катеринославського комітету «Бунд». Другу частину більшовики готували для передачі до Народного університету імені М. Каравасєва. У квітні 1918 р. родина Алексєєвих-Урусових та їх знайома, викладач німецької й французької мов Катеринославської першої чоловічої гімназії, К. І. Кранц опікувалися пошуком та поверненням книг з бібліотеки її власникам. З метою збереження цінної приватної бібліотеки Катеринославська губернська земська управа звернулася до Ради з проханням повернути бібліотеку під контроль губернського відомства. Подальших відомостей про цілісну бібліотеку немає. З метою збереження деякі примірники донькою та дружиною Г. П. Алексєєва були передані до Обласного музею імені Поля [23, р. 351, 362].

Події 1917–1918 рр. різко змінили видавничу діяльність, що була важливою ланкою між бібліотеками і катеринославським населенням.

З революцією підвищився попит на українські видання, але стан цієї галузі був тяжким: застаріла друкарська техніка, відсутність паперу, фарб, висока вартість друку – усе це гальмувало процес поширення літератури серед населення. У 1919 р. у місті поширювались книжки серії «Червона бібліотека» (дитячі твори французькою мовою). Зі спогадів І. П. Мазепи, його донька Галина, що мешкала у Катеринославі, була знайома з книжками цієї серії та повістями А. Кащенка і називала їх своїми «улюбленими книжками» [12, с. 216].

Значну роль відіграло «Українське видавництво в Катеринославі», яке належало до найбільших у місті. У 1918 р. члени осередку відкрили власну друкарню та книгарню «Україна» на Озерному базарі. Кількість друкованої продукції становила 68 назв світської та духовної літератури. Науковий інтерес викликає «Кобзарь» Т. Шевченка, датований 1919 р., за оформленням М. С. Погрібняка, художника-графіка, викладача Дніпропетровського художнього училища, активного діяча Катеринославської «Просвіти». Проіснувало видавництво до 1921 р., потім було націоналізовано.

У 1917 р. на Катеринославі відомою була книгарня і видавництво «Слово». З початку їх репертуар складала політична література. Після відкриття видавництва «Каменярь» як органу Катеринославської організації УСДРП «Слово» видавало дитячу та юнацьку літературу. Наприкінці 1918 р. видавництво «Слово» розпочало друкувати «Словник української мови» Д. І. Яворницького, матеріали якого було розраховано на три томи. На жаль план не було реалізовано: вийшов тільки перший том. У 1920 р. осередок припинив свою діяльність, передавши видавничу базу колегам новоствореної Катеринославської спілки споживчих товариств. З краєзнавчої тематики цінною продукцією видавництва залишаються серійні листівки з краєвидами Дніпровських порогів та Запоріжжя накладом 12 тис. прим.

Досить відомим у місті було видавництво історика та письменника А. Кащенка, яке розпочало свою діяльність на початку 1917 р. Скрутний фінансовий стан змусив власника осередку звернутися до передплатників. Найбільшу суму у кількості 4 тис. крб видавництво отримало від «Української книгарні» (м. Київ) та витратило на друкування твору А. Кащенка «Оповідання про славне військо запорізьке низове». Наклад складав 3 тис. примірників, які було розпродано. У

зв'язку з хворобою власника видавництво припинило діяльність наприкінці 1918 р. За невеликий час існування А. Кащенко видав 23 назви (43 видання) загальною кількістю близько 402 тис. примірників. Корисною для мешканців губернії була діяльність видавництва «Каменярь», яке спеціалізувалося на виданні політичної літератури, а за часів П. Скоропадського почало друкувати навчальну літературу українською мовою. У 1917–1920 рр. заклад підготував 135 тис. примірників [11, с. 65–66].

Катеринославська «Просвіта» здійснювала активну видавничу діяльність у вигляді листівок-метеликів. Видавництво «Стежка до дому» пропонувало серію дитячої літератури, зокрема переклади казок Г. К. Андерсена, братів Грім та В. Гауфа. У 1917 р. видавництво «Дзвін» надрукувало заборонену цензурою у 1916 р. збірку праць В. Винниченка «В чому наша сила». Найбільш міцним залишалось видавництво Союзу споживчих товариств («Споживач»). Серед його видань цінними є краєзнавчі видання та дитяча література. У 1919 – на початку 1920 рр. вийшли з друку дві серії листівок, присвячених письменникам та Дніпровим порогам, накладом 30 тис. примірників. Заклад проіснував до 1920 р. [11, с. 68].

Висновки.

Отже, бібліотеки Катеринослави у 1917–1920 рр. відігравали важливу роль і були потужними осередками під час дій УНР. Незважаючи на політичну ситуацію, скрутний фінансовий стан, бібліотечна справа краю розвивалась і зробила помітний внесок у створенні фундаменту національного бібліотекознавства, якісного функціонування єдиної бібліотечної мережі та поширенні української книжки. Бібліотеки різного відомчого підпорядкування під час Української революції 1917–1921 рр. набували особливого значення як осередки формування свідомості та активної громадянської позиції. Найбільший вплив на розвиток історичних подій мало катеринославське товариство «Просвіта», яке відновлювало наявні та відкривало нові осередки з культурно-виховною метою. Робота народних бібліотек та читалень у сільській місцевості спрямовувалась на поширення української думки та читання української літератури. Бібліотеки світських та духовних навчальних закладів опікувалися придбанням різногалузевої літератури для якісної підготовки учнів. Складні політичні умови призвели до знищення унікальної приватної бібліотеки кате-

ринославського діяча, відомого колекціонера Г. П. Алексєєва. Робота місцевих видавництв («Стежка до дому», «Слово», «Споживач», «Дзвін», «Українське видавництво» тощо) активізувалась у процесі популяризації української художньої та наукової літератури. Через книжкову продукцію, яка друкувалась на українських землях, бібліотеки сприяли активному зростанню читацьких інтересів та поширенню читацького кола. Бібліотечні осередки Катеринославської губернії періоду Української революції відповідали вимогам часу та різноманітним читацьким запитам.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Біднов В.О. Місьцеве товариство пам'яті воїнів Російської армії. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1917. 21 янв. С. 76.
2. Відкриття Української гімназії. *Народная жизнь*. 1917. № 123. 9 авг. С. 4.
3. Відкриття читальні у Мануйлівці. *Вісник товариства «Просвіта»*. 1917. № 22. С. 2.
4. Відкриття читальні у Покровському. *Вісник товариства «Просвіта»*. 1917. № 3. С.2.
5. Діяльність Олександрівського технічного училища, 1917 р. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 494. 50 арк.
6. Дніпропетровський університет. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. 99. 1 арк.
7. Дубровіна Л.А, Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ: НБУВ, 2009. 530 с.
8. Жажда просвєщення. *Народная жизнь*. 1917. № 78. 16 июня. С. 3-4.
9. З життя «Просвіти»: хроніка. *Народная жизнь*. 1917. № 131. 19 авг. С. 4.
10. Катеринославська Просвіта: хроніка. *Народная жизнь*. 1917. № 125. 11 авг. С. 4.
11. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині. *Бібліолог. вісті*. 1930. № 2. С. 59–69.
12. Мазєпа Г. Спогади. Чабан М. П. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.) : хрестоматія. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. С. 202220.
13. Наш край: хроніка событий. *Народная жизнь*. 1917. № 191. 24 ноября. С. 3.
14. Общее собрание духовных учебных заведений. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1917. 11 авг. С. 373.
15. Олександрівська жіноча гімназія, 1914-1918. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 56. 50 арк.
16. Отчет по состоянию Екатеринославской духовной семинарии за 1917 г. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 106. Оп. 1. Спр. 305 а. 72 арк.
17. Про народні читальні. *Народная жизнь*. 1917. № 121. 6 авг. С. 4.
18. Прокофьева Е. Деятельность Екатеринославской городской общественной библиотеки за время войны и революции. *Екатеринославская городская статистика*: сб. Екатеринослав, 1918. Вып. 1. С. 31–34.
19. Просвітницька робота на селі. *Народная жизнь*. 1917. № 79. 17 июня. С. 4.
20. Сокіл В. Здалека до близького. Чабан М. П. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.) Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. С. 181-201.
21. Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року: документи і матеріали. Київ : Вид-во Олени Тєлігі, 2003. 1024 с.
22. Устав Екатеринославского университета. Екатеринослав, 1918. 43 с.
23. Letters of life in an aristocratic Russian Household before and after the Revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov / ed. and. annot. by N. Tyrnas. USA: Edwin Mellen Press, 2000. 433 p.

REFERENCES

1. Bidnov, V.O. (1917, January 17). Mistseve tovarystvo pamiati voiviv Rosiiskoi armii. [Local Society of Memory of the Soldiers of the Russian Army]. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosti*, 76 [in Ukrainian].
2. Vidkryttia Ukrainskoi himnazii [Opening of the Ukrainian gymnasium]. (1917, August 9). *Narodnaia zhyzn*, 123, 4 [in Ukrainian].
3. Vidkryttia chytalni u Manuilivtsi [Opening of a reading room in Manuilovka]. (1917). *Visnyk tovarystva "Prosvita"*, 22, 2 [in Ukrainian].
4. Vidkryttia chytalni u Pokrovskomu [Opening of a reading room in Pokrovskoe]. (1917). *Visnyk tovarystva "Prosvita"*, 3, 2 [in Ukrainian].

5. Diialnist Oleksandriivskoho tekhnichnogo uchylyshcha. [The Activity of Oleksandriivske technical college]. (1917). Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (dali – DAZO). F. 6. In. 1. F. 494 [in Ukrainian].
6. Dnipropetrovskiy universytet [Dnipropetrovsk University]. (1918). Instytut rukopysu NBUV. F. 184. In. 1. F. 99 [in Ukrainian].
7. Dubrovina, L. A., & Onyshchenko, O. S. (2009). *Bibliotekna sprava v Ukraini v XX stolitti [Librarianship in Ukraine in the 20th century]*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Zhazhda prosveshchennia [The thirst for education]. (1917, June 16). *Narodnaia zhyzn*, 78, 3-4 [in Ukrainian].
9. Z zhyttia "Prosvity": khronika [From the life of "Prosvita": chronicle]. (1917, August 19). *Narodnaia zhyzn*, 131, 4 [in Ukrainian].
10. Katerynoslavska "Prosvita": khronika [Katerinoslav "Prosvita": chronicle]. (1917, August 11). *Narodnaia zhyzn*, 125, 4 [in Ukrainian].
11. Lysyuchenko, D. (1930). Korotkyi ohliad ukraïnskoi vydavnychoi diïalnosti presy ta knyhotorhivli na kolyshnii Katerynoslavshchyni. [A brief review of Ukrainian publishing activity and bookselling in the former Katerynoslav region]. *Biblioloh. visti*, 2, 59–69 [in Ukrainian].
12. Mazepa, H. (2001). Spohady. [Memoirs]. *Chaban M.P. U staromu Katerynoslavi (1905-1920 rr.)*. (pp. 202–220). Dnipropetrovsk: IMA-pres [in Ukrainian].
13. Nash kraj: khronyka sobytyi [Our land: chronicle of events]. (1917, November 24). *Narodnaia zhyzn*, 191, 3 [in Ukrainian].
14. Obshchee sobranie dukhovnykh uchebnykh zavedenyi [General meeting of theological educational institutions]. (1917, August 11). *Ekaterinoslavskye eparkhialnye vedomosti*, 373. [in Ukrainian].
15. Oleksandriivska zhinocha himnaziia [Oleksandriivska Women's gymnasium]. (1914-1918). DAZO. F. 4. In. 1.F. 6 [in Ukrainian].
16. Otchet po sostoiianiu Ekaterinoslavskoi dukhovnoi semynaryi [Report on the State of Ekaterinoslav Theological Seminary]. (1917). Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 106. In. 1.F 305 a [in Ukrainian].
17. Pro narodni chytalni [About People's reading rooms]. (1917, August 6). *Narodnaia zhyzn*, 121, 4 [in Ukrainian].
18. Prokofeva, E. (1918). Deiatelnost Ekaterinoslavskoi horodskoi obshchestvennoi byblyoteki za vremia voïny y revoliutsyy. [The activities of Ekaterinoslav City Public Library during war and revolution]. *Ekaterinoslavskaiia horodskaia statystyka: sb. Ekaterinoslav*. No. 1. pp. 31–34.
19. Prosvitnytska robota na seli [Educational work in the countryside]. (1917, June 17). *Narodnaia zhyzn*, 79, 4 [in Ukrainian].
20. Sokil, V. (2001) Zdaleka do blyzkoïho. [From far to near]. *Chaban M.P. U staromu Katerynoslavi (1905-1920 rr.)*. (pp. 181–201). Dnipropetrovsk: IMA-pres [in Ukrainian].
21. Ukraïnskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: berezen-lystopad 1917 roku: dokumenty i materialy [Ukrainian National Liberation Movement: March-November 1917: Documents and Materials]. (2003). (p. 1024). Kyiv: Vyd-vo Oleny Telihiy [in Ukrainian].
22. Ustav Ekaterinoslavskoho unyversyteta [The Statutes of Ekaterinoslav University]. (1918). Ekaterinoslav [in Ukrainian].
23. Tyrras, N. (Ed). (2000). *Letters of life in an aristocratic Russian Household before and after the Revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov*. USA: Edwin Mellen Press..

Лучка Людмила Миколаївна
Кандидат історичних наук
Дніпровський національний університет
ім. Олесь Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Luchka Lyudmila
Ph.D. of Historical Sciences
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: Luchka64@i.ua

Цитування: Лучка Л. М. Бібліотечна справа Катеринославщини у 1917–1920 рр.: стан та проблеми. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 90–97.

Citation: Luchka, L. M. (2020). Bibliotekna sprava Katerynoslavshchyny u 1917–1920 rr.: stan ta problemy [Library Work of Katerinoslav in 1917–1920: Status and Problems]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 90–97.

Стаття надійшла / Article arrived: 24.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 06.03.2020

Громадянська війна як вид збройного насилля: дефініція феномену в українській та зарубіжній політичній науці

Антон Бадер, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

У статті аналізуються провідні концепції та теорії стосовно визначення характеру, витоків та наслідків громадянських війн як одного з видів збройного насилля. У ході роботи були розглянуті погляди на проблему провідних українських та зарубіжних науковців.

Розглянувши проблему, автор констатує, що окремі аспекти проблематики потребують детальнішого опрацювання, зокрема, існує потреба у комплексному узагальненні найбільш поширених поглядів щодо визначення феномену громадянської війни.

Унаслідок проведення дослідження автор доходить висновку, що розгляд основних здобутків у висвітленні громадянської війни як типу збройного насилля засвідчив, що цей аспект вивчався досить жваво. На сьогодні у світовій політологічній науці існує кілька поширених трактувань феномену громадянської війни, її причин та витоків, а також політичних наслідків.

На думку автора, громадянську війну можна віднести до особливого виду внутрішнього збройного насилля, оскільки вона призводить до суттєвих змін суспільно-політичної системи держави. Вказані явища є подібними, взаємопов'язаними, однак не ідентичними. Громадянська війна є лише екстраординарним етапом змін суспільно-політичної системи держави. Цей різновид збройного насилля може бути спричинений революцією, або, навпаки, перемога у громадянській війні прихильників радикальних перетворень може призвести до революції. Однак метою збройного зіткнення у межах громадянської війни, у першу чергу, є захоплення/збереження влади, повалення/консервування політичних структур, а не корінні системні зміни. По суті, громадянська війна веде до суспільно-політичних трансформацій опосередковано. На відміну від революції, що є різновидом збройного насилля, в результаті якого відбуваються швидкі, фундаментальні зміни у всіх сферах життя суспільства.

Ключові слова: громадянська війна, збройне насилля, внутрішнє збройне насилля, суспільно-політична трансформація, революція, концепції громадянської війни, визначення поняття, війна, суспільні протиріччя

The Civil War as a Type of Armed Violence: Definition of the Phenomenon in Ukrainian and Foreign Political Science

Anton Bader, Luhansk Taras Shevchenko National University

The article analyzes the main concepts and theories regarding the characterization, origins and consequences of civil wars as a type of armed violence. During the work the views on the problem of leading Ukrainian and foreign scientists were considered, in particular, E. Ankudinov, I. Artsybasov, T. Garr, O. Huseynov, S. Danilov, G. Demin, A. Kasesse, V. Korchmit-Matyushov, O. Ladinenko, S. Mosova, S. Nefedova and others. Much attention is paid to the analysis of the concept of civil war, its essence, causes and consequences, which was formed by the Ukrainian scientist S. Vovk.

Having considered the problem, the author states that some aspects of the problem need more elaboration – there is a need for a comprehensive generalization of the most common views on defining the phenomenon of civil war.

The author concludes that consideration of the main achievements in the coverage of the Civil War, as a type of armed violence, showed that this aspect was studied quite vividly. Today there are several common interpretations of the phenomenon of civil war, its causes and origins, and political implications in the world of political science. Having analyzed them, the author gives his own interpretation of the concept of civil war as a type of armed violence.

According to the author, civil war can be attributed to a specific type of internal armed violence, since it leads to significant changes in the socio-political system of the state. These phenomena are similar, but not identical. The Civil War is only an extraordinary stage in changing the state's political and political system. This kind of armed violence can be triggered by a revolution, or, conversely, victory in a civil war by supporters of radical change may

lead to revolution. However, the purpose of armed conflict during the civil war is, first and foremost, the seizure / retention of power, the overthrow / canning of political structures, rather than radical systemic change. In fact, civil war leads to socio-political transformations indirectly. Unlike the revolution, which is a kind of armed violence that results in rapid, fundamental changes in all spheres of society.

Keywords: *civil war, armed violence, internal armed violence, socio-political transformation, revolution, concepts of civil war, definition of concept, war, social contradictions*

Гражданская война как вид вооруженного насилия: дефиниция феномена в украинской и зарубежной политической науке

Антон Бадер, Луганский национальный университет им. Тараса Шевченко

В статье анализируются главные концепции и теории в вопросе определения характера, истоков и последствий гражданских войн как одного из видов вооруженного насилия. В процессе работы были рассмотрены взгляды на проблему ведущих украинских и зарубежных ученых.

Рассмотрев проблему, автор констатирует, что отдельные аспекты проблематики требуют детальной проработки, в частности, существует потребность в комплексном обобщении наиболее распространенных взглядов по определению феномена гражданской войны.

В результате проведения исследования автор приходит к выводу, что рассмотрение основных достижений в освещении гражданской войны как типа вооруженного насилия показало, что этот аспект изучался достаточно динамично. На сегодняшний день в мировой политологической науке существует несколько распространенных трактовок феномена гражданской войны, ее причин и истоков, а также политических последствий.

По мнению автора, гражданскую войну можно отнести к особому виду внутреннего вооруженного насилия, поскольку она приводит к существенным изменениям общественно-политической системы государства. Указанные явления подобны, однако не идентичны. Гражданская война является лишь экстраординарным этапом изменений общественно-политической системы государства. Эта разновидность вооруженного насилия может быть вызвана революцией, или, наоборот, победа в гражданской войне сторонников радикальных преобразований может привести к революции. Однако целью вооруженного столкновения в пределах гражданской войны, в первую очередь, является захват/сохранение власти, свержение/консервирование политических структур, а не коренные системные изменения. По сути, гражданская война ведет к общественно-политическим трансформациям опосредованно, в отличие от революции, которая является разновидностью вооруженного насилия в результате которого происходят быстрые, фундаментальные изменения во всех сферах жизни общества.

Ключевые слова: *гражданская война, вооруженное насилие, внутреннее вооруженное насилие, общественно-политическая трансформация, революция, концепции гражданской войны, определение понятия, война, общественные противоречия*

Постановка проблеми.

Сучасний розвиток України характеризується серйозними викликами її державності, обумовленими низкою зовнішніх та внутрішніх факторів. Зокрема, одним з найболючіших феноменів нинішнього політичного життя є збройний конфлікт на Донбасі, який почався у 2014 р. Паралельно військовим діям, які продовжуються і нині, активізувався і ідеологічний тиск на нашу державу. Зокрема, ворожі до неї сили прагнуть представити військовий конфлікт на Сході як громадянську війну, спричинену винятково помилками київського керівництва. У цій ситуації вельми важливим є докладне вивчення сутності громадянської війни як одного з типів збройного насилля. Це є запорукою запобігання маніпуляціям цим поняттям, його застосування у

процесі інформаційної війни проти України.

Аналіз досліджень і публікацій.

Різні аспекти досліджуваної проблематики досить плідно вивчалися значною кількістю українських та зарубіжних науковців. Насамперед, слід виокремити праці Є. Анкудінова [1], І. Арцибасова [2], Т. Гарра [5], О. Гусейнова [8], С. Данілова [9], Г. Дьоміна [10], А. Касессе [13], В. Корчміт-Матюшова [15], О. Ладиненко [17], С. Мосова [19], С. Нефьодова [23] та ін. Значну увагу феномену громадянської війни, її сутності, причин та наслідків приділила українська дослідниця С. Вовк [3].

Мета статті.

Попри широке вивчення досліджуваної теми існують окремі аспекти, які потребують детальнішого опрацювання. Зокрема, існує потреба у

комплексному узагальненні найбільш поширених поглядів щодо визначення феномену громадянської війни. У цьому полягає головна мета цієї статті.

Виклад основного матеріалу.

Визначення терміну такого виду внутрішнього збройного насилля, як громадянська війна, є досить складним процесом через значну різноманітність підходів до розуміння цього явища в науковій літературі. На наш погляд, логічним є піти шляхом виокремлення суттєвих характеристик указанного феномену у різних, інколи діаметрально протилежних, визначеннях, запропонованих різними дослідниками.

Низку сутнісних рис, що можна віднести до ключових, було виявлено та введено у науковий обіг марксистсько-ленінською науковою школою. Так, в одному із найбільш авторитетних радянських наукових енциклопедичних видань – філософському енциклопедичному словнику міститься таке визначення громадянської війни: «... це організована збройна боротьба за державну владу між класами і соціальними групами в середині країни. Найбільш гостра форма класової боротьби» [33, с. 126]. У іншому, не менш авторитетному виданні, до подібного визначення додається, що ця форма боротьби характерна переважно для переломних епох людства [22, с. 48].

Отже, у термінах розроблених у межах указаної наукової школи основними сутнісними ознаками громадянської війни визначено організованість, політичний характер, оскільки боротьба ведеться за державну владу, окрім того, це завжди озброєна та найбільш гостра форма протиборства, що відбувається переважно у переломні історичні періоди. Основним проблемним місцем марксистсько-ленінського підходу до розуміння феномену громадянської війни є зведення її сутнісної основи до класового протистояння. Певні радянські науковці, зокрема Г. Дьомін, розширювали розуміння міжкласової боротьби до збройного протистояння між силами прогресу та реакції [10, с. 328]. Однак сьогодні цілком зрозуміло, що основою та першопричиною розв'язання громадянської війни можуть бути не лише класові протиріччя, а й, безпосередньо, економічні, етнічні, релігійні тощо.

У сучасних енциклопедичних виданнях та словниках на основі аналізу конкретних історичних прикладів було розширено основні сутнісні характеристики, запропоновані радянською науковою школою. Зокрема, політична ознака вийшла за межі боротьби за державну владу, а вка-

заний вид збройного насилля можливий не лише між класами. Так, у одному із сучасних військово-політичних словників зазначено, що громадянська війна – організована збройна боротьба не лише за державну владу, а й за панівне становище між різними класами та соціальними прошарками (групами) в середині держави [4, с. 74]. У енциклопедії «Глобалістика = Global studies» акцент із міжкласового протистояння також переноситься на боротьбу між різними соціальними групами [7, с. 275]. В. Серебряников у своїй монографії додає, що це боротьба між класами, соціальними групами та партіями [29, с. 150]. Підкреслимо, що це значно розширює межі аналізованого феномену.

Окрім того, В. Серебряников [29, с. 151], а також Б. Гінзбург [6, с. 51] указують на те, що у межах громадянської війни протистояння не обмежується лише збройним насиллям, а супроводжується й економічною, ідейно-політичною, духовно-моральною, агітаційно-пропагандистською, психологічною, розвідувальною, підпільною та навіть дипломатичною боротьбою соціальних груп і угруповань.

Деякі науковці до політичної характеристики громадянської війни, що розкривається у протистоянні за державну владу та панівне становище класу чи соціальної групи, додають ще й боротьбу, спрямовану на повалення існуючого режиму. Зокрема, ця теза увійшла до дефініції Т. Гарра, який визначає громадянську війну наступним чином. Це високоорганізоване політичне насилля з масштабною участю населення для повалення режиму або знищення держав, яке супроводжується суцільними актами насилля [5, с. 50]. Подібна логіка прослідковується й у визначенні А. Манікіна: «громадянська війна – це одна із форм застосування збройного насилля, спрямована на вирішення внутрішніх проблем, повалення або відновлення конституційного устрою і порядку» [24, с. 433].

Т. Семенова вважає, що громадянська війна – це «одна з форм переходу верховної державної влади збройним шляхом у результаті боротьби між громадянами однієї держави, між двома частинами народу» [28, с. 142]. В. Корчміт-Матюшов дещо по-іншому поглянув на цю важливу характеристику громадянської війни, а саме крізь призму зміни моделі управління, через боротьбу за владу у певній державі. Окрім того, вказаний автор зазначав, що потенційно нова, альтернативна система управління з'являється заздалегідь у межах існування старої моделі, а представлена вона харизматичними лідерами і їх прихильниками [15, с. 70].

Деякі дослідники розглядають процеси, що відбуваються у межах громадянської війни ще глибше, не лише як зміну правлячої еліти чи політичного режиму, а й як перебудову суспільства загалом. Так, С. Мосов вважає, що громадянська війна це – «...зіткнення великих груп людей, які мають за мету перебудову суспільства, встановлення домінування в ньому певної політичної сили, зміну інститутів влади, вставлення або ліквідацію диктатури певного угруповання і особистостей» [19, с. 161]. С. Черняхівський виходить за межі лише політичної перебудови суспільства й акцентує увагу на соціокультурних змінах. На думку автора, громадянська війна – це протистояння «...в соціокультурному розколі між прихильниками Утопії (якщо правильно розуміти цей вислів) і прихильниками «старого світу» – прихильниками його збереження, у першу чергу, звичайних побутових, ритуальних і традиційних образів» [37, с. 40].

Ще глибше, а саме через зіткнення цивілізацій, розглядає аналізоване явище С. Хантінгтон [35, с. 249]. Так відомий представник цивілізаційного підходу у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» указує на те, що громадянська війна – це боротьба у середині однієї країни за володіння політичною владою, між представниками-прихильниками різних цивілізацій, культур та соціально-економічних систем.

У всіх наведених термінах громадянська війна розглядається як внутрішньодержавне явище. На перший погляд, ця теза є очевидною та не викликає сумнівів. Однак при більш детальному аналізі це положення виявляється досить суперечливим, урахувавши те, що в період безпосереднього протікання громадянської війни держава доволі часто розколюється на частини, підпорядковані протидіючим силам. У цьому контексті сучасний дослідник, професор політології Оксфордського університету С. Калівас розширив та конкретизував цю суттєву ознаку. На його думку, громадянською війною є: «...збройна боротьба в межах визнаного суверенного суб'єкта між сторонами, що підпорядковані загальній владі тільки на самому початку військових дій» [41, р. 17]. Отже, дослідник концентрує увагу на тому, що суверенітет суб'єкта є визнаним як сторонами конфлікту, які належать до однієї держави, так і світовою спільнотою лише на початку протистояння, що є цілком логічним та знімає вказану вище проблему.

Дослідник з Гарвардського університету Д. Армітаж також приділяє увагу уточненню розуміння громадянської війни як внутрішнього

конфлікту. Він пішов далі С. Каліваса і пише не просто про належність на початку конфлікту протидіючих сторін до єдиного суверенного суб'єкта, а про розкол суверенітету в ході громадянської війни. Так, розуміння сутності громадянської війни вказаного вченого сформульоване у його наступному визначенні цього феномену: «організоване колективне насилля в межах єдиного державного устрою, що призводить до поділу суверенітету у боротьбі за владу» [39, р. 19]. Слід додати, що до основних характеристик аналізованого явища Д. Армітаж відносить жорстокість, непередбачуваність та, як правило, відсутність логічного завершення.

Низка сучасних дослідників, таких як А. Гусейнов [8], А. Флієр [34], Р. Файзрахманов [31; 32], М. Разиньков [26], В. Тишков [30] концентрують увагу на збройному насиллі як ключовій характеристиці та першооснові громадянської війни. Зокрема, С. Нефьодов у цьому контексті пропонує наступне визначення: «громадянська війна – це високоорганізовані насильницькі дії великих груп дисидентів, що представляють собою повномасштабні військові операції проти режиму з максимальною кількістю жертв, максимальним ступенем руйнування і тривалістю від декількох тижнів до декількох років» [23, с. 132].

До ключової характеристики громадянської війни, яку обов'язково необхідно враховувати під час встановлення сутності аналізованого феномену, слід віднести антагоністичний характер протистояння. Так громадянську війну відносять до політичних конфліктів «з нульовою сумою». Це означає, що протидіючі сторони не мають жодної можливості вирішити протиріччя шляхом компромісу, оскільки їх позиції діаметрально протилежні та носять взаємовиключний характер. Відповідно, перемога одного із учасників конфлікту неодмінно тягне за собою поразку іншого. С. Вовк у вказаному контексті зазначає, що громадянська війна: «...найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однієї з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною» [3, с. 77].

Беручи за основу вказану характеристику С. Вовк формулює одне із запропонованих нею визначень. «Громадянські війни можна визначити як внутрішньополітичний конфлікт, що виникає між суб'єктами політичного процесу з непримиримими протилежними інтересами. Такі конфлікти мають антагоністичний характер, починаються із соціально-демографічного (а в деяких випадках

і соціально-корпоративного) рівня та переходять у загальногромадянській. Крім того, громадянська війна має характер гострої форми вирішення конфлікту із застосуванням збройного насилля на відносно обмеженому просторі», – пише дослідниця [3, с. 77–78].

На антагоністичний характер протистояння вказують і дослідники, що вивчають безпосередній досвід сучасних громадянських війн та міжнародних конфліктів. Так, А. Костюхін та С. Кіреєв зазначають, що: «... громадянська війна – це, перш за все, загальнонаціональний внутрішній конфлікт, у який втягнуті великі маси населення країни, що поділені на протиборчі сторони за класовим, етнічним або релігійним принципом і мають антагоністичні протиріччя» [16, с. 180].

За тією ж логікою С. Данилов вважає, що громадянська війна виникає тоді, коли держава неспроможна вирішити протиріччя, що виникли між певними прошарками суспільства [9, с. 4]. Слід додати, що одним із чинників, який впливає на радикалізацію та антагонізацію позицій у межах громадянської війни є безпосередня ідентифікація себе сторонами конфлікту. Певна частина учасників протистояння асоціює себе із державою, державними інститутами та стабільністю, що потрібно підтримати або відновити. Якраз така ідентифікація і сприяє підвищенню рівня жорстокості та готовності виконувати жорстокі накази. Інша сторона асоціює себе з народом чи окремою соціальною групою та на певному етапі починає протиставити себе і свої інтереси урядовій політиці та владній еліті [25, с. 42].

У вказаному контексті Е. Шульц характеризує громадянську війну як: «... радикальну, масову форму соціального протесту, зумовлену обуренням діями існуючого ладу, інститутів влади загалом, цінностями пануючої верстви» [38, с. 36]. Такі дослідники, як М. Хардт і А. Негрі, вважають, що «громадянська війна – це збройний конфлікт між суверенною владою і повстанцями, які не мають суверенних прав, у межах певної суверенної держави» [36, с. 13]. Є. Анкудінов, навпаки, впевнений, що в процесі громадянської війни сторони або мають державний статус, або намагаються його отримати [1, с. 18]. Подібну позицію висловлює і Г. Ємцов. «Громадянська війна – це збройний соціально-політичний конфлікт, який супроводжується поділом державного та організованого суспільства на дві (або більше) внутрішньо впорядковані частини, кожна з яких веде боротьбу за самозбереження й інколи знищення протилежної політичної і правової структури», – зазначає дослідник [11, с. 12].

Так чи інакше, очевидним є те, що такий вид збройного насилля як громадянська війна, розгортається між урядовими структурами, з однієї сторони, та опозиційними соціальними групами – з іншої. На наш погляд, останню тезу можна вважати ще однією суттєвою характеристикою аналізованого феномену. Так, на зазначену особливість укаже у своєму широкому визначенні і професор політології Пенсільванського університету Н. Самбаніс. Дослідник визначає громадянську війну як: «... конфлікт, що відповідає наступним характеристикам: 1) відбувається в межах держави, що входить до міжнародної системи; 2) організовані в політичному і воєнному відношенні сторони відкрито заявляють про свої політичні наміри; 3) однією із протиборчих сторін виступає уряд; 4) територія держави охоплена воєнними діями; 5) протиборчі сторони представлені політичними групами і партіями, а не злочинними угрупованнями та бандами» [42, с. 829].

З огляду на те, що однією зі сторін громадянської війни є уряд та його структури, цілком логічно, що на його боці безпосереднім реалізатором збройного насилля виступають державні силові структури. Подібну позицію відстоює і Б. Коваленко, який вважає, що в межах громадянської війни засобом насилля, з однієї сторони, виступають регулярні збройні формування, які слід віднести до легальних державних силових структур, а з іншої – військові формування, що не мають законного державного статусу [14, с. 157]. Подібна логіка прослідковується і у визначенні, представленому у електронному словнику дефініцій найавторитетнішого шведського вищого навчального закладу – Уппсальського університету. Зокрема, тут вказано, що громадянська війна – це «...недержавний конфлікт з приводу протиріччя щодо влади або територій із застосуванням збройної сили між воєнними формуваннями як мінімум двох протиборчих сторін (одна з яких представляє державу, інші є недержавними акторами) ...» [40].

Досить дискусійною є і сама назва аналізованого виду збройного насилля – громадянська війна. Розходження позицій різних дослідників тут пов'язане із теоретичною проблемою, визнання зазначеного феномену як війни. Одним із перших у середині XIX ст. визначив громадянську війну саме як війну американський юрист Ф. Лібер. Автор підготував історико-юридичне дослідження, основні положення якого у 1863 р. увійшли до офіційного документу – «Інструкції польовим військам США». За логікою Ф. Лібера, громадян-

ська війна – це «... війна, що ведеться в межах однієї держави двома або більше сторонами, кожна з яких прагне до панування над усією країною і уявляє себе єдиним володарем права законно нею управляти» [20, с. 47].

Подібну позицію відстоюють і сучасні автори. Зокрема, М. Розов у своїй розвідці «Природа війни: макросоціологічний аналіз сутності і причин масового організованого насилля» зазначає, що громадянська війна – це внутрішня війна в межах однієї політичної спільноти, що характеризується тим, що лінія поділу між сторонами носить політичний характер, і кожна сторона має прагнення до захоплення та встановлення влади над усією територією спільноти [27, с. 31].

Протилежну точку зору відстоюють В. Насіновський та С. Данилов. Перший зазначає, що «громадянська війна – це конфлікт, під час якого відбувається обмежене збройне зіткнення між сторонами, що борються за владу і застосовують звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу і району застосування їх, яке є сукупністю воєнних (бойових) дій і не переходить у війну (тобто, коли немає правового акту про оголошення стану війни)» [21, с. 32]. Другий, під громадянською війною розуміє «...суспільно-політичний і воєнно-політичний конфлікт, тривалий за часом і на значному просторі між громадянами однієї і тієї ж держави» [9, с. 4].

Не знімає поставлену проблему трактовки громадянської війни як війни або збройного конфлікту і міжнародне гуманітарне право. Так, у 1912 р. на IX Міжнародній Конференції Червоного Хреста було запропоновано підготувати проект, згідно з яким на громадянські війни поширювались би положення Женевської конвенції 1864 р. про поліпшення долі поранених на полі бою. Однак цей проект так і не було розроблено та прийнято на X Міжнародній Конференції Червоного Хреста у 1921 р. та на наступних конференціях цієї неурядової міжнародної організації [2, с. 23].

У подальшому зазначену проблему було порушено на міжнародному рівні лише після Другої світової війни. Так, основні положення щодо гуманітарного регулювання під час громадянської війни увійшли до запропонованого Міжнародним комітетом Червоного Хреста проекту Женевської конвенції 1949 р. Однак через побоювання провідних країн, зокрема США, Англії та Франції, що вказаний документ можна буде застосовувати з метою виправдання повстань, військових переворотів, путчів тощо, саме словосполучення «гро-

мадянська війна» було вилучено. Вказану термінологічну прогалину було ліквідовано у 1977 р. за допомогою прийняття Додаткових протоколів до Женевської конвенції 1949 р. [3, с. 119].

У межах зазначених вище документів в міжнародне гуманітарне право вводилось поняття «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Відповідно до Протоколу II під вказаний термін підпадають збройні конфлікти, що «відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати положення Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру» [3, с. 119].

Із загального змісту вказаного документу випливає, що основною кваліфікаційною характеристикою віднесення певного виду збройного насилля до збройного конфлікту неміжнародного характеру є реалізація сторонами протистояння громадського порядку на підконтрольній території. Слід підкреслити, що за умови встановлення такого контролю сторони конфлікту офіційно набувають вказаного статусу, навіть якщо вони не мають суверенітету та міжнародного визнання. У всіх інших випадках угруповання, що вдалось до збройного протистояння, вважається злочинними і підпадає під дію кримінального законодавства.

Термінологічний аналіз основних положень Додаткового протоколу II в науковій літературі є досить неоднозначним. Низка вчених, зокрема Б. Мбатна вважають поняття «громадянська війна» та «збройний конфлікт неміжнародного характеру» рівнозначними, а також те, що їх можна використовувати на практиці як синоніми [18, с. 7]. Окрім того, самі представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста досить часто використовують як перший, так і другий термін у своїх роз'ясненнях положень Додаткового протоколу II. Д. Шиндлер, по суті, відстоює думку про те, що «громадянська війна» – це один із видів «неміжнародних збройних конфліктів». Дослідник формулює визначення громадянської війни у класичному розумінні: «...неміжнародний збройний конфлікт високої інтенсивності, у якому за новоствореним урядом треті держави можуть визнати статус воюючої сторони» [17, с. 145].

Однак, на думку іншої групи вчених, зокрема А. Касесе [13], вказані терміни слід розділяти. С. Вовк вважає: «За своїм соціально-політичним

змістом громадянська війна є неміжнародним збройним конфліктом, але не кожен подібний конфлікт є громадянською війною» [3, с. 83]. Е. Монтеалегре взагалі висловлює досить критичну, і водночас цікаву, точку зору про те, що до «збройних конфліктів неміжнародного характеру» не можливо застосувати права війни, та, відповідно, під час означення подібних видів збройного насилля є не коректним використання терміну «війна» [12, с. 340].

У межах наукової проблеми пошуку сутності та формулювання терміну «громадянська війна» найбільш цінними вважаємо комплексні дослідження, що враховують різні характеристики аналізованого явища, підходи та точки зору дослідників. У вказаному контексті найбільш ґрунтовною є робота С. Вовк – «Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки».

На основі всебічного аналізу С. Вовк установила: «... що підходи до дефініції громадянська війна з точки зору конфліктологічної парадигми визначають останню як: а) конфлікт, спричинений ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; б) конфлікт, у якому основним засобом виступає збройне насилля; в) конфлікт, що блокує попередню форму існування системи і тим самим створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу, громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший); г) модель розвитку конфлікту, оскільки характеризується взаємодією сторін, за якої учасники не прагнуть тільки до "перемоги" над стороною-суперником, для чого застосовують політичні і збройні засоби в боротьбі за владу» [3, с. 84].

Окрім того, встановлені вище характеристики аналізованого явища увійшли до запропонованого С. Вовк комплексного терміну «громадянська війна», з яким ми повністю погоджуємось, «... громадянська війна – це кризова модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільно-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями, і в якому протидіючі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом/частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення/збереження влади, повалення/консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника», – зазначає дослідниця [3, с. 84].

Висновки.

Таким чином, розгляд основних здобутків у

висвітленні громадянської війни як типу збройного насилля засвідчив, що цей аспект вивчався досить жваво. На сьогодні у світовій політологічній науці існує кілька поширених трактувань феномену громадянської війни, її причин та витоків, а також політичних наслідків. Найбільш поширеною є думка про те, що громадянська війна як один з видів збройного конфлікту представляє собою механізм виходу з суспільно-політичної кризи, який виникає внаслідок реалізації сценаріїв насильницької зміни наявного політичного режиму і при цьому відбувається різка трансформація наявної системи соціально-економічних, суспільних та політичних порядків. Унаслідок виникають різні бачення подальшого розвитку, навколо яких формується значна маса прихильників. В умовах відсутності механізмів подолання суспільних протиріччів, що також були ліквідовані внаслідок соціальних потрясінь, на думку науковців, існує ризик виникнення громадянського збройного конфлікту.

Аналіз поглядів на досліджувану проблему українських та зарубіжних авторів показує, що громадянську війну можна віднести до особливого виду внутрішнього збройного насилля, оскільки вона призводить до суттєвих змін суспільно-політичної системи держави. Поряд з цим аналізований феномен слід відмежувати від подібних явищ, зокрема революції. Підкреслимо, що громадянська війна є лише екстраординарним етапом змін суспільно-політичної системи держави. Цей різновид збройного насилля може бути спричинений революцією, або, навпаки, перемога у громадянській війні прихильників радикальних перетворень може призвести до революції. Однак метою збройного зіткнення у межах громадянської війни, у першу чергу, є захоплення/збереження влади, повалення/консервування політичних структур, а не корінні системні зміни. По суті, громадянська війна веде до суспільно-політичних трансформацій опосередковано. На відміну від революції, що є різновидом збройним насилля, в результаті якого відбуваються швидкі, фундаментальні зміни у всіх сферах життя суспільства. Саме революція як тип збройного насилля розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анкудинов Е. В. Гражданская война как особый вид политического конфликта (XX в.). *Иzv. vyssh. учеб. zavedeniy. Severo-Kavkaz. region. Obshchestv. nauki*. 2008. № 2. С. 17–20.
2. Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. Москва : Междунар. отношения, 1989. 244 с.
3. Вовк С. О. Громадянська війна як засіб зміни вектора політичного процесу : дис. ... на здоб. наук. ступ.доктора політ. наук. Одеса, 2018. 441 с.
4. Война и мир в терминах и определениях : воен.-полит. словарь / под общ. ред. Д. Rogozina. Москва : Вече, 2011. 635 с.
5. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют : пер. с англ. Санкт-Петербург и др. : Питер, 2005. 460 с.
6. Гинзбург Б. Л. Гражданская война в России (1917–1922): проблемы изучения и сущность. 1919 год в судьбах России и мира: широкомасштабная *Гражданская война и интервенция в России, зарождение новой системы международных отношений* : сб-к мат-лов научн. конф-ции. Архангельск : Солти, 2009. С. 300 – 304.
7. Глобалистика = Global studies : энциклопедия / гл. ред. и сост. : И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. Москва : ЦНПП «Диалог» Радуга, 2003. 1327 с.
8. Гусейнов А. Понятие насилия. URL: <http://guseinov.ru/publ/nasilie.html>.
9. Данилов С. Ю. Гражданская война и общенациональное примирение: США, Россия, Испания. Москва, 2004. 152 с.
10. Демин Г. И. Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02. Москва, 1986. 40 с.
11. Емцов Г. Н. Государство и право в условиях гражданской войны : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Краснояр. гос. университет. Красноярск, 2004. 16 с.
12. Капустин А. Я., Мартыненко Е. В. Международное гуманитарное право : учеб. пособие. Москва : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1991. 77 с.
13. Касессе А. Соблюдение гуманитарных норм в немеждународных вооруженных конфликтах. *Человек и война: Война как явление культуры* : материалы конф., 1–2 апр. 2000 г. Москва, 2001. С. 124–143.
14. Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология : учеб. пособие для студентов вузов. Москва : Ижица, 2002. 398 с.
15. Корчмит-Матюшов В. И. Теория войн. Москва : Слово, 2001. 133 с.
16. Костюхин А. Сирия: гражданская война или реализация стратегии 4 gw. *Мир и политика*. 2012. № 12. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012>.
17. Ладыненко А. П. Виды вооруженных конфликтов и применимое к ним право. URL: <http://intlwalmanac.net/v1/16.pdf>.
18. Мбатна Б. Немеждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. Москва, 1985. 16 с.
19. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством. Киев : Румб, 2007. 261 с.
20. Музыка А. А., Гороховская Е. В. Кодекс Либера – первая попытка кодификации права войны. *Держава та регіони. Сер. Право*. 2007. № 4. С. 89–93.
21. Насиновский В. Е. Вооруженные конфликты: Поиск решений. Москва : Объед. ред. МВД РФ, 1996. 126 с.
22. Научный коммунизм : словарь / под ред. А. М. Румянцева. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1975. 399 с.
23. Нефедов С. А. Экополитическое насилие как феномен современной политической жизни : дис... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Северо-Кавказ. федер. университет. Пятигорск, 2014. 311 с.
24. Основы общей теории международных отношений : учеб. пособие / под ред. А. С. Маныкина. М. : Изд-во МГУ, 2009. 589 с.
25. Павлятенко В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4 (54). С. 38–48.
26. Разиньков М. Е. Причины, формы, психологические последствия проявлений «боевой жестокости» в гражданской войне. *Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопр. теории и практики*. 2011. № 5. Ч. 2. С. 156–160.
27. Розов Н. С. Природа войны: макросоциологический анализ сущности и причин массового организованного насилия. *Гуманитар. вектор. Сер. Педагогика, психология*. 2009. № 1. С. 29–39.
28. Семенова Т. Н. Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны. М., 2014. 193 с.
29. Серебряников В. В. Социология войны. Москва : Ось-89, 1998. 317 с.
30. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте: Этнография чеченской войны. 2-е изд., испр. Москва :

Наука, 2003. 551 с.

31. Файзрахманов Р. Вооруженное насилие в системе властных отношений. *Вестн. МГОУ. Сер. История и полит. науки*. 2003. № 3. С. 174–180.
32. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие как политико-правовая категория: сущность и основные признаки. *Бизнес. Менеджмент. Право*. 2011. № 1. С. 146–149.
33. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев [и др.]. Москва : Сов. энцикл., 1983. 839 с.
34. Флиер А. Я. Культурные основания насилия. *Знание. Понимание. Умение*. 2012. № 1. С. 19–25.
35. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : пер. с англ. М. ; Санкт-Петербург: АСТ Terra fantastica, 2003. 603 с.
36. Хардт М., Негри А. Империя : пер. с англ. Москва : Праксис, 2004. 434 с.
37. Черняховский С. Ф. Смутьяны и граждане. *Власть*. 2011. № 1. С. 39–41.
38. Шульц Э. Э. «Утопия», «Национализм» и «Интернационализм» как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вестн. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки*. 2015. № 1. С. 35–43.
39. Armitage D. Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? URL: http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf. (Last accessed: 30.04.2017).
40. Definitions / Department of Peace and Conflict Research. URL : <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/>.
41. Kalyvas S. N. The logic of violence in civil war. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. xviii, 485 p.
42. Sambanis N. What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition. *J. Conflict Resolut.* 2004. Vol. 48. No. 6. P. 814–858.

REFERENCES

1. Ankudinov, E. V. (2008). Grazhdanskaya vojna kak osobyy vid politicheskogo konflikta (XX v.) [Civil war as a special type of political conflict (XX century.)]. *Izv. vyssh. ucheb. zavedenij. Severo-Kavkaz. region. Obshchestv. nauki – News of the highest. educational institutions. North Caucasus. region. Societies. science*, 2, 17–20 [in Russian].
2. Arcibasov, I. N., & Egorov, S. A. (1989). *Vooruzhennyj konflikt: pravo, politika, diplomatiya [Armed conflict: law, politics, diplomacy]*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].
3. Vovk, S. O. (2018). Gromadyans'ka vijna yak zasib zmini vektora politichnogo procesu [Gromadyanska viyna yak zasib zmini of the vector of political proces]. *Doctor's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
4. Rogozin, D. (Ed.). (2011). *Vojna i mir v terminah i opredeleniyah: voen.-polit. slovar'* [War and peace in terms and definitions: military-polit. dictionary]. Moskva: Veche [in Russian].
5. Garr, T. R. (2005). *Pochemu lyudi buntuyut [Why do people rebel]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
6. Ginzburg, B. L. (2009). Grazhdanskaya vojna v Rossii (1917–1922): problemy izucheniya i sushchnost' [The Civil War in Russia (1917–1922): problems of study and essence]. *1919 god v sud'bah Rossii i mira: shirokomasshtabnaya Grazhdanskaya vojna i intervenciya v Rossii, zarozhdenie novoy sistemy mezhdunarodnyh otnoshenij – The year 1919 in the fate of Russia and the world: a large-scale Civil War and intervention in Russia, the emergence of a new system of international relations*. (pp. 300–304). Arhangel'sk: Solti [in Russian].
7. Mazur, I. I., & Chumakov, A. N. (Eds.). (2003). *Globalistika = Global studies : enciklopediya [Global studies: encyclopedia]*. Moskva: CNPP "Dialog" Raduga [in Russian].
8. Gusejnov, A. *Ponyatie nasiliya [The concept of violence]*. Retrieved from <http://guseinov.ru/publ/nasilie.html> [in Russian].
9. Danilov, S. Yu. (2004). *Grazhdanskaya vojna i obshchenacional'noe primirenje: SSHA, Rossiya, Ispaniya [Civil war and national reconciliation: USA, Russia, Spain]*. Moskva [in Russian].
10. Demin, G. I. (1986). Grazhdanskije vojny sovremennoj epohi [Civil wars of the modern era]. *Extended abstract of Doctor's thesis. Voenno-polit. akad. im. V. I. Lenina*. Moskva [in Russian].
11. Emcov, G. N. (2004). Gosudarstvo i pravo v usloviyah grazhdanskoj vojny [State and law in a civil war: abstract]. *Extended abstract of Doctor's thesis. Krasnoyar. gos. universitet. Krasnoyarsk* [in Russian].
12. Kapustin, A. Ya., & Martynenko, E. V. (1991). *Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo [International humanitarian law]*. Moskva: Izd-vo Un-ta druzhby narodov [in Russian].
13. Kasesse, A. (2001) Soblyudeniye gumanitarnykh norm v nemezhdunarodnykh vooruzhennykh konfliktakh [Observance of humanitarian norms in non-international armed conflicts]. *Chelovek i vojna: Vojna kak yavlenie kul'tury – Man and war: War as a cultural phenomenon*. (pp. 124–143). Moskva [in Russian].
14. Kovalenko, B. V., Pirogov, A. I., & Ryzhov, O. A. (2002). *Politicheskaya konfliktologiya [Political conflictology]*. Moskva: Izhica [in Russian].
15. Korchmit-Matyushov, V. I. (2001). *Teoriya vojn [The theory of war]*. Moskva: Slovo [in Russian].
16. Kostyuhin, A. (2012). Siriya: grazhdanskaya vojna ili realizaciya strategii 4 gw [Kostyukhin A. Syria: civil war or the implementation of the 4 gw strategy]. *Mir i politika – World and Politics*, 12. Retrieved from <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012> [in Russian].
17. Ladynenko, A. P. *Vidy vooruzhennykh konfliktov i primenimoe k nim pravo [Types of armed conflict and the law applicable to them]*. Retrieved from <http://intlwalmanac.net/v1/16.pdf> [in Russian].
18. Mbatna, B. (1985). Nemezhdunarodnyj vooruzhennyj konflikt i mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo [Non-international armed conflict and international humanitarian law]. *Extended abstract of candidate's thesis. Un-t druzhby narodov im. P. Lumumby*. Moskva [in Russian].
19. Mosov, S. P. (2007). *Vojna ili mir – vybor za chelovechestvom [War or peace – the choice of humanity]*. Kyiv: Rumb [in Russian].
20. Muzyka, A. A., & Gorohovskaya, E. V. (2007). Kodeks Libera – pervaya popytka kodifikacii prava vojny [The Liber Code – the first attempt to codify the law of war]. *Derzhava ta regioni. Ser. Pravo – Governence and Regions. Ser. Law*, 4, 89–93 [in Russian].

21. Nasinovskij, V. E. (1996). *Vooruzhennyye konflikty: Poisk reshenij* [Armed conflicts: Search for solutions]. Moskva: Ob'ed. red. MVD RF [in Russian].
22. Romyancev, A. M. (Ed.). (1975). *Nauchnyj kommunizm : slovar'* [Scientific communism: dictionary]. Moskva: Politizdat [in Russian].
23. Nefedov, S. A. (2014). Ekopoliticheskoe nasilie kak fenomen sovremennoj politicheskoy zhizni [Ecopolitical violence as a phenomenon of modern political life]. *Doctor's thesis*. Severo-Kavkaz. feder. universitet. Pyatigorsk [in Russian].
24. Manykin, A. S. (Ed.). (2009). *Osnovy obshchej teorii mezhdunarodnyh otnoshenij* [Fundamentals of the general theory of international relations]. Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].
25. Pavlyatenko, V. (2011). Politichne nasillya i manipulyuvannya cinnostyami [Political coercion and human values]. *Nauk. zap. In-tu polit. i etnonac. doslidzhen' im. I. F. Kurasa – Scientific notes to the Institute of Political and Ethnic Studies. I.F. Kurasa NAS of Ukraine*, 4 (54), 38–48 [in Ukrainian].
26. Razin'kov, M. E. (2011). Prichiny, formy, psihologicheskie posledstviya proyavlenij "boevoy zhestokosti" v grazhdanskoj vojne [Reasons, forms, psychological consequences of the manifestations of "combat cruelty" in the civil war]. *Ist., filos., polit. i yurid. nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Vopr. teorii i praktiki – Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 5, part 2, 156–160 [in Russian].
27. Rozov, N. S. (2009). Priroda vojny: makrosociologicheskij analiz sushchnosti i prichin massovogo organizovannogo nasillya [The nature of war: a macro-sociological analysis of the essence and causes of mass organized violence]. *Gumanitar. vektor. Ser. Pedagogika, psihologiya – Humanitarian vector. Ser. Pedagogy, psychology*, 1, 29–39 [in Russian].
28. Semenova, T. N. (2014). *Sushchnost' i formy perekhoda gosudarstvennoj vlasti v istorii obshchestva: legitimnaya smena vlasti, gosudarstvennye perevoroty, revolyucii, grazhdanskije vojny* [The essence and forms of the transition of state power in the history of society: a legitimate change of power, coups, revolutions, civil wars]. Moskva [in Russian].
29. Serebryanikov, V. V. (1998). *Sociologiya vojny* [Sociology of war]. Moskva: Os'-89 [in Russian].
30. Tishkov, V. A. (2003). *Obshchestvo v vooruzhennom konflikte: Etnografiya chechenskoy vojny* [Society in armed conflict: Ethnography of the Chechen war]. 2nd ed. Moskva: Nauka [in Russian].
31. Fajzrahmanov R. (2003). Vooruzhennoe nasilie v sisteme vlastnyh otnoshenij [Armed violence in the system of power relations]. *Vestn. MGOU. Ser. Istoriya i polit. nauki – Bulletin of the Moscow Region State University. Series: History and Political Sciences*, 3, 174–180 [in Russian].
32. Fajzrahmanov, R. H. (2011). Vooruzhennoe nasilie kak politiko-pravovaya kategoriya: sushchnost' i osnovnye priznaki [Armed violence as a political and legal category: essence and main features]. *Biznes. Menedzhment. Pravo – Business. Management. Law*, 1, 146–149 [in Russian].
33. Il'ichev, L. F. (Ed.). (1983). *Filosofskij enciklopedicheskij slovar'* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Sov. encikl. [in Russian].
34. Flier, A. Ya. (2012). Kul'turnye osnovaniya nasillya [Cultural grounds of violence]. *Znanie. Ponimanie. Umenie – Knowledge. Understanding. Skill*, 1, 19–25 [in Russian].
35. Hantington S. (2003) *Stolknovenie civilizacij* [The Clash of Civilizations]. Moskva-SPb: AST Terra fantastica [in Russian].
36. Hardt, M., & Negri, A. (2004). *Imperiya* [Empire]. Moskva [in Russian].
37. Chernyahovskij, S. F. (2011) Smut'yany i grazhdane [Smutyany and citizens]. *Vlast' – Power*, 1, 39–41 [in Russian].
38. Shul'c, E. E. (2015). «Utopiya», «Nacionalizm» i «Internacionalizm» kak osnova radikal'nyh massovyh form social'nogo protesta [“Utopia”, “Nationalism” and “Internationalism” as the basis of radical mass forms of social protest]. *Vest. Sev. (Arkt.) feder. un-ta. Ser. Gumanitar. i soc. nauki*, 1, 35–43 [in Russian].
39. Armitage D. Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? Retrieved from http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf.
40. Definitions. Department of Peace and Conflict Research. Retrieved from <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/>.
41. Kalyvas, S. N. (2006). *The logic of violence in civil war*. Cambridge-New York : Cambridge University Press.
42. Sambanis, N. (2004). What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition. *J. Conflict Resolut*, 48 (6), 814–858.

Бадер Антон Васильович

Кандидат історичних наук, доцент
Луганський національний університет ім.
Тараса Шевченка
92703, Старобільськ, площа Гоголя, 1

Bader Anton

Ph.D. of History Science, Assoc. Prof.
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogol Sq., Starobelsk, 92703, Ukraine

Email: bader@meta.ua

ORCID: 0000-0002-3670-5753

Цитування: Бадер А. В. Громадянська війна як вид збройного насилля: дефініція феномену в українській та зарубіжній політичній науці. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 98–107.

Citation: Bader, A.V. (2020). Hromadianska viina yak vyd zbrojnoho nasyllia: definitysia fenomenu v ukrainskii ta zarubizhnii politychnii nauksi [The Civil War as a Type of Armed Violence: Definition of the Phenomenon in Ukrainian and Foreign Political Science]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 98–107.

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 07.03.2020

Функціонування інформаційної системи у суспільстві другого модерну в умовах воєнного конфлікту

Ольга Юрко, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу особливостей функціонування інформаційної системи у суспільстві Другого модерну в умовах воєнного конфлікту на прикладі України, а також спробі пов'язати ці особливості з характеристиками політичної та економічної підсистем цього типу суспільства. Телебачення продовжує залишатися основним джерелом інформації про стан справ в Україні та світі, хоча його вплив поступово зменшується. Концентрація медіавласності у руках фінансово-промислових груп, пов'язаних з політичними силами, є важливою проблемою. Інтернет-ЗМІ та соціальні мережі посідають друге місце серед джерел інформації про стан справ в Україні та світі. Їх зростаючий вплив ставить запитання про владу великих інтернет-компаній, що мають можливість контролю інформаційних потоків, надають можливість використовувати агреговану ними інформацію для застосування специфічних політтехнологій впливу на публічну сферу. Вони не підконтрольні регулюючим впливам державних органів більшості країн, що створює вразливості у публічній сфері національних держав для впливу з інших країн та нерегульованості певних аспектів електоральних кампаній у мережі. Криза довіри до традиційних ЗМІ підвищує значимість офлайнових та онлайн-мереж соціальної взаємодії як джерела інформації. Дані по Україні, Європі, США демонструють, що падіння довіри до державних інститутів, зростання популізму пов'язані з падінням довіри до традиційних медіа. Сучасні медіа (традиційні та інтернет) мають тенденцію до змішування розважальних форматів з політичним інформуванням. Перетворення політики на шоу, поширення фейків, помітна залежність медіа від певних політико-економічних груп та відповідна їм заангажованість, послаблення експертних фільтрів підривають довіру до традиційних та нових медіа. Падіння довіри до медіа загалом виливається у довіру до конкретних медіафігур (блогерів тощо).

Ключові слова: ЗМІ, телебачення, інтернет, соціальні медіа, довіра, офлайнові соціальні зв'язки, соціальні інститути

The functioning of information system in the society of the Second modern in conditions of military conflict

Olha Yurko, Luhansk Taras Shevchenko National University

The features of functioning of information system in the society of the Second modern in conditions of military conflict are analyzed in the article. Also we tried to analyze connection of this features with characteristics of the political and economic systems of this type of society. Television continues to be the main source of information about state of affairs in Ukraine and in the world, although it's influence is decreasing. The concentration of media ownership in the hands of financial and industrial groups, associated with political forces, is an important issue. Online media and social networks are the second among the sources of information about state of affairs in Ukraine and in the world. Their increasing influence raises the question of the power of large internet companies, who have the ability to control information flows, provide an opportunity to use the information aggregated by them for the application of specific political technologies of influence on the public sphere. These companies are out of control of the regulatory mechanisms of state institutions in most countries, which creates vulnerabilities in the public sphere of nation-states to influence from other countries and unregulated aspects of online electoral campaigns. The crisis of confidence in traditional media increases the importance of offline and online networks of social interactions as a source of information. Data in Ukraine, Europe and USA show that loss of confidence in public institutions, rise of populism directly related to the decline in confidence in traditional media. The level of trust in vaccination in different regions of the world is also analyzed in the context of the functioning of media institutions and other public institutions. Modern media (both traditional and internet) tend to mix entertaining formats with political information. Converting policy to show, spreading fakes, noticeable dependence of media on certain political and economic groups and media's partiality, weakening of expert filters undermines confidence in traditional and new media. Although the importance of social media for the democratization of the public sphere exists. Decreasing

confidence in media in general converted to the confidence in concrete media figures (bloggers, experts etc.). The article also contains generalization of researches of media consumption in Ukraine in first part of 2019.

Keywords: mass media, television, internet, social media, confidence, offline social connections, social institutions

Функционирование информационной системы в обществе Второго модерна в условиях военного конфликта

Ольга Юрко, Луганский национальный университет им. Тараса Шевченко

Статья посвящена анализу особенностей функционирования информационной системы в обществе Второго модерна в условиях военного конфликта на примере Украины, а также попытке связать эти особенности с характеристиками политической и экономической подсистем этого типа общества. Телевидение продолжает оставаться основным источником информации о состоянии дел в Украине и мире, хотя его влияние постепенно уменьшается. Концентрация медиа-собственности в руках финансово-промышленных групп, связанных с политическими силами, является важной проблемой. Интернет-СМИ и социальные сети занимают второе место среди источников информации о состоянии дел в Украине и мире. Их увеличивающееся влияние ставит вопрос о власти больших интернет-компаний, которые имеют возможность контроля информационных потоков, дают возможность использовать агрегированную ими информацию для применения специфических политтехнологий влияния на публичную сферу. Они не подконтрольны регулирующим механизмам государственных органов большинства стран, что создает уязвимости в публичной сфере национальных государств для влияния из других стран и нерегулированности определенных аспектов электоральных кампаний в сети. Кризис доверия к традиционным СМИ повышает значимость оффлайновых и онлайн-сетей социальных взаимодействий как источника информации. Данные по Украине, Европе, США демонстрируют, что падение доверия к государственным институтам, подъем популизма связаны с падением доверия к традиционным медиа. Современные медиа (традиционные и интернет) имеют тенденцию к смешиванию развлекательных форматов с политическим информированием. Превращение политики в шоу, распространение фейков, заметная зависимость медиа от определенных политико-экономических групп и соответствующая их ангажированность, ослабление экспертных фильтров подрывают доверие к традиционным и новым медиа. Падение доверия к медиа вообще выливается в доверие к конкретным медиа-фигурам (блогерам и т.п.).

Ключевые слова: СМИ, телевидение, интернет, социальные медиа, доверие, оффлайновые социальные связи, социальные институты

Постановка проблемы.

Сучасне суспільство сильно залежить від того, як функціонує його інформаційна система. Традиційні ЗМІ, інтернет та соціальні медіа, що функціонують на його базі, публічна сфера в офлайні – це те, що постійно впливає на суспільну свідомість, політичну підсистему тощо. Розуміння змін у моделях функціонування інформаційної системи суспільства – важливий компонент для розуміння проблем та механізмів функціонування суспільства Другого Модерну.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідження, присвячені використанню різних медіа, широко розповсюджені в Україні і світі, зокрема, дослідження, що фокусуються на проблемі довіри до ЗМІ [5, с. 68–84; 6, с.103–111].

Метою дослідження є виявлення характерних особливостей функціонування інформаційної системи у суспільстві Другого Модерну в умовах воєнного конфлікту на прикладі України, а також спроба пов'язати ці особливості з характеристиками політичної

та економічної підсистем цього типу суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Звернемося до даних всеукраїнського опитування, що проводилося КМІС у лютому 2019 р., N=2042 [1, с.14]. Дані дослідження порівнювалися із хвилиною, що була проведена у лютому 2018 року.

Відповіді на запитання «З яких джерел ви найчастіше отримуєте інформацію про стан справ в Україні та світі?» продемонстрували, що лідирують зі значним відривом загальнонаціональні телеканали. І хоча тенденція до зниження їхньої ролі продовжується вже не перший рік (зниження з 85,7 % до 74 % за рік), можна констатувати, що телебачення залишається найбільш потужним джерелом новин, зокрема і через проникнення в інтернет, соціальні мережі тощо.

Залишалися стабільними протягом двох хвиль показники використання українських інтернет-ЗМІ (27,5 % у 2019 р.) та соціальних мереж (23,5 %). Отримання інформації від родичів, друзів, сусідів, колег по роботі та знайомих має

показник 10,6 % у 2019 р. та 17,9 % роком раніше. Далі йде використання загальнонаціональних газет (6,7 % у 2019 р. та 8,1 % роком раніше) і загальнонаціональних радіостанцій (4,5 % та 4,2 % відповідно). Наступні позиції займають російське телебачення (4,3 % та 4,7 %), місцеве телебачення (4,3 % та 6,4 %), місцеві інтернет-ЗМІ (4,1 % та 2,5 %).

Інші дослідження дають подібні результати. За даними соціологічної групи «Рейтинг» на червень 2019 (N=2400), у відповідь на запитання «З яких перелічених джерел інформації Ви отримувате політичну інформацію?» отримано такі розподіли: телебачення – 73 %, інтернет-веб-сайти – 50 %, соціальні мережі – 33 %, рідні, друзі – 18 %, радіо – 15 %, статті в газетах і журналах – 14 %, колеги на роботі – 9 % [2, с. 85].

Дослідження КМІС також подає використання джерел інформації про стан справ в Україні та світі за регіонами нашої країни. У всіх регіонах основна модель використання ЗМІ ідентична: 1) загальнонаціональні канали (Захід – 73,2 %, Центр – 73 %, Південь – 79,1 %, Схід – 68,6 %); 2) українські інтернет-ЗМІ (Захід – 28,6 %, Центр – 21,5 %, Південь – 36,5 %, Схід – 24 %); 3) соціальні мережі (Захід – 20 %, Центр – 23,9 %, Південь – 25,8 %, Схід – 25 %); 4) родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі, знайомі (Захід – 7 %, Центр – 10,1 %, Південь – 11,8 %, Схід – 16,5 %). Звертає на себе увагу, що на Сході порівняно менше дивляться українське телебачення і порівняно більше беруть інформацію від найближчого соціального оточення. Це може бути симптоматичним, що в умовах, коли саме на Сході України найвищим є рівень недовіри до ЗМІ, тут є найнижчим рівень використання телебачення та найвищим отримання інформації з неформальних джерел найближчого соціального оточення. Водночас, якщо на Заході 0,1 % респондентів говорили про російське телебачення як про джерело новин, то в Центрі – 6,1 %, на Півдні – 4,8 %, на Сході – 7,2 % [1, с. 15].

У відповідь на запитання про довіру до різних джерел інформації, найбільше респондентів (40 %) вказало, що довіряють центральним українським телеканалам. Українським інтернет-ЗМІ довіряють 13,9 %, соціальним мережам – 12,4 %. Інформації, отриманій від родичів, друзів, сусідів, колег по роботі, знайомих, довіряють 6 %, а решту джерел назвали не більше 6 % респондентів. Українським газетам довіряють 3,8 %, радіо – 2,6 %, російське ТБ отримало показник 1,4 %, місцеве телебачення – 1,7 %, місцеві інтернет-ЗМІ – 1,9 % [1, с.14]. Довіра ілюструє ієрархію впливу відповідних джерел. «Південь і Схід вирізняються загалом нижчою довірою: якщо на Заході 77 % довіряють хоча б одному джере-

лу інформації, у Центрі – 69 %, то на Півдні – 52 %, на Сході – 59 %. Простежується саме нижча довіра до центральних українських телеканалів: на Заході 47,3 % і в Центрі 46,5 % довіряють інформації з цього джерела, на Півдні 30,2 % і Сході – 31,7 %» [1, с.16].

Таке ж зниження довіри із Заходу на Схід бачимо для українських інтернет-ЗМІ: Захід – 18,3 %, Центр – 14 %, Південь – 11,9 %, Схід – 9,1 %. Інакша ситуація з довірою до соціальних мереж як джерела: Захід – 11 %, Центр – 15,4 %, Південь – 9,3 %, Схід – 13,3 %. А от довіра до родичів, друзів, сусідів, колег по роботі, знайомих як джерела інформації збільшується із заходу на схід: Захід – 3,1 %, Центр – 4,9 %, Південь – 7,1 %, Схід – 12,2 % [1, с.17].

Загальне падіння довіри до ЗМІ у рік виборів може бути пояснене помітною у медіа упередженістю в інтересах своїх власників або наслідком агітаційної кампанії, хоча тренд зниження довіри набагато більш виражений у часі. До війни, згідно з моніторингом Інституту соціології НАНУ з 1994 по 2013 рівень довіри до ЗМІ (позиції «переважно та цілком довіряю») майже завжди був трохи нижчий за рівень недовіри («зовсім та переважно не довіряю»), хоча показники довіри і росли. Зауважимо, що показники довіри/недовіри були фактично рівні у 2002 та 2006, а довіра переважала у 2005 та 2013 рр. [7, с.479]. З початком війни показники недовіри до медіа різко зросли [6, с. 105], і протягом 2014–2018 рр. рівень недовіри до ЗМІ стійко та значно перевищував рівень довіри. Але є певні ознаки того, що падіння довіри до ЗМІ не винятково український симптом.

Відповідне падіння довіри останнього часу, скоріш за все, відбивається і на рейтингах телеканалів. Порівняно з лютим 2018 р., у лютому 2019 р. знизилася популярність усіх топ-каналів, крім «України»: з 61 % до 50 % знизилася кількість тих, хто казав, що дивиться «1+1», з 48 % до 34 % – «Інтер», з 39 % до 32,5 % – ICTV, з 36 % до 31 % – СТБ. Довіра до каналу «1+1» за рік знизилася на 11 %, до «Інтера» на 7,6 %, ICTV на 5 % [1, с.19–20].

Іншим потужним каналом отримання інформації для населення виступають соціальні мережі. Відповіді на запитання «Які з соцмереж Ви використовуєте для отримання інформації про стан справ в Україні та світі?» продемонстрували, що на першому місці серед тих, для кого соціальні мережі є топ-джерелом для отримання інформації, знаходиться «Фейсбук» – 74,2 %, на другому «Інстаграм» – 33,5 %, на третьому – «ВКонтакте» – 15,4 %, далі йдуть «Однокласники» – 9,7 %, «Твіттер» – 7,2 %. До речі, використання соцмереж різниться у вікових групах: серед молоді до 30 років 79 % вказали «Фейсбук», 54 % – «Інстаграм», а серед студент-

ської молоді, відповідно, 72 % і 67 % [1, с. 27]. Важливість соціальних мереж як каналу політичної комунікації демонструє те, що 63 % протягом останнього місяця від дати опитування бачили в соціальних мережах політичну рекламу [1, с. 29]. Соціальні мережі, безсумнівно, стали потужним каналом формування суспільної думки та окремим майданчиком застосування політтехнологій.

За останні 5 років різко змінився рейтинг соцмереж в Україні. Унаслідок російської агресії та санкцій значно зменшилося використання російських соцмереж. І це підтверджується не лише вербальними відповідями. За даними дослідження Opinion Software Media, (постійно діюча репрезентативна панель інтернет-користувачів; N = 5000; формат передачі даних: веб-інтерфейс, що включає дані по сайтах з аудиторією не менше 50 панелістів) топ-25 сайтів за охопленням у грудні 2019 р. виглядав так: 1 місце – google (85 % охоплення); 2 місце – youtube (69 %); 3 – Facebook (50 %); 9 – ukr.net (27 %); 10 – Instagram.com (27 %); 11 – vkontakte (22 %); 13 – yandex (21 %); 20 – odnoklassniki (15 %); 21 – mail.ru (15 %) [3].

Тоді як у лютому 2015-го на другому місці був vkontakte з охопленням 56 %, на третьому – пошуковик mail.ru (54 %), на 5-му – yandex (46 %), на шостому – odnoklassniki (37 %) [3]. Перетікання аудиторії відбувалося у такі сервіси як «Фейсбук», «Ютуб», «Інстаграм» тощо. Зауважимо, що остання мережа, яка стрімко набирає популярність останнім часом, теж належить «Фейсбук». Погіршив охоплення аудиторії лише «Твіттер» з 17 % у 2015 до 8 % у грудні 2019 р., вибувши із топ-25 сайтів за охопленням.

Окремо варто відзначити месенджер «Telegram», чий канал також став помітним джерелом поширення інформації (на 5-му місці в рейтингу додатків Android у травні 2019 р. за даними Інтернет Асоціації України). На червень 2019 р. серед тих, хто використовує соціальні медіа для отримання політичної інформації, спостерігався такий рейтинг: «Фейсбук» – 74 %, «Ютуб» – 55 %, «Інстаграм» – 35 %, «Телеграм» – 16 %, «Вконтакті» – 9 %, «Однокласники» – 8 %, «Твіттер» – 3 % [2, с. 88].

Відзначимо, що загальносвітовою тенденцією, а, в окремих випадках, і проблемою стало те, що держави не можуть здійснювати контроль за певними явищами у соціальних медіа: 1) рекламні бюджети, скеровані на політичну рекламу у них, застосування ботів та тролів не підпадають під державний чи громадський контроль і є непрозорими для суспільства; 2) вплив, зокрема електоральний, може бути легко здійснений із закордону; 3) фейки і широкі кампанії з дезінформації, контент, що носить суспільно небез-

печний характер, можна долати лише, повернувши до проблеми увагу центрального офісу транснаціональної кампанії. Так, компанію «Фейсбук» у США змусили взятися за видалення недостовірної інформації, яку поширювали прибічники руху проти вакцинації, з рекомендацій та результатів пошуку, а також взятися за обмеження доступності відповідних груп у соцмережах та зробити неможливою рекламу «проти вакцинації». Схожі заходи в Америці здійснили «Інстаграм» та «Ютуб» [10]. Особливо гострі проблеми становлять регулювання політичних кампаній, що відбуваються у соціальних мережах у ході виборів та референдумів, ступінь доступу до приватних даних користувачів, технології впливу на громадську думку, особливо ті, які здійснюються із закордону. Усе сказане, звісно, не скасовує того позитиву, який дають соціальні медіа сучасному суспільству: 1) стало можливим для величезної кількості людей продукувати, отримувати та поширювати інформацію без посередництва ЗМІ та держави практично миттєво і безкоштовно; 2) можливість об'єднуватися та взаємодіяти, утворюючи гнучкі мережі користувачів, через які функціонують процеси обговорення у публічній сфері і навіть дії офлайн. Таким чином, «плюси» та «мінуси» соціальних медіа є результатами тих самих рис: невідконтрольні державі соціальні мережі, з одного боку, можуть значно прислужитися демократичним процесам, а, з іншого боку, можуть заподіяти шкоду публічній сфері в умовах відсутності експертних фільтрів щодо інформації та відсутності відповідальності за зловживання в ході політичних кампаній у них.

Щодо причин, які сприяють популярності соціальних мереж, то 56 % їх активних користувачів в Україні вказали, що «основною причиною користування ними для отримання інформації про актуальні події є зручність, оскільки багато інформації з різних джерел зібрано в одному місці. Ще 31 % аргументують свою позицію тим, що інформація з'являється швидше, ніж у ЗМІ» [1, с. 29].

Серед загальних критеріїв вибору ЗМІ як джерела інформації респонденти визначили як два найважливіших: 1) якість контенту – 30,4 %; 2) близькість поглядів, висловлених ЗМІ, до поглядів респондента – 28,4 %. Причому, коли дані розглядалися у розрізі аудиторій телеканалів, часто другий критерій помітно переважав перший [1, с. 32–33].

Можна виокремити такі тенденції у функціонуванні медіасистеми.

ТБ залишається найбільш впливовим каналом масової комунікації, хоча спостерігається стійка тенденція до зменшення телеперегляду. ТБ поширюється в інтернет, де канали мають власні

сайти та сторінки у соцмережах. Воно продукує (як й інтернет-ЗМІ) матеріали, що поширюються через соціальні медіа і впливають на тих людей в онлайн-соціальних мережах та в офлайн, які взагалі не дивляться телевізор. Основні телеканали знаходяться у власності та під контролем олігархічних, фінансово-промислових груп, які, в свою чергу, потужно пов'язані з політичними силами.

Інтернет, виступаючи другим за впливом каналом комунікації, для все більшої кількості людей виступає основним джерелом новин. Вплив соціальних комунікацій, що здійснюються через соціальні медіа (соціальні мережі, «Ютуб», месенджери типу «Телеграм»), постійно зростає. З цим пов'язана поява блогерів як особливого типу лідерів суспільної думки.

Пошукові системи, соціальні мережі, месенджери належать великим компаніям, часто транснаціональним інтернет-гігантам. Наприклад, сайт «Ютуб» належить компанії «Google». Тож для абсолютної більшості держав комунікаційні процеси в них не підконтрольні і не можуть бути регульовані з боку держави. З одного боку, це служить свободі слова у комунікаційній сфері, з іншого – породжує зловживання у електоральній сфері, інформаційних війнах тощо. Надмірна монополізація певної сфери з боку якоїсь компанії, наприклад, соціальної мережі, породжує у неї спокуси зловживання своїми можливостями. Зауважимо, що недемократичні країни, які жорстко контролюють власний інтернет-простір або прагнуть до цього (КНР, РФ тощо) роблять ставку на власні, підконтрольні державі пошукові системи та соціальні мережі.

Сучасні медіа, як традиційні, так і ті, що базуються на використанні інтернету, мають дуже сильний акцент на розважальності. Основне завдання – захопити час та увагу користувача, капіталізуючи їх через отримання матеріальної вигоди чи відповідний вплив. Тож замовники медіапродукту та його виробники почали закладати бажані меседжі у розважальний формат. Звідси формати новин у жартівливій формі, гумористично-розважальні передачі, які містять значний політичний момент, публіки з цікавими фактами та «приколами» у соціальних мережах, що містять певний відсоток політично забарвленої інформації, окремі формати ютуб-каналів. Навіть серіали та фільми несуть політичні та ідеологічні посили. Яскравий приклад – серіал «Слуга народу». Формат популярних соціальних медіа тяжіє до фото з короткими коментарями та невеликих відео, що особливо помітно по мережі «Інстаграм». У ній, порівняно навіть з іншими соцмережами, користувачі майже не читають текстів, тут переважає візуальний компонент (фото та корот-

кі відео), інформація максимально коротка, стисла.

Оскільки частина населення цілеспрямовано новини не дивиться (це особливо характерно для молоді), то суспільно-політичну інформацію вона отримує з соціальних мереж, часто випадково через певні групи, від знайомих чи навіть через вплив ботів та тролів, що поширюють інформацію у соціальних мережах. Але висхідною тенденцією є те, що користувачі інформують інших користувачів, часто через репост матеріалів з груп, сторінок ЗМІ тощо, чи принаймні бачать інформацію з цих ресурсів у соцмережах. Можна прогнозувати, що таке випадкове отримання новин буде прогресувати. На 2016 р. 44 % дорослих американців отримували новини з соціальних мереж «часто» та «іноді» [12]. В умовах зростання недовіри до мейнстрімних медіа може відбуватися зростання довіри до інформації від користувачів соцмереж, що можуть сприйматися як прості незаангажовані люди, очевидці. Відсутність експертних фільтрів у інформації соціальних медіа має як позитивні, так і негативні сторони. За яким алгоритмом буде формуватися стрічка у соціальних мережах, за якими критеріями «б'ються» сторінки – важливе питання інформаційного впливу. Використання технологій таргетування інформаційних впливів у соціальних мережах під час політичних кампаній збільшує розрив між групами, оскільки суспільні оцінки формуються різними інформаційними потоками, що може сприяти розколам у суспільстві, політичній поляризації.

Наростання недовіри до медіа є вираженням значно ширшого тренду, характерного, мабуть, для суспільства Другого модерну на даному етапі. Ознакою цього є поширення термінів типу «фейк» та «постправада». Останній термін набув поширення після референдуму про Brexit та виборів президента США у 2016-му р. За визначенням Оксфордського словника відповідний прикметник стосується або позначає обставини, у яких об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні суспільної думки, ніж звернення до емоцій і особистих переконань [14]. Хоча брехня та маніпуляції не є чимось принципово новим у політиці чи медіа, підйом популізму, стурбованості «фейками» та новими технологіями маніпуляції громадською думкою є симптоматичним. Окрім того, йдеться не про окремі випадки брехні чи маніпуляцій стосовно певних аспектів, а про створення за їх допомогою окремої картини реальності, що не відповідає дійсності. Роздробленість аудиторій, соціальні мережі, що дозволяють безпосередньо транслювати меседжі політиків, і поширення інформації через мережі однодумців, що довіряють один одному більше, ніж авторитет-

ним ЗМІ – все це дозволяє швидко поширювати не тільки корисну інформацію, а й брехню та чулки.

Якщо меседжі засновані на негативізмі, надмірній сенсаційності, акцентуванні на страхах, емоціях, напівправді і навіть брехні, коли вони відповідають очікуванням, «продаються» аудиторії краще, то саме політики, які використовують цю тактику будуть більш успішними, ніж ті, що спираються на «нудні» факти. Це токсична тенденція для політики і для медіа, що руйнує їх інституціональні функції [15]. Зокрема, якщо різні комунікаційні канали дають кардинально різну картинку інформації споживачу, це підриває довіру до ЗМІ, оскільки дезорієнтує пересічного користувача, а останній не має, зазвичай, надійного інформаційного арбітра.

Політика часто перетворюється на чисте шоу, особливо в момент виборів. «Хайп» – слово з новітнього словника політичних медіа. Це злякисне перетворення, що знижує рівень змістовної дискусії у публічній сфері. Але оскільки це привертає увагу, то із задоволенням використовується традиційними та соціальними медіа. Ампула шоумена для Трампа і Зеленського стали плюсами для їхньої політичної кар'єри.

Як недовіра до політики може переноситися на масмедіа, так і ЗМІ можуть підтримувати або руйнувати довіру до політичних інститутів та сил, вибудовуючи їх образ у масовій свідомості.

Недовіра до ЗМІ пов'язана не лише з недовірою до політики, але й, імовірно, з недовірою до низки інших суспільних інститутів, зокрема з медициною і наукою. Наприклад, одне з досліджень виявило кореляцію між рівнем голосування за популістські партії у Західній Європі та рівнем тих, хто вважає, що вакцинація неважлива і неефективна. Обидва показники на думку дослідників спричинені глибокою недовірою до еліт та експертів [11]. За даними, отриманими у ході міжнародного дослідження 2018 р., присвяченого довірі до науки та медицини, було встановлено, що серед іншого: 1) люди, яким бракує довіри до урядів, судів тощо, мають нижчу довіру до науки; 2) країни з вищими показниками нерівності демонструють нижчі показники довіри до науки [17, с. 61]. Так, у Східній Європі високу довіру продемонструвало 15 %, середню – 62 %, низьку – 15 %, ще 9 % вагалися з відповіддю; у Північній Європі високу довіру продемонструвало 33 %, середню – 57 %, низьку – 8 % [17, с. 53].

Парадоксальні дані, але якщо загалом в світі 79 % людей погоджуються, що вакцини безпечні, то у Північній Америці – 72 %, у Північній Європі – 73 %, Західній Європі – 59 %, Східній Європі – 50 %, а у бідніших регіонах, де стрімкі успіхи імуні-

зації населення стали помітні протягом останніх десятиліть, показники значно вищі – у Південній Азії – 95%, Східній Африці – 92%. Найнижчий показник довіри у Франції. Згадане дослідження демонструє і те, що у Східній Європі низький рівень тих, хто вірить у ефективність вакцин (Україна – 50 %, Білорусь – 46 %, Росія – 62 %) [17, с. 110]. Зауважимо, що значна провина за антивакцинаційні настрої лежить на медіа, які висвітлювали винятково проблемні випадки після вакцинації.

Дослідження Інституту Геллапа також знайшли кореляцію між успіхом популістських партій в Європі і тим, як респонденти оцінюють ЗМІ у своїх країнах, стосовно того, наскільки вони мають свободу. За 2000–2018 рр. у Великобританії, Чехії, Польщі, Іспанії, Болгарії, Греції, Угорщині зареєстровано відчутне падіння оцінок свободи преси [16].

За даними Інституту Геллапа, довіра американців до ключових інститутів залишалася відносно низькою з 2007 р. За 2006–2016 рр. найбільше у довірі втратили банки (-22 %), церква чи релігійні організації (-11 %), телевізійні новини (-10 %), газети (-10 %), Конгрес (-10 %). З 2006 р. 10 з 14 основних інститутів показали падіння довіри [13].

Рівень незадоволення тим, як працює демократія у країні, за даними, зібраними у 29 країнах, залежить від суб'єктивної оцінки населенням поточної економічної ситуації, оцінки того, як фінансова ситуація середньої людини змінилася за останні 20 років, переконання, що у країні проживання захищена свобода людини публічно виражати свої погляди, відчуття справедливості судової системи [8].

За даними дослідження «Євробарометр», маємо такі показники довіри та недовіри до інститутів та медіа в середньому по ЄС [9].

З травня 2016 по листопад 2019 показники довіри до державного управління демонстрували наступну динаміку: у травні 2016 р. недовіра перевищувала довіру на 3 %, але вже з кінця 2016 ситуація змінюється і рівні довіри починають перевищувати рівні недовіри. На 2018 р. скоріше довіряли 50 %, а скоріше не довіряли 44 %.

З листопада 2000 по листопад 2018 р. рівень довіри/недовіри до правосуддя демонстрував постійні коливання, і зазвичай показники поділялися приблизно порівну. На 2018 р. скоріше довіряли 51 %, скоріше не довіряли 45 %.

З листопада 2000 року по листопад 2018 показники недовіри до національних парламентів практично постійно значно переважають показники довіри. На 2018 р. скоріше не довіряли 58 %, скоріше довіряли 36 %.

З квітня 2001 по грудень 2018 рівні не-

довіри стійко та значно переважають рівні довіри до національних урядів. На 2018 р. скоріше не довіряли 59 %, скоріше довіряли 36 %.

З листопада 2000 року по листопад 2018 показники довіри/недовіри до телебачення розподілялися в основному так, що довіра лише трохи перевищувала рівні недовіри. На 2018 р. скоріше довіряли 50 %, скоріше не довіряли 46 %.

З вересня 2006 по листопад 2018 року показники недовіри до інтернету як медіа стабільно росли і практично постійно перевищували рівні довіри. На 2018 р. скоріше не довіряли 53 %, довіряли 32 %.

З листопада 2014 по листопад 2018 р. показники недовіри до соціальних мереж стійко вищі за показники довіри. У 2018 р. скоріше не довіряють 64 %, скоріше довіряють 19 %.

З листопада 2000 р. по листопад 2018 показники недовіри до преси майже постійно перевищували показники довіри, за винятком коротких періодів у 2006 та 2018, коли довіра буквально на відсоток переважала рівень недовіри. У 2018 р. скоріше довіряли 47 %, а скоріше не довіряли 46 %.

Але повернемося до розгляду функціонування сучасної медіа системи в Україні в умовах близькості воєнних дій. Цікавим постає дослідження за допомогою фокус-груп та глибинних інтерв'ю споживання медіа серед мешканців Луганської та Донецької областей (частин, підконтрольних уряду України), проведене в липні-серпні 2017 р., яке охопило 173 респонденти з 9 населених пунктів [4, с. 7]. На сході країни війна має наслідком звуження кола довіри до кола безпосередніх особистісних контактів (друзів, знайомих і навіть незнайомих людей) [4, с. 10].

Окрім поширеного негативного ставлення до ЗМІ, декларованої недовіри до них, частина опитаних декларувала навіть небажання отримувати інформацію зі ЗМІ. Але попри артикульовану позицію «значна частина респондентів схильна до спонтанного відтворення тез з медійного дискурсу, зокрема стосовно доволі суперечливих тем» [4, с. 9].

Дослідники констатували сильний запит на позитивні новини, роздратованість «чорнухою» новинного контенту. «Сильною є втома від домінування негативу в дискурсі, від фокусування на негараздах, насильстві, економічній та соціальній безвиході. Невідповідність повідомлень про ситуацію на фронті реальності сприймається як цілеспрямована брехня; це, а також засилля політичного популізму в медійному дискурсі формує сильну недовіру до українських медіа та уряду («всі брешуть»))» [4, с. 5]. Автори дослідження фіксують неусвідомлене очікування чи пошук комфорту в контенті ЗМІ (наприклад, щоб

ЗМІ обґрунтовано демонстрували розвиток країни чи просували ідеї кращого суспільства тощо).

Також для ілюстрації специфіки сприйняття населенням медіаконтенту наведемо цитату з висновків згаданого дослідження: «Існує сильне роздратування від невідповідності медіаконтенту інформаційним потребам громадян, ігнорування їх проблем та невідображення їхньої реальності, недружності на рівні вибору тем, лексики, фокусу висвітлення подій» [4, с. 5].

Окремо автори дослідження відзначають задоволення інформаційних потреб за рахунок авторських проєктів, блогів, окремих політиків, місцевих лідерів думок. «За таких умов довіра є персоналізованою: довіряють не ЗМІ, а окремим персоналіям» [4, с. 5]. Довіра до окремих телеведучих, експертів чи інших медійних персон, блогерів продовжує тенденцію до персоналізації довіри, коли інститути загалом її втратили. Симпатії та довіру викликають персоналії, щодо яких у респондентів «когнітивний консонанс». Ті ж блогери, на відміну від політиків чи журналістів, не сприймаються як частина політичного класу, приваблюють простотою мови, іронією чи гумором [4, с. 21–22].

За даними дослідження, довіра респондентів до тих чи інших джерел чи повідомлень є скоріше емоційно обумовленою. А також: «В сприйнятті громадянами інформації розмита межа між медіа, блогерами, політиками, урядом. Медійний та політичний, мейнстрімний та маргінальний дискурси для них зливаються в один потік. Відтак недовіра до окремих політиків чи уряду переноситься людьми на медіа в цілому. Люди демонструють гостру втому від політики <...>» [4, с. 5].

Існує низка чинників, які істотно впливають на інформаційне споживання громадян у прифронтових областях. 1) Структурні чинники: фізичний доступ до ЗМІ (чи «ловлять» українські/сепаратистські/російські радіостанції і телеканали, чи можна купити пресу; доступ до інтернету); рівень задоволення базових потреб (ті, хто потерпають від матеріальної незабезпеченості, дистанціюються від інформації у ЗМІ, зосереджуючись на нагальних потребах). 2) Відчуття власної суб'єктності/об'єктності (тобто здатності впливати на своє життя, життя в громаді, країні): більша об'єктність корелює не лише з більшою апатією, песимізмом, патерналізмом, респонденти з більшою об'єктністю також більше схильні сприймати ЗМІ як частину естеблїшменту, протиставляти себе їм, поширювати негативне ставлення до політичних кіл на ЗМІ, вони схильні переважно з недовірою

ставитися до мейнстримних наративів (хоча тут більше впливає сприйняття РФ); вони схильні більш узагальнено оцінювати ЗМІ; тоді як люди з більшим відчуттям суб'єктності демонструють менший нігілізм та узагальненість у критиці ЗМІ, більш активно використовують групи у соціальних мережах, часто місцеві. 3) Відчуття цінності зв'язків із Росією, що стосується як прагматичних моментів, так і питань ідентичності [4, с.14–19].

Дослідники вказали на наявність групи людей, що свідомо відмовилися від перегляду телеканалів через недовіру до них, викликану маніпуляціями та неправдивою інформацією: відмова від телебачення може виступати як наслідком активного протестного ставлення до інформації (наприклад, свідомого переходу в інтернет), так і наслідком апатії та зневіри і як наслідок інформаційної самоізоляції [4, с. 21].

Місцеві групи у соцмережах викликають у респондентів довіру через відчуття включеності звичайних користувачів у продукування та обговорення інформації [4, с. 24]. Яскраво у них проявлялася функція локальних медіаспільнот.

Висновки.

Для функціонування інформаційної системи у суспільстві Другого модерну характерні такі риси. Телебачення продовжує залишатися найбільш впливовим видом медіа; хоча його роль і знижується, але телеканали помітно поширюють свій вплив через інтернет. Телеканали перебувають під впливом загальної тенденції концентрації медіавласності в руках олігархічних груп, поєднаних з відповідними політичними силами.

На другому місці серед джерел інформації знаходяться медіа, що функціонують на базі інтернету (Інтернет-ЗМІ, соціальні мережі, месенджери). Саме ця група буде в подальшому лише збільшувати свій вплив. Тут звертають на себе увагу впливи інтернет-компаній гігантів, що мають надзвичайно великий вплив на регулювання публічної сфери (власники пошукових систем, соціальних медіа). Соціальні медіа – мережі комунікацій практично нерегульовані більшістю держав і відкриті для непрозорих політтехнологічних впливів, зокрема із-за кордону. Що не відміняє негативного впливу на свободу слова у випадку підконтрольності мереж державі у авторитарних країнах.

Криза довіри до традиційних інститутів масової комунікації збільшує вагу неформальних комунікаційних мереж офлайн та онлайн, персоніфікує довіру до медіафігур (блогери, експерти тощо). Ця криза довіри не може бути розглянута поза загальним контекстом кризи

довіри до політичних інститутів, економічними процесами у суспільствах Другого модерну.

На основі даних досліджень з США, ЄС, України ми фіксуємо проблему високих рівнів недовіри до ЗМІ та політичних інститутів. В Україні ситуація загострюється війною. В умовах близькості воєнних дій на сході України найнижчим є рівень довіри до центральних телеканалів порівняно з іншими частинами країни та найвищим рівень отримання інформації з неформальних джерел найближчого соціального оточення, як і довіра до цього джерела.

У свідомості значної частини населення ЗМІ та політичний істеблішмент зливаються, зокрема через зв'язок більшості медіа з певними політико-економічними групами, тож недовіра до політичних сил та інститутів пов'язана з недовірою до медіа.

Часто вибір медіа залежить не лише від якості контенту, але і від того, чи відповідає дискурс певного ЗМІ переконанням споживача. Симптоматичним явищем у функціонуванні медіасистеми, політичної системи суспільства є масове поширення «фейків» як елементів політичних кампаній та інформаційних війн і такого явища як «постправа» – коли об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні суспільної думки, ніж звернення до емоцій і особистих переконань. Створення викривленої картини реальності у медіа через «фейки», перетворення політики на шоу та «хайп», падіння якості дискусії у публічній сфері є виявом інституціональної дисфункції політичних та інститутів медіа на даному етапі розвитку суспільства Другого модерну. Часто політичні меседжі втілюються у розважальний формат контенту. Поширення політичного популізму в сукупності з поширенням недовіри до еліт та експертів є частиною ширшого контексту явищ: економічної ситуації, її суб'єктивного переживання населенням, оцінки населенням свободи слова та преси тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. Київ : Детектор медіа, 2019. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/DM-KMIS_Report_05_2019_web.pdf (дата звернення: 01.03.2020).
2. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні 12–23 червня, 2019. Звіт. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf (дата звернення: 01.03.2020).
3. Дослідження інтернет-аудиторії Opinion Software Media на замовлення Інтернет Асоціації України. URL: <https://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi> (дата звернення: 01.03.2020).
4. Інформаційне споживання, потреби та погляди мешканців Сходу України (частини Луганської та Донецької областей, підконтрольні уряду України) : Звіт за результатами дослідження. Київ : Детектор Медіа, 2017. URL: https://issuu.com/maynadorosh/docs/dm_media_20consumption_20east (дата звернення: 01.03.2020).
5. Кононов І. Ф., Котеленець К. М., Петренко О. С., Плясов В. С. Інформація у регіональній спільноті. *Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі*: монографія / за ред. І. Ф. Кононова. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 68–84.
6. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / [О. Г. Злобіна, Н.В. Костенко, М. О. Шульга та ін.]; за наук. ред. М.О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 103–111.
7. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 479.
8. Castillo A., Huang Ch., Silver L. In many countries, dissatisfaction with democracy is tied to views about economic conditions, personal rights. Pew Research Center. 2019. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/29/in-many-countries-dissatisfaction-with-democracy-is-tied-to-views-about-economic-conditions-personal-rights/> (дата звернення: 01.03.2020).
9. Eurobarometer Interactive. Trust in institutions URL: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/index> (дата звернення: 01.03.2020).
10. Facebook to ban anti-vaxx ads in new push against 'vaccine hoaxes'. *The Guardian*. 2019. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/07/facebook-anti-vaxx-vaccine-hoax-ads> (дата звернення: 01.03.2020).
11. Kennedy J. Populist politics and vaccine hesitancy in Western Europe: an analysis of national-level data. *European Journal of Public Health*. 2019. Volume 29. Issue 3. P. 512–516ю doi: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz004>. URL: <https://academic.oup.com/eurpub/article-abstract/29/3/512/5364298?redirectedFrom=fulltext> (дата звернення: 01.03.2020).
12. News Use Across Social Media Platforms 2016. Pew Research Center. 2016. URL: <https://www.journalism.org/2016/05/26/news-use-across-social-media-platforms-2016/> (дата звернення: 01.03.2020).
13. Norman J. Americans' Confidence in Institutions Stays Low. *GALLUP*. 2016. URL: <https://news.gallup.com/poll/192581/americans-confidence-institutions-stays-low.aspx> (дата звернення: 01.03.2020).
14. Oxford Dictionaries: 'post-truth'. 2016. URL: <https://www.lexico.com/en/definition/post-truth> (дата звернення: 01.03.2020).
15. Post-truth politicians such as Donald Trump and Boris Johnson are no joke. *The Guardian*. 2016. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/13/boris-johnson-donald-trump-post-truth-politician> (дата звернення: 01.03.2020).
16. Samson K. EU Election Primer: Why Rising Populism Matters Most Now. 2019. URL: https://news.gallup.com/opinion/gallup/257684/election-primer-why-rising-populism-matters.aspx?g_source=link_NEWSV9&g_medium=TOPIC&g_campaign=item_&g_content=EU%2520Election%2520Primer%3a%2520Why%2520Rising%2520Populism%2520Matters%2520Most%2520Now (дата звернення: 01.03.2020).
17. Wellcome Global Monitor. How does the world feel about science and health? *GALLUP*. 2018. URL: <https://wellcome.ac.uk/sites/default/files/wellcome-global-monitor-2018.pdf> (дата звернення: 01.03.2020).

REFERENCES

1. Dzherela informaciji, mediaghramotnist i rosijsjka propaghanda: rezuljtaty vseukrajinsjkogho opytuvannja ghromadsjkoji dumky. Analytichnyj zvit. [Sources of information, media literacy and Russian propaganda: the results of all-Ukrainian poll of public opinion. Analytical report]. (2019). Kyiv: Detector Media. Retrieved from https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/DM-KMIS_Report_05_2019_web.pdf [in Ukrainian].
2. Dynamika suspiljno-politychnykh pohljadiv v Ukrajinі 12-23 chervnja, 2019. Zvit. [Dynamics of socio-political views in Ukraine 2019, June 12–23. Report]. (2019). Retrieved from http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2019_june_survey_of_residents_of_ukraine.pdf [in Ukrainian].
3. Doslidzhennja internet-audytoriji Opinion Software Media na zamovlennja Internet Asociaciji Ukrajinjy. [Internet audience research Opinion Software Media on the order of the Internet Association of Ukraine]. (2019). Retrieved from <https://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi> [in Ukrainian].

4. Informacijne spozhyvannja, potreby ta pohljady meshkanciv Skhodu Ukrainy (chastyny Lughanskoji ta Doneckoji oblasti, pidkontroljni urjady Ukrainy): Zvit za rezuljtatamy doslidzhennja. [Information consumption, needs and attitudes of residents of the East of Ukraine (parts of Luhansk and Donetsk oblasts controlled by the Ukrainian government). Report on the results of the study]. (2017). Kiyv: Detector Media. Retrieved from https://ms.detector.media/content/images2/DM_draft_East-web.pdf [in Ukrainian].
5. Kononov, I., Kotelenets, K., Petrenko, O., & Plyasov V. (2018). Informacija u regionalnij spiljnoti. [Information in the regional community]. *Masova svidomistj u zoni vojennoho konfliktu na Donbasi – Mass consciousness in the zone of a military conflict in the Donbass*. I. Kononov (Ed.). (pp. 68–84). Vinnytsya: Tvory Ltd. [in Ukrainian].
6. Shulga, M. O. (Ed.). (2017). *Stan suchasnoho ukrajinskogho suspiljstva: cyvilizacijnyj vymir [The state of modern Ukrainian society: civilization dimension]*. (pp. 103–111). Kiyv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Vorona, V., & Shulga, M. O. (Ed.). (2013). *Ukrajinsjke suspiljstvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sociologichnyj monitoryng [Ukrainian society 1992–2013. Status and dynamics of changes. Sociological monitoring]*. (p. 479). Kiyv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Castillo, A., Huang, Ch., & Silver, L. (2019). In many countries, dissatisfaction with democracy is tied to views about economic conditions, personal rights. Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/29/in-many-countries-dissatisfaction-with-democracy-is-tied-to-views-about-economic-conditions-personal-rights/>.
9. Eurobarometer Interactive. Trust in institutions. (2018). Retrieved from <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/index>.
10. Facebook to ban anti-vaxx ads in new push against 'vaccine hoaxes'. (2019). *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/07/facebook-anti-vaxx-vaccine-hoax-ads>
11. Kennedy, J. (2019). Populist politics and vaccine hesitancy in Western Europe: an analysis of national-level data. *European Journal of Public Health*, 29 (3), 512–516. doi: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz004>. Retrieved from <https://academic.oup.com/eurpub/article-abstract/29/3/512/5364298?redirectedFrom=fulltext..>
12. News Use Across Social Media Platforms 2016. Pew Research Center. (2016). Retrieved from <https://www.journalism.org/2016/05/26/news-use-across-social-media-platforms-2016/>.
13. Norman, J. (2016). Americans' Confidence in Institutions Stays Low. *GALLUP*. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/192581/americans-confidence-institutions-stays-low.aspx>.
14. Oxford Dictionaries: 'post-truth'. (2016). Retrieved from <https://www.lexico.com/en/definition/post-truth>.
15. Post-truth politicians such as Donald Trump and Boris Johnson are no joke. (2016). *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/13/boris-johnson-donald-trump-post-truth-politician>
16. Samson, K. (2019). EU Election Primer: Why Rising Populism Matters Most Now. Retrieved from https://news.gallup.com/opinion/gallup/257684/election-primer-why-rising-populism-matters.aspx?g_source=link_NEWSV9&g_medium=TOPIC&g_campaign=item_&g_content=EU%2520Election%2520Primer%3a%2520Why%2520Rising%2520Populism%2520Matters%2520Most%2520Now.
17. Wellcome Global Monitor. How does the world feel about science and health? (2008). *GALLUP*. URL: <https://wellcome.ac.uk/sites/default/files/wellcome-global-monitor-2018.pdf>.

Юрко Ольга Сергіївна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Луганський національний університет ім.
Тараса Шевченка
92703, Старобільськ, площа Гоголя, 1

Email: petrenkoo.s2050@gmail.com

Yurko Olha

Ph.D. of Sociology Science, Assoc. Prof.
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogol Sq., Starobelsk, 92703, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3810-5556

Цитування: Юрко О. С. Функціонування інформаційної системи у суспільстві другого модерну в умовах воєнного конфлікту. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 108–117.

Citation: Yurko, O.S. (2020). Funktsionuvannia informatsiinoi systemy u suspilstvi druhoho modernu v umovakh voiennoho konfliktu [The functioning of information system in the society of the Second modern in conditions of military conflict]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 108–117.

Стаття надійшла / Article arrived: 25.03.2020

Схвалено до друку / Accepted: 07.03.2020

Абхазский кризис: от Концепции осознания общих угроз к построению «Абхазского сообщества безопасности»

Александр Русецкий, Лаборатория Геополитического моделирования Кавказского Международного Университета

Ольга Дорохина, Тбилисский институт международных отношений

Мир может в конце концов прийти, но только тогда, когда победа и поражение потеряют свое значение.

Карл Юнг

Данная статья является частью исследования, проводимого в рамках Программы поддержки докторантских работ Грузинского национального фонда науки имени Шота Руставели. Наименование исследования – «Интердисциплинарный анализ комплексной системы Абхазского конфликта методом 4D-RAV-17» (номер гранта – PHDF□18□1147). Метод представляет из себя совокупность известных и инновационных подходов и техник.

Данная статья является частью указанного исследования. Комплексная система Абхазского конфликта в данной статье получила условное определение – Абхазский кризис. Политическая составляющая комплексной системы – соответственно названа Абхазским политическим кризисом и является главным объектом исследования в рамках статьи.

Статья направлена на решение конкретной научно-прикладной задачи – на определение научно обоснованного метода для позитивной трансформации Абхазского политического кризиса и перехода к новому уровню политического порядка – к Абхазскому сообществу безопасности.

В статье рассматривается возможность проведения работы по разработке и внедрению нового, альтернативного существующему, миротворческого процесса, в основу которого может лечь политика перехода Абхазского политического кризиса к новому политическому порядку. Инструментами последовательного перехода являются:

- построение модели структуры Абхазского политического кризиса.
- Концепция осознания общих угроз.
- Концепция Абхазского сообщества безопасности.

Работа может быть отнесена к исследованиям: Абхазии (Abkhazian Studies); конфликтов и мира (Conflicts and Peace Studies), кризисов (Crisis Studies), проблем безопасности (Security Studies), политики (Political Studies) и международных отношений (International Studies).

Практическая значимость работы и новизна. В результате рефлексивного анализа прошлого и существующего политического и научного дискурса, впервые было показано отсутствие холистических исследований и доминирование редукционизма в восприятии и в описании Абхазского кризиса и отдельных конфликтов – его составляющих. В научных работах в основном сложный и многосоставной конфликт сводится к гибридной и научно-необоснованной формулировке – «грузино-абхазский» конфликт. Данная формулировка доминирует также в политическом дискурсе и даже в международных документах.

В результате тщательного анализа и синтеза полученной информации, впервые было дано краткое и условное определение комплексной системы Абхазского конфликта – «Абхазский кризис».

В результате данного исследования впервые, на научном уровне, угрозы безопасности рассматриваются в качестве миротворческого ресурса и сформулирована Концепция осознания общих угроз.

Также впервые (в случае Абхазского кризиса) была предложена к рассмотрению известная Теория сообщества безопасности для международных отношений Карла Дойча. Она была адаптирована к специфике данного конфликта, не относящегося только к измерению международных отношений. В исследовании была произведена классификация политической составляющей кризиса и предложена модель Абхазского политического кризиса, включающая в себя и внутреннюю, и международные составляющие кризиса. Представленная дефиниция – «смешанный конфликт» – теоретически решила конфликт между сторонниками определять этот конфликт как «внутренний, локальный» и теми, кто считает его «международным». Это полезное решение и для других политических конфликтов постсоветского пространства, в частности, для «Донбасского кризиса».

С теоретической и с практической точек зрения было обращено внимание на тот факт, что исследования в области безопасности (Security Studies), рассматриваются подсистемой исследований в сфере международных отношений (International Studies), что не позволяет эффективно использовать существующие в этих сферах научные достижения к смешанным конфликтам.

В статье предлагаются конкретные инновационные идеи для внедрения данных подходов и техник. Данная статья предлагает решение задач повышения эффективности миротворческого процесса. Сама задача носит инновационный характер, так как в основном исследования, проводимые ранее в данной сфере (вокруг Абхазского конфликта), в большей степени ориентированы на исследование конфликтов (Conflicts Studies), а не миротворчества (Peace Studies). В частности, это касается дефицита исследований, направленных на изучение эффективности миротворческих процессов.

В результате формализации полученных результатов, в статье приведены новые политические понятия – неологизмы, до данного момента не используемые (или не в достаточной степени используемые) по отношению к данной проблематике. Среди них можно выделить следующие: «Абхазский кризис»; «смешанный конфликт»; «сецессионисты Абхазии»; «унионисты Абхазии»; «ирредентисты Абхазии»; «интернационализация миротворческого процесса»; «легитимность миротворческих форматов»; «демократизация переговорного процесса»; «Абхазское сообщество безопасности».

В результате проведенной работы представлен алгоритм поэтапных действий, который может привести к выходу из кризиса и переходу к новому уровню культуры управления и политическому порядку. Также приведены конкретные практические рекомендации, которые могут быть использованы участниками процесса.

Исследования по совершенствованию данной модели продолжают, подготавливаются следующие статьи, ведутся переговоры по внедрению с представителями сторон-участниц на экспертном и политическом уровне.

Данное исследование может быть полезным для тех, кто интересуется Абхазским вопросом, а также для адаптации и использования, изложенных в статье подходов и техник для повышения качества миротворческих процессов по урегулированию других конфликтов и кризисов.

Ключевые слова: Абхазский кризис; общие угрозы; Абхазское сообщество безопасности; миротворческий процесс; новый политический порядок

Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an "Abkhazian Security Community"

Alexander Rusetsky, Laboratory of Geopolitical Modelling of Caucasus International University

Olga Dorokhina, Tbilisi Institute of International Relations

This article is part of a research conducted as part of the Support Program for Doctoral Studies of Shota Rustaveli Georgian National Science Foundation.

Name of the research – "Interdisciplinary analysis of the complex system of the Abkhazian conflict by the method 4D-RAV-17" (grant number – PHDF□18□1147). The method is a combination of well-known and innovative approaches and techniques. This article is part of the abovementioned research. The complex system of the Abkhazian conflict in this article received a conditional definition – the Abkhazian crisis. The political component of the complex system is accordingly called the Abkhazian political crisis and is the main object of research in the framework of the article.

The article is aimed at solving a specific scientific and applied task – at determining a scientifically based method for the positive transformation of the Abkhazian political crisis and the transition to a new level of political order – to the Abkhazian security community.

The article considers the possibility of carrying out work on the development and implementation of a new, alternative to the existing, peacemaking process, which can be based on the policy of the transition of the Abkhazian political crisis to a new political order.

Consecutive transition tools are the following:

- building a model of the structure of the Abkhazian political crisis;
- The concept of awareness of common threats;
- The concept of the Abkhazian security community.

The work can be attributed to the following studies: Abkhazian Studies; Conflicts and Peace Studies, Crisis Studies, Security Studies, Political Studies and International Studies.

The practical significance of the work and novelty. As a result of a reflective analysis of the past and existing political and scientific discourse, the absence of holistic research and the dominance of reductionism in the perception and description of the Abkhazian crisis and individual conflicts – its components - were first shown. In scientific works, a mostly complex and multi-component conflict is taken down to a hybrid and scientifically unreasonable formulation – "Georgian-Abkhazian" conflict. This wording also dominates in political discourse and even in international documents.

As a result of a thoroughful analysis and synthesis of the information received, for the first time a brief and conditional definition was given to the complex system of the Abkhazian conflict – "Abkhazian crisis".

As a result of this research, for the first time, at a scientific level, security threats are considered as a resource for peacemaking and the Concept of awareness of common threats is formulated.

Also, for the first time (in the case of the Abkhazian crisis), the well-known Theory of the Security Community for International Relations of Karl Deutsch was proposed. It was adapted to the specifics of this conflict, not only related to the dimension of international relations. The political component of the crisis was classified in the research and a model of the Abkhazian political crisis was proposed, which includes both the domestic and international components of the crisis. The presented definition – "mixed conflict" theoretically resolved the conflict between supporters to define this conflict as "internal, local" and those who consider it "international". This is a useful solution for other political conflicts of the post-Soviet Union space, in particular, for the "Donbas crisis".

From a theoretical and practical points of view, attention was drawn to the fact that Security Studies are considered a subsystem of studies in the field of International Studies, which does not allow the effective use of existing scientific achievements in these fields for mixed conflicts.

The article proposes specific innovative ideas for implementing these approaches and techniques. This article proposes solutions to the problems of increasing the effectiveness of the peacemaking process. The task itself has an innovative character, since basically researches conducted earlier in this area (around the Abkhazian conflict) is more focused on the Conflicts Studies, rather than Peace Studies. In particular, this concerns the lack of research aimed at studying the effectiveness of peacemaking processes.

As a result of formalization of the results obtained, the article presents new political concepts – neologisms, which until now have not been used (or not sufficiently used) in relation to this issue. Among them the following may be outlined: "Abkhazian crisis"; "Mixed conflict", "secessionists of Abkhazia"; "unionists of Abkhazia"; "irredentists of Abkhazia"; "Internationalization of the peacemaking process"; "legitimacy of peacemaking formats"; "democratization of the negotiation process"; "Abkhazian Security Community".

As a result of the conducted work, an algorithm of stage-by-stage actions is presented, which can lead to a way out of the crisis and a transition to a new level of management culture and political order. It also provides specific practical recommendations that can be used by the participants in the process.

Research on improvement of this model is ongoing, the following articles are being prepared, and negotiations are conducted on implementation with representatives of the participating parties at the expert and political levels.

This research may be useful for those interested in the Abkhazian issue, as well as for adapting and using the approaches and techniques described in this article to improve the quality of peacemaking processes to resolve other conflicts and crises.

Keywords: *Abkhazian crisis; common threats; Abkhazian security community; peacemaking process; new political order*

Абхазька криза: від Концепції усвідомлення спільних загроз до побудови «Абхазької спільноти безпеки»

Олександр Русецький, Лабораторія Геополітичного моделювання Кавказького Міжнародного Університету

Ольга Дорохіна, Кавказький міжнародний університет

Дана стаття є частиною дослідження, проведеного в межах Програми підтримки докторантських робіт Грузинського національного фонду науки імені Шота Руставелі. Найменування дослідження – «Інтердисциплінарний аналіз комплексної системи Абхазького конфлікту методом 4D-RAV-17» (номер гранту – PHDF-18-1147). Метод являє собою сукупність відомих і інноваційних підходів і технік.

Дана стаття є частиною зазначеного дослідження. Комплексна система Абхазького конфлікту в даній статті отримала умовне визначення – Абхазька криза. Політична складова комплексної системи – відповідно названа Абхазькою політичною кризою і є головним об'єктом дослідження в межах статті.

Стаття спрямована на вирішення конкретного науково-прикладного завдання – на визначення науково обґрунтованого методу для позитивної трансформації Абхазької політичної кризи і переходу до нового рівня політичного порядку – до абхазького співтовариства безпеки.

У статті розглядається можливість проведення роботи з розробки і впровадження нового, альтернативного наявному, миротворчого процесу в основу якого може лягти політика переходу Абхазької політичної кризи до нового політичного порядку. Інструментами послідовного переходу є:

- побудова моделі структури Абхазької політичної кризи;
- Концепція усвідомлення загальних загроз;
- Концепція Абхазької спільноти.

Робота може бути віднесена до досліджень: Абхазії (Abkhazian Studies); конфліктів і миру (Conflicts and Peace Studies), криз (Crisis Studies), проблем безпеки (Security Studies), політики (Political Studies) та міжнародних відносин (International Studies).

Практичне значення роботи і новизна. У результаті рефлексивного аналізу минулого і наявного політичного та наукового дискурсу, уперше було показано відсутність холистичних досліджень і домінування редукціонізму у сприйнятті і в описі Абхазької кризи і окремих конфліктів – її складових. У наукових роботах в основному складний і багатоскладовий конфлікт зводиться до гібридного і науково-необґрунтованого формулювання – «грузино-абхазький» конфлікт. Дане формулювання домінує також у політичному дискурсі і навіть у міжнародних документах.

У результаті ретельного аналізу і синтезу отриманої інформації уперше було дано короткий і умовне визначення комплексної системи Абхазького конфлікту – «Абхазька криза».

У результаті даного дослідження вперше, на науковому рівні, загрози безпеки розглядаються в якості миротворчого ресурсу і сформульована Концепція усвідомлення загальних загроз.

Також уперше (у разі Абхазької кризи) була запропонована до розгляду відома Теорія спільноти безпеки для міжнародних відносин Карла Дойча. Вона була адаптована до специфіки даного конфлікту, який не належить тільки до вимірювання міжнародних відносин. У дослідженні була проведена класифікація політичної складової кризи і запропонована модель Абхазької політичної кризи, що включає в себе і внутрішню, і міжнародну складові кризи. Представлена дефініція – «змішаний конфлікт» теоретично вирішила конфлікт між прихильниками визначити цей конфлікт як «внутрішній, локальний» і тими, хто вважає його «міжнародним». Це корисне рішення і для інших політичних конфліктів пострадянського простору, зокрема, для «Донбаської кризи».

З теоретичної і з практичної точок зору було звернено увагу на той факт, що дослідження в галузі безпеки (Security Studies) розглядаються підсистемою досліджень у сфері міжнародних відносин (International Studies), що не дозволяє ефективно використовувати наявні в цих сферах наукові досягнення до змішаних конфліктів.

У статті пропонуються конкретні інноваційні ідеї для впровадження даних підходів і технік. Дана стаття пропонує вирішення завдань підвищення ефективності миротворчого процесу. Сама задача носить інноваційний характер, оскільки в основному дослідження, проведені раніше у даній сфері (навколо абхазького конфлікту), більшою мірою орієнтовані на дослідження конфліктів (Conflicts Studies), а не миротворчості (Peace Studies). Зокрема, це стосується дефіциту досліджень, спрямованих на вивчення ефективності миротворчих процесів.

У результаті формалізації отриманих результатів, у статті наведені нові політичні поняття – неологізми, що до даного моменту не використовуються (або не в достатній мірі використовуються) щодо даної проблематики. Серед них можна виокремити наступні: «Абхазька криза»; «змішаний конфлікт», «сецесіоністів Абхазії»; «уніоністи Абхазії»; «ірредентистів Абхазії»; «Інтернаціоналізація миротворчого процесу»; «Легітимність миротворчих форматів»; «Демократизація переговорного процесу»; «Абхазьке співтовариство безпеки».

У результаті проведеної роботи представлений алгоритм поетапних дій, який може призвести до виходу з кризи і переходу до нового рівня культури управління і політичного порядку. Також наведені конкретні практичні рекомендації, які можуть бути використані учасниками процесу.

Дослідження щодо вдосконалення даної моделі тривають, готуються наступні статті, ведуться переговори із впровадження з представниками сторін-учасниць на експертному і політичному рівні.

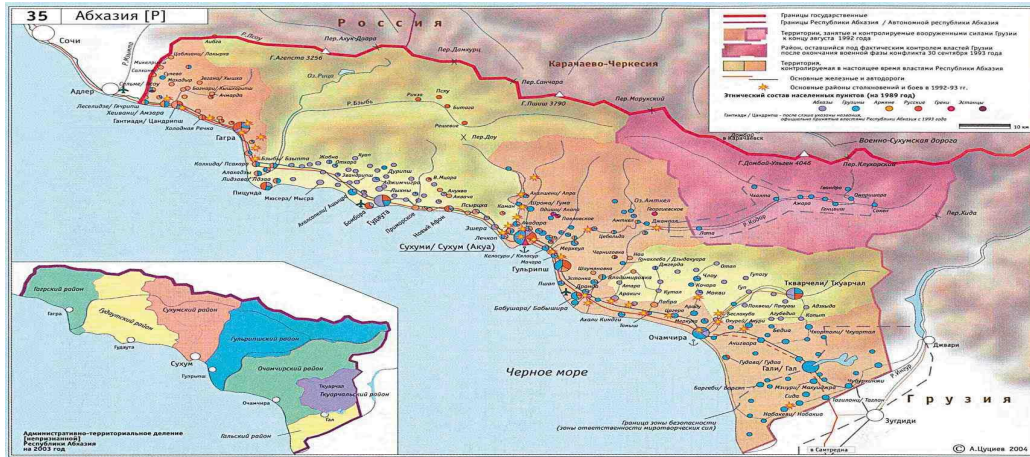
Дане дослідження може бути корисним для тих, хто цікавиться Абхазьким питанням, а також для адаптації і використання викладених в статті підходів і технік для підвищення якості миротворчих процесів щодо врегулювання інших конфліктів і криз.

Ключові слова: Абхазька криза; загальні загрози; Абхазьке співтовариство безпеки; миротворчий процес; новий політичний порядок

Описание Абхазского политического кризиса

После распада СССР, по разным данным, в результате Абхазского кризиса погибли во время боевых действий, насилия и террора (в 1989–2019

гг.) более 10 000 тысяч человек, более 200 000 оказались насильственно изгнанными, около 100 000 были вынуждены покинуть Абхазию «по своей воле».

Источник: Цуциев А., Атлас этнополитической истории Кавказа, Карта 35. Зона конфликта в Абхазии (1992–1993) [17]

Данные по населению Абхазии в разных источниках разные и являются предметом информационно-пропагандистской составляющей Абхазского кризиса.

Согласно данным последней Всесоюзной переписи населения [20], проведенной в 1989 г., численность населения Абхазии составляла 525 061 человек [1, с. 252]. По переписи же населения, проведенной де-факто властями Абхазии в 2003 г., численность населения составила – 215 972 [18]. По оценке Сакстата (Грузинского статистического агентства) население Абхазии на 2003 г. составляло 179 000 [20]. Как видим разница весьма значимая.

За последние 30 лет, наряду с количественными изменениями населения Абхазии, произошли и качественные изменения. В Абхазии сократилось число жителей, поддерживающих территориальную целостность Грузии. Резко изменилась и этническая карта Абхазии. В таблице №1 приведены данные советской переписи, проведенной в 1989 г., а также, представленной сепаратистскими властями Абхазии. Необходимо отметить, что в переписи, мегрелы (составляющие основную этническую группу грузинского народа, выделены в отдельную группу, что является умышленным провоцированием конфликта между грузинскими этническими группами).

Введенное в статье понятие «Абхазский кризис» – это условное наименование сложной (комплексной) системы разнородных (этнических,

политических, экономических, религиозных, криминальных, лингвистических) конфликтов, происходящих вокруг Абхазии.

Данное определение («Абхазский кризис») является результатом длительных наблюдений за научным и политическим дискурсом, который до сегодняшнего представляет конфликт, предметом которого является само наименование конфликта. Этот конфликт является частью информационно-психологической войны.

Политический неологизм – «Абхазский кризис» – является попыткой сменить редуционистский подход – холистическим и предложить сторонам конфликта воспринять реальную картину конфликта, уйти от этнизированных стереотипов восприятия к реальному процессу урегулирования.

Именно доминирующий сегодня редуционистский, эгоцентричный и этнократический стиль политического мышления, ограничивающий свободу творческого и холистического переосмысления самого кризиса, завел переговорный процесс по урегулированию в тупик. Существующие форматы переговорных процессов по урегулированию конфликта не могут пока решить вопроса нормализации отношений между сторонниками и противниками отделения Абхазии от Грузии (сепаратистами и унионистами). Более того, этот вопрос в повестке дня и не рассматривается. Унионисты изъяты и из самого переговорного процесса.

Основными игроками рассматриваются «Тбилиси» (центральные власти Грузии) и «Сухуми»

Таблица 1

Динамика изменения численности и этнического состава населения Абхазии по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года [2] и данным «национального состава наличного населения на 1 января 2019 года «Республики Абхазия» [7]

Абхазия, все население	Население в 1989 г., чел.	Население на 1-ое января 2019 г., чел.	Изменение в 1989–2019 гг., чел.	Изменение в 1989–2019 гг., %
		525061	243936	-281125
Абхазы	93267	125778	32511	35%
Грузины	239872	43636	-199494	-83%
Мингрелы		3258		
Русские	74914	22465	-52449	-70%
Армяне	76541	41910	-34631	-45%
Греки	14664	1360	-13304	-91%
Украинцы	11655	1770	-9885	-85%
Осетины	1165	596	-569	-49%
Татары	1099	346	-753	-69%
Эстонцы	1466	358	-1108	-76%
Белорусы	2084	268	-1816	-87%
Турки	708*	748	40	6%
Цыгане	412	290	-122	-30%
Евреи	1682*	Нет данных		
Другие	5532	1153	-4379	-79%

*В отношении «евреев» в таблице представлены суммарные данные, так как во Всесоюзной переписи населения были перечислены следующие группы «евреи», «евреи горские», «евреи грузинские», «евреи среднеазиатские». Информации о численности «евреев» на 2019 год нет, также стоит отметить, что по этим данным нет информации о таких группах, которые были представлены в 1989 – азербайджанцы (517 чел.), поляки (457 чел.), немцы (344 чел.)

(сецессионисты). Эта неверная модель зафиксирована в различных международных документах и подрывает доверие к таким международным организациям, как ООН (резолюция 1666) [33]. Еще более плачевное положение по данному вопросу в Украине. Интересы унионистов Донбасса практически не защищены и не представлены. Создается такое впечатление, что проживающие на этих территориях люди тотально являются сторонниками децентрализации и ухода с политической орбиты Киева. Появляются в политическом и в научном дискурсе такие неадекватные термины, как «сепаратистские регионы». Подобный беспредел не допускается в других случаях. Например, в случае Нагорного Карабахского конфликта ситуация иная. «Степанакерт» не допускается в переговоры. Переговоры идут между «Баку» и «Ереваном». Это в некоторой степени выравнивает права сецессионистов (арцахцев) и унионистов (карабахцев). Однако, ни в одном из этих форматов уровень легитимности переговорного процес-

са не достаточен для позитивной трансформации конфликтов и переходу к новому уровню культуры сосуществования. В обоих случаях представители разделенных обществ должны иметь равные возможности участия в политических процессах, решающих, в том числе, и их судьбу. Необходима поддержка демократизации переговорных процессов [3].

Созданный «политический порядок» не удовлетворяет большую часть населения Абхазии, права и интересы многих подкатегорий населения нарушены. Они вытеснены из политического процесса. Особенно это касается сторонников территориальной целостности, проживающих на территории Абхазии или массово изгнанных в результате этнического и идеологического выдавливания. В условиях политических кризисов экономическое благополучие, территориальная целостность, политический режим, основные ценности, военная сила являются наиболее уязвимыми объектами, подверженными угрозам. [30; 31].

По определению Пушкаревой Г., политический кризис рассматривается как частичная или полная дезорганизация институционального политического порядка, когда нормы и правила, регулирующие политические взаимодействия, перестают выполнять свою основную функцию. Внешне кризис проявляется в нарастании политической девиации, в возникновении политических конфликтов [10, с. 140]. Абхазский политический кризис относится также к категории затяжных.

Главным показателем Абхазского политического кризиса является существование двух параллельных институтов власти (на территории Абхазии и в изгнании), которые взаимно не признают друг друга и находятся в конфронтации. То есть мы можем констатировать, с одной стороны, факт отсутствия единого политического института, обладающим достаточным уровнем легитимности для управления всем обществом, а, с другой стороны, попытку каждого из данных политических институтов считать себя легитимными. Ни один из них легитимным по отношению к Абхазии не является. Исходя из этого фундаментом политического кризиса является кризис легитимности власти.

Абхазия сегодня находится под военным, политическим и экономическим надзором со стороны РФ. На территории Абхазии размещены российские военные объекты, которые унионисты считают оккупационными. Они также напоминают, что Советской Россией часть территорий Западной Абхазии была аннексирована и является сегодня частью Краснодарского края.

Данное состояние Абхазского кризиса можно, согласно основателю девиантологии – Дюркгейму Э. (Durkheim E.), назвать аномией. По Дюркгейму, аномия — это такое состояние общества, при котором наступают разложение, дезинтеграция и распад системы ценностей и норм, гарантирующих общественный порядок [13, с. 140].

Грузинские ученые Туркиашвили Ш. и Горозия В., ссылаясь на Роберта Мертон, рассматривают аномию как результат конфликта между «культурой» и «социальными структурами». По Мертону, «Аномия выражает такую социальную ситуацию, когда люди не могут достичь своих целей законными средствами, и, в силу этого, они игнорируют указанные средства, пытаясь достичь цели незаконными средствами» [15].

Мертоновское определение аномии очень созвучно с тем, что происходит вокруг Абхазии.

Многосоставное в культурном понимании общество Абхазии находится в состоянии «переходного периода», в поиске «социальных структур», способных адекватно представить их интересы в сфере безопасности и развития. Генезис и развитие подсистем Абхазского общества различный в этническом, политическом, лингвистическом и культурном плане. И каждая из подсистем общества имеет на то свои соображения.

Существующий между ними конфликт в случае очередной его эскалации представляет из себя угрозу безопасности всем частям разделенного общества. Глубина разделения была увеличена в результате войн и насилия. При этом каждая составляющая Абхазского кризиса имеет свои границы раздела. Принципиально важным является тот факт, что границы этнические и политические не совпадают друг с другом как это наглядно представлено в случае Нагорно-Карабахского конфликта. Недоверие между сторонами политического конфликта не позволяет объединить усилия по предупреждению и/или минимизации других общих угроз.

Побежденные стороны намерены продолжать попытки трансформации ситуации, вывода российских войск, возвращения беженцев и создания нового политического порядка, учитывающие их интересы и права. Победившие стороны намерены продолжать действия, направленные на сохранение существующего положения и его утверждения. Однако сепаратисты пытаются уменьшить зависимость от России и ведут переговоры с Турцией [16] и со странами Запада, а ирредентисты Абхазии пытаются углубить процесс интеграции с РФ.

Модель политической составляющей Абхазского кризиса

В данной статье представлена обновленная модель политического кризиса по Абхазии, которая ранее была опубликована в таких работах, как «Сецессионисты и унионисты Грузии: от межобщинного диалога к общенациональному согласию» [14], «Конфликты и квазимиротворчество на Кавказе» [11].

В данной статье дедуктивно рассматривается лишь политическая составляющая Абхазского кризиса, которая представляет из себя многоуровневый конфликт смешанного типа, состоящий как из внутреннего, так и из международного конфликта. На внутреннем уровне она (политическая составляющая) представлена двумя подуровнями: Внутренний политический конфликт в Абхазии:

- Конфликт внутри Абхазии между двумя частями разделенного общества: – унионистами (сторонники территориальной целостности); – сецессионистами (сторонники отделения).

- Конфликт между сецессионистами: ирредентистами (сторонниками интеграции Абхазии в другие государства и сепаратистами (сторонниками независимого государства) Абхазии.

- Конфликт между ирредентистами: пророссийскими, протурецкими и проармянскими.

- Политический конфликт между сепаратистами – пророссийскими, протурецкими и прозападными (здесь сторонники нескольких прозападных течений – США, Великобритания, ЕС).

- Политический конфликт между – пророссийскими и прозападными унионистами (Единая Грузия на орбите России и Единая Грузия на орбите Запада. Усиливаются позиции третьей группы – «почвенников», ориентированных на максимальную независимость Грузии.

- Политический конфликт между самими абхазскими унионистами делит их также на следующие группы – конфедералисты, федералисты, автономисты, унитаристы.

Внутренний политический конфликт в Грузии:

- Конфликт внутри Грузии между центром и регионом (абхазские сецессионисты этот уровень считают не внутренним, а международным – между Абхазией и Грузией, опираясь на то, что являются признанным со стороны РФ независимым государством). Унионисты считают, что этот конфликт является внутренним делом Грузии. Конфликт между центром и регионом состоит из двух составляющих: «Центр – сецессионисты» и «Центр – унионисты».

На международном уровне можно выделить следующие составляющие:

- Абхазский кризис является подсистемой конфликтов, связанных с распадом СССР. Зафиксированы различные формы международного сотрудничества между сецессионистскими правительствами этих регионов, а также между соответствующими институциями унионистов [12].

- Конфликт между Грузией и РФ по Абхазии.

- Абхазский кризис является подсистемой Кавказского кризиса, представленного конфликтами как на Южном, так и на Северном Кавказе. В вооруженном противостоянии активное участие принимали боевики с Северного Кавказа.

Они поддерживали проект создания Конфедерации горских народов со столицей в Сухуми.

- Абхазско-Российский конфликт – части разделенного конфликтом общества – абхазские сецессионисты (в особенности сепаратисты), а также абхазские унионисты имеют свои исторические претензии к РФ. Этот конфликт унионисты рассматривают как часть конфликта Между Россией и Грузией, но сецессионисты – как автономный международный конфликт.

- Российско-Турецкий конфликт по Абхазии. Данный конфликт имеет глубокие исторические корни и является подсистемой Черноморского конфликта по разделу влияния между двумя державами.

- На сегодняшний день наглядно видна конфликтная дуга Северного Причерноморья – от Одессы до Батуми. Поэтому необходимо учитывать еще одну важную составляющую данного конфликта, а именно – Российско-Украинское противостояние на Черном море. Украина поддерживала традиционно в этом противостоянии Грузию и имело на то свои основания и глубокие интересы.

- Интересна конфликтная пара ГУАМ-РФ. Страны ГУАМ, это государства бывшего СССР, которые объединены общей проблемой – «сецессионизмом, поддерживаемым со стороны РФ». В некоторой степени, ГУАМ – альтернатива СНГ.

- Измерение с участием глобальных игроков (например, НАТО и ОДКБ).

Изложенная выше структура Абхазского политического конфликта показывает с одной стороны сложность решения поставленной задачи (позитивной трансформации конфликта), а с другой стороны, привлекательность предлагаемого нами инновационного метода.

Представленный анализ наглядно показывает подсистемы политического конфликта. Это – необходимая задача для построения архитектуры миротворческого процесса, которая соответствует структуре данного конфликта. Представленная в статье реальная структура наглядно показывает, что существующие переговорные форматы не соответствуют структуре Абхазского политического кризиса и являются примером квазимиротворчества. Для позитивной трансформации конфликтов и выхода из кризиса необходимо построение новой архитектуры миротворческого процесса, соответствующей модели кризиса, обладающего большей степенью легитимности и права называться миротворческим.

Краткое описание Концепции осознания общих угроз

Концепция осознания общих угроз представлена нами с той целью, чтобы найти возможности достойного и взаимовыгодного выхода из кризиса для всех участников рассматриваемого процесса.

Основой для сближения сторон-участниц, нами рассматривается политика осознания ими общих угроз. Вся история цивилизации состоит из того, что народы, враждующие традиционно между собой, объединялись для того, чтобы отразить угрозу нападения со стороны внешнего агрессора. Так формировались современные нации и государства. Эта тема наглядно представлена и в историографии, и в политических науках, и в теориях международных отношений.

Политика сближения сторон конфликта на основании осознания общих угроз, в виде общих противников, представлена в Общей теории социального конфликта Льюиса Козера (Coser L.) [22] как союз конфликтующих сторон против общего противника.

Однако существование «общего противника» является показателем конфликта второго уровня. Согласно логике Козера Л., новый конфликт содействует выдавливанию конфликта первого уровня, что является весьма спорным. Если следовать этой логике, то для урегулирования конфликта второго уровня необходим поиск нового общего противника. Таким образом, возникает третий уровень конфликта и «конфликтная матрешка».

Например, в Абхазском кризисе существует внутреннее идеологическое противостояние между двумя категориями сторонников сецессии Абхазии от Грузии: сепаратистами и ирредентистами. Первые хотят создания независимого государства, а вторые – интеграцию с Российской Федерацией. Вместе с тем они объединяют усилия против унионистов – сторонников территориальной целостности Грузии. Согласно данной модели, для урегулирования этого конфликта необходимо найти общего противника для унионистов и сецессионистов. И такие попытки существуют и в политическом, и в этническом измерениях конфликта. Однако этот процесс более похож на политические интриги, чем на миротворчество.

Подобный подход расширяет конфликт, появляются новые заинтересованные игроки, происходит интернационализация конфликта. В 2001–2008 гг. грузинские политические деятели

активно использовали в политическом дискурсе этот термин – «интернационализация конфликта», подразумевая поиск новых союзников. Например, эксперт из Грузии – Хелашвили Г. – в 2008 г. имел такое мнение:

«Интернационализация проблемы решения судьбы двух сепаратистских регионов уже произошла автоматически после того, как этот конфликт перерос в конфликт между Грузией и Россией. Международное вмешательство в этот конфликт будет необходимо, но это займет определенное время и будет зависеть от исхода более глобального противостояния России с Западом. К сожалению, из-за того, что проблема стала международной (то есть грузинско-российской), решить ее станет еще более сложно. В данном случае интернационализация не панацея, а наоборот - необходимость, не обещающая простого и быстрого решения» [5].

В этом небольшом тексте эксперт допускает несколько значимых ошибок, требующих внимания. Во-первых, грузино-российский конфликт (по Абхазии) не возник, а существует около 200 лет. Во-вторых, он использует термин «сепаратистские регионы». Эти территории так называть неправомерно, так как сепаратисты являются лишь частью населения этих территорий. В-третьих, он оправдывает стратегию интернационализации конфликта, которая привела лишь к эскалации и к новым жертвам. К сожалению, подобные ошибки и сегодня допускаются ведущими политическими деятелями и учеными. Вместе с тем, эксперт справедливо признает, что эскалация конфликта на международном уровне лишь осложняет его урегулирование. При этом он перечисляет два уровня международного конфликта: Грузия–РФ; РФ–Запад.

Важным является также тот факт, что объединение сторон конфликта против общего противника может содействовать временному, тактическому союзу и замораживанию конфликта, а не его урегулированию. В рассматриваемом нами случае, сепаратисты и ирредентисты побеждают унионистов, однако, это не ослабляет, а усиливает внутреннюю конфронтацию между ними. Фактором, усиливающим конфронтацию, является раздел власти и имущества проигравшей стороны и других ресурсов Абхазии.

В данном исследовании предложен альтернативный подход, ориентированный не на интернационализацию конфликтов (расширение) и создание временных альянсов, а на локализацию конфликтов (от лат. localis – местный –

ограничение расширения, распространения конфликта за пределы актуального состояния) [6]. А логика «интернационализации конфликтов» замещается логикой «интернационализации миротворческого процесса» и предполагает усиление миротворческого процесса посредством подключения дополнительных международных ресурсов [11] (смотрите таблицу №2).

Предпочтение отдается не формуле сотрудничества участников конфликта по защите от «третьей стороны», а консолидации многосторонних усилий, направленных на определе-

ние системы общих угроз, их превенцию или минимизацию их вредного воздействия. Под системой общих угроз (СОУ) подразумевается совокупность явлений, которые угрожают безопасности всех участников процесса. Существуют различные методы классификации и ранжирования опасностей – рисков, вызовов и угроз. По отношению к рискам и вызовам, угрозы имеют больший порядок важности.

В данной статье представлены две категории угроз:

Таблица 2

Сопоставление существующих и предлагаемых авторами подходов к организации миротворческих процессов

Существующий подход	Предлагаемый нами
Интернационализация конфликта. Расширение конфликта – увеличение количества внешних участников конфликта с целью изменения баланса сил.	Деинтернационализация конфликта – Локализация конфликта.
Монополизация переговорного процесса отдельными сторонами или субъектами конфликтов.	Демократизация переговорных процессов – равное вовлечение непосредственных участников внутреннего конфликта с целью повышения уровня легитимности миротворческого процесса.
Развитие квазимиротворческого процесса.	Планирование и развитие нового миротворческого процесса и его интернационализация.
Временные тактические альянсы.	Ориентация на стратегическое сотрудничество.
Объединение против общего противника.	Объединение для уменьшения общих угроз.

- Угрозы, исходящие от самого конфликта. Важным является то, что стороны, втянутые в конфликт, настолько им увлечены, что не обращают внимания на то, что они имеют общие угрозы, от которых страдают. Им сложно сотрудничать и по той причине, что существует тотальный страх перед экстремистами, которые пытаются пресечь любые формы сотрудничества. Они оказывают психологическое и физическое воздействие, безнаказанно пользуются различными технологиями политического террора и насилия.

- Угрозы, не связанные напрямую с конфликтом. В данном процессе все участники многоуровневого конфликта консолидируют усилия вокруг одних-осознанно выбранных угроз, не связанных на прямую с самим политическим конфликтом или угрозой возобновления вооруженного конфликта.

Чем нагляднее представлена система общих угроз, тем эффективнее можно сделать выбор. Существуют специальные техники отбора. Например, если разложить угрозы

по принципу сложности/простоты решения вопроса, то правильнее было бы начать процесс сотрудничества с легко решаемых проблем. С другой стороны, полезно учитывать фактор симметричности угроз. То есть эта угроза должна быть по мере возможностей одинаково значимой для всех участников процесса. Необходимо учесть, что в ситуации конфликта, участники чувствительны ко всем изменениям в окружающей среде. Одним из параметров для принятия решения являются качественные и количественные характеристики. Например, важным является вопрос – какое количество сторон-участниц кризиса будут удовлетворены в каждом конкретном случае.

В случае Абхазского кризиса предпочтительным является концентрация внимания на угрозы, не исходящие от самого конфликта, и ориентация на многостороннее (мультилатеральное) сотрудничество.

Очень важным в этом случае является процессуальная сторона и, в частности, формулировка возможного сотрудничества. Не менее важным является то, кто инициирует сотрудничество. Ошибки, допускаемые в этом направлении, могут загубить идею, инновацию, инициативу, миротворческий ресурс.

Например, Министр иностранных дел Грузии Давид Залкалиани предложил «абхазским и осетинским братьям всевозможную поддержку по вопросам борьбы с коронавирусом» [19]. Однако, как и следовало ожидать, отклика министр не получил, так как само заявление, по своей форме носило характер помощи в той ситуации, когда на территориях Абхазии и т.н. Южной Осетии не было зафиксировано случаев заболевания, а в тбилисских больницах уже были локализованы два пациента. Подобного типа заявления контрпродуктивны. Они в большей степени направлены не на развитие связей с сецессионистами и усиление миротворческого процесса, а на рекламу (в стратегии на антирекламу) грузинской гу-

манитарной политики на международной арене. В результате контрольно-пропускные пункты с Грузией в очередной раз были закрыты, а гуманитарная медицинская помощь пошла из Москвы.

Тема коронавируса могла бы быть весьма подходящей для инициирования расширенного формата участников, включая конфликтные зоны Кавказа. При этом подобные встречи с соблюдением особых условий могли бы происходить не в третьих странах, а именно в конфликтных регионах. Например, в самом Сухуми. Это тот случай, когда в данном формате могли бы присутствовать все участники процесса, указанные в модели Абхазского политического кризиса, включая соответствующий спектр международных организаций. Данная инициатива о сотрудничестве (в более приемлемой форме) могла бы быть заявлена со стороны унионистов Абхазии – Верховного Совета Абхазии (в изгнании). Однако центральные власти в Тбилиси ограничивают их международную активность. Тем самым они уменьшают уровень легитимности властей в изгнании. Хотя в интересах миротворческого процесса выравнивание уровней легитимности политических институтов сецессионистов и унионистов.

Для каждого уровня политического кризиса могут быть подобраны для сотрудничества разного вида угрозы. По некоторым угрозам возможно соучастие в процессе представителей всех уровней кризиса.

Понимание и осознание фактора существования общих угроз и их систематизация могли бы определить уровень значимости возможного сотрудничества; сменить установку с конфронтации на сотрудничество; мобилизовать совместные усилия по ликвидации или уменьшению общих угроз.

Концепция осознания общих угроз может быть использована для консолидации усилий для решения общих проблем – в оперативных, тактических и стратегических целях.

Переход от положения осознания системы общих угроз к Абхазскому сообществу безопасности

Тезис восприятия «общих угроз» наглядно представлен в теории формирования альянсов и общей оборонительной политики. Как правило, альянсы представляются как тип международной организации или форма управления, целью которых является объединение возможностей членов таким образом, чтобы это соответствовало их интересам [25, с. 68].

Членами альянсов могут быть не только государства, но и конкретные негосударственные институты – диаспора, муниципалитеты, регионы, университеты, школы, спортивные организации, институты гражданского общества и СМИ, национальные или зарубежные фонды, «think-tank» – и, религиозные организации, бизнес – организации, а также квазигосударственные образования и соответствующие социальные институты, находящиеся под их контролем, организованные преступные группировки, включая и террористические организации, нелегальные организации [12].

Профессор Института политологии им. Отто Зура, Свободного университета Берлина Браух Г. (Brauch H.) приводит информацию из доклада Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам Генерального секретаря (от 2 декабря 2004 г.), в котором приводится расширенное понимание концепции «безопасности»:

«В новом формирующемся консенсусе в области безопасности, коллективная безопасность основывается на трех основных столпах (синопсис доклада). Сегодняшние угрозы не признают национальных границ, связаны между собой и должны рассматриваться на глобальном и региональном, а также на национальном уровнях. Ни одно государство, каким бы могущественным оно ни было, своими собственными усилиями не может сделать себя неуязвимым для сегодняшних угроз. И нельзя предполагать, что

каждое государство всегда сможет или захочет выполнить свою обязанность по защите своих народов, а не по нанесению вреда своим соседям. ... Различия в силе, богатстве и географии действительно определяют то, что мы воспринимаем как самую серьезную угрозу нашему выживанию и благополучию. ... Без взаимного признания угроз не может быть коллективной безопасности. ... То, что нужно, - это не что иное, как новый консенсус. ... Суть этого консенсуса проста: мы все несем ответственность за безопасность друг друга» [21, с. 28].

Формирование консенсуса по вопросам безопасности вокруг Абхазского кризиса является очень сложной, но разрешимой задачей.

Среди общих идеологических угроз, усиливающих кризис и мешающим достижению этого консенсуса, можно выделить такие, как: групповой фаворитизм, трайбализм [9], этноцентризм, шовинизм, агрессивный национализм, империализм, терроризм и политическое насилие, разного рода дискриминации. Этим страдают в той или иной степени все стороны конфликта. Для унионистов главной угрозой является закрытие темы и смирение с существующим положением. Для сецессионистов, главной угрозой является возобновление вооруженного противостояния.

Люди, имеющие историческую память о проявлениях массового насилия, на основании постоянно переживаемого ими чувства солидарности с жертвами, способны с целью предупреждения рецидивов искать способы для создания многоуровневых систем безопасности. Высшей задачей является именно создание подобных систем с участием противоположной стороны.

Например, осознание общей угрозы (нацизма и возможной реанимации новых войн), сыграло важную роль в процессе формирования Европейского союза. Европа, пережившая за первую половину XX ст. две мировые войны, раздираемая

экономическими и политическими противоречиями, благодаря созданию Европейского союза открыла новую страницу мирного сосуществования и развития между народами, которые еще так недавно воевали между собой. Эти фундаментальные особенности, мотивирующие создание ЕС, не в достаточной степени понимаются сторонниками европейской интеграции из стран бывшего СССР. В ЕС они ищут прежде всего экономического и политического союзника и/или покровителя. Однако стратегически важным ресурсом ЕС (для втянутых в многолетние конфликты постсоветских республик) являются именно миротворческие ценности и опыт построения общего экономического и политического пространства странами-участницами Второй мировой войны.

Очень важным является опыт создания и деятельности ОБСЕ, так как в отличие от ЕС, в этой организации присутствует и РФ, что придает ей большую значимость. В рамках ОБСЕ признается, что ни одно государство или организация не может эффективно решать транснациональные проблемы в одиночку [4]. Следовательно, есть необходимость выработки и задействования комплексных подходов к безопасности для разработки коллективных мер реагирования. Коллективные меры ОБСЕ представлены в рамках трех основных измерений деятельности ОБСЕ, затрагивающих военно-политические, экономические/экологические и человеческие аспекты, а также в области межизмеренческих аспектов [27]. Эта организация активно использует концепцию «сообщества безопасности», которая была сформулирована немецким ученым Карлом Дойчем ещё в 1957 г. в работе «Политическое сообщество и североатлантическое пространство: международная организация в свете исторического опыта» (Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience), и подразумевала под

этим понятием такое сообщество, в котором есть реальная уверенность, что члены данного сообщества не будут выяснять отношения между собой посредством рукоприкладства, а будут разрешать свои споры как-то иначе [8, с. 85; 28]. Основная идея работы состоит в том, что взаимное доверие и наличие общей идентичности являются главными факторами возникновения уверенности в мирном развитии отношений между государствами.

Адлер Э. (Adler E.), развивая концепцию Дойча К. (Deutsch K.), отмечает, что «с точки зрения плюралистических сообществ безопасности, для обеспечения реального «позитивного» мира не требуется выходить за рамки национального государства, отказываться от существующей культурно-этнической лояльности и идентичности или полностью интегрироваться в состав единого государства» [32].

В контексте общих угроз стоит также рассмотреть концепцию «кооперативной (совместной) безопасности» (Cooperative security) (концепция, на которой основано НАТО).

Михалка (Mihalka M.), в своей работе *Cooperative Security in the 21st Century*, указывает на то, что термин «кооперативной (совместной) безопасности» (Cooperative security) употребляется в различных интерпретациях и обозначает совместную работу государств [26].

Часто он используется в качестве синонима термина коллективная безопасность (collective security), однако этот термин, согласно Равеналу (Ravenal E.) [29], имеет более узкое значение для описания типа системы безопасности «когда государства соглашаются действовать вместе против одного из членов системы, предпринимая агрессивные действия против другого члена». Михалка также выделяет такие понятия, как общая безопасность (common security) (ситуация, когда общая угроза в равной степени оказывает влияние на госу-

дарства) и «всеобъемлющая безопасность» (comprehensive security) (система безопасности, включающая как традиционные так и нетрадиционные угрозы). Эванс Г. (Evans G.), в статье Cooperative Security and Intrastate Conflict пишет, что кооперативная безопасность как раз и представляет собой понятие, включающее все три вышеописанные концепции [24].

Для Коена Р. (Cohen R.) кооперативная безопасность виделась несколько иначе. Он выделял четыре измерения системы кооперативной безопасности, которая включала индивидуальную безопасность, коллективную безопасность, коллективную оборону и продвижение стабильности [23].

Заключение

В случае, если участники кризиса выразят готовность к осознанию общих угроз, проявят политическую волю, а также предпримут конкретные действия, то возможно будет создание Международной рабочей группы по формированию Концепции Абхазского сообщества безопасности. Данная концепция представляет из себя:

- Теоретическое видение процесса, опирающееся на международный опыт.
- Документ, систематизирующий общие угрозы.
- Программа действий по превенции и уменьшению угроз.

Концепция Абхазского сообщества безопасности, это путь перехода от состояния кризиса и политической аномии к новому политическому порядку.

Абхазский кризис может рассматриваться не только как проблема, обрекающая участников на драматический исход. Как и любой другой кризис, при правильном управлении, он может вывести стороны-участницы на совершенной иной уровень сосуществования и развития. И этот процесс зависит от того, насколько интеллектуальный потенциал Абхазского сообщества безопасности, окажется в этом отношении достаточным. От того, насколько ясно и четко будут сформулиро-

ваны общие опасности – риски, вызовы и угрозы, настолько долгосрочной может быть перспектива сотрудничества.

Субъектами процесса построения Абхазского сообщества безопасности, в отличии подхода Карла Дойча и его последователей, не являются только государства. Ценность данного исследования заключается именно в том, что в современных политических реалиях для достижения результатов, за столом переговоров должны находиться все реальные игроки. Они не должны выдавливаться из процессов, так как в этом случае, каждый из них становится носителем угроз для мирного процесса.

Исходя из вышесказанного, архитектура Абхазского сообщества безопасности должна быть подобна представленной в работе структуре Абхазского политического кризиса. И здесь, еще раз необходимо напомнить, что данная архитектурная композиция может стать лишь частью того монументального комплекса, который будет представлять из себя панорама миротворческого процесса, учитывающая другие (неполитические) составляющие данного кризиса.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Ачугба Т. А. Этническая история абхазов XIX – XX вв. Этнополитические и миграционные аспекты. Сухум, 2010. С. 252.
2. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения областей республик СССР по полу и национальности, Абхазская АССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php?reg=65
3. Демократические ценности и роль гражданского общества в повышении эффективности переговорных процессов, материалы международной встречи экспертов. SCIRS, 2005.
4. Документ одиннадцатой встречи Совета министров. Маастрихт 2003 г. Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Том II. Сборник документов в хронологическом порядке. 3 изд. Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. ОБСЕ/БДИПЧ, 2011 г.
5. Интернационализация не панацея, а необходимость. Интервью с Георгием Хелашвили – экспертом по международной политике и региональной безопасности Кавказа. 05.09.2008. URL: <https://inosmi.ru/world/20080905/243798.html>.
6. Ложкин Г. В., Порякин Н. И. Практическая психология конфликта, Межрегиональная Академия управления персоналом. Киев : МАУП, 2002. 256 с.
7. Национальный состав наличного населения на 1 января 2019 года. АБХАЗИЯ В ЦИФРАХ за 2018 год. Управление Государственной Статистики Республики Абхазия, 2018.
8. Нефедова Е. В. Теория сообщества безопасности в работах Карла Дойча и его последователей. Вестник Томского государственного университета. История. 2008. № 2(3). С. 85.
9. Огнян Минчев: «Нет "матрешки", которую нельзя разделить». SCIRS. 2006. Понедельник № 22.
10. Пушкарева Г. В. Политические кризисы: содержание, виды и факторы эскалации. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество). 2016. № 1. С.140–164.
11. Проект 7D – «7 шагов» – основные принципы эффективной трансформации миротворческого процесса по урегулированию Абхазского и Цхинвальского конфликтов. Псевдоконфликты и квазимиротворчество на Кавказе (на примере Цхинвальского конфликта) / ред. Русецкий А. В., Дорохина О. Н. 2009. С. 278.
12. Русецкий А. Доклад, представленный на X Международной научной конференции «Социальное прогнозирование и планирование будущего страны: технологии миротворчества». Запорожский национальный университет. 2020.
13. Смородина М. Аномия общества и самоубийства. *Общественного мнения*. № 2 (78). С.140.
14. Сепаратисты и юнионисты Грузии: от межобщинного диалога к общенациональному согласию. Грузинский комитет Хельсинкской гражданской ассамблеи. 2007.
15. Туркиашвили Ш. А., Горозия В. Е. Понятие аномии и попытки его модификации. *Человек: соотношение национального и общечеловеческого*. Выпуск 2. Под ред. В.В.Парцвания. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2004. С.249-258.
16. Топуридзе Нино. Роль Турции в грузино-абхазского конфликте. 19.02.2015. URL: <http://regional-dialogue.com/ru/rol-turtsii-abkhazia/>.
17. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа. Карта 35. Зона конфликта в Абхазии (1992–1993).
18. Численность населения Абхазии составляет 240 705 человек. 28 Декабря 2011. URL: <http://www.apsnypress.info/news/chislennost-naseleniya-abkhazii-sostavlyayet-240-705-chelovek/>.
19. David Zalkalkiani: afxaz da os zmebs tu raime saxis daxmareba tu swirdebat, mzad vart // დავით ზალკალიანი: აფხაზ და ოს ძმებს რაიმე სახის დახმარება თუ სჭირდებათ, მზად ვართ, 27/02/2020. URL: <http://kvira.ge/543854>
20. Hak'ert'i Ralp, mosakhleobis dinamik'a sakartveloshi 2014 ts'lis mosakhleobis saqoveltao aghts'eris shedegebbe dapudznebuli mimokhilva // ჰაკერტი რალპ, მოსახლეობის დინამიკა საქართველოში 2014 წლის მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის შედეგებზე დაფუძნებული მიმოხილვა. URL: http://census.ge/files/results/publication/ge/3.%20Population%20Dynamics%20_GEO-Print_F.pdf
21. Brauch H. G. Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks in Environmental and Human Security, UNU Institute for Environment and Human Security (UNU-EHS). 'Studies of the University: Research, Counsel, Education', Publication Series of UNU-EHS. 2005. No. 1/2005. p 28.
22. Coser Lewis A. Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology*. 1957. Vol. 8, No. 3. pp. 197-207. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0007-1315%28195709%298%3A3%3C197%3ASCATTO%3E2.0.CO%3B2-H>.
23. Cohen R., Mihalka M. Cooperative Security: New Horizons for International Order. *The Marshall Center Papers*. 2001. No. 3. The George C. Marshall European Center for Security Studies. 88 p.
24. Gareth E. Cooperative Security and Intrastate Conflict, *Foreign Policy*. 1994. No. 96. pp. 3-20.
25. Fedder E. H. The Concept of Alliance. *International Studies Quarterl*. 1968. Volume 12, Issue 1. p.68.
26. Mihalka M. Cooperative security in the 21st Century. *Philosophy and Public Affairs*. 2001. 30 (4). pp. 387-416.
27. Organization for Security and Cooperation in Europe. URL: <https://www.osce.org/>
28. Political Community and the North American Area. Karl W., Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Maurice Lee, Martin Lichterman, Raymond E. Lindgren, Francis L. Loewenheim, Richard W. Van Wagenen, Series: Princeton

Legacy Library. Princeton University Press, 1957. 244 p.

29. Ravenal E. C. An Autopsy of Collective Security. *Political Science Quarterly*. 90(4). pp. 697–714.

30. Schwarz A., Seeger M. W., Auer C. The Handbook of International Crisis Communication Research. John Wiley & Sons, 2016.

31. The OSCE as a security community by Emanuel Adler. *OSCE Magazine*, 1/2011.

32. UNSC Resolution 1666. Adopted by the Security Council at its 5405th meeting on 31 March 2006. URL: <http://unsct.com/en/resolutions/doc/1666>

REFERENCES

1. Achugba, T. A. (2010). *Jetnicheskaja istorija abhazov XIX – XX vv. Jetnopoliticheskie i migracionnye aspekty [Ethnic history of the Abkhazians of the XIX–XX centuries. Ethnopolitical and migration aspects]*. (p. 252). Suhum [in Russian].
2. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1989 goda. Raspredelenie gorodskogo i sel'skogo naselenija oblastej respublik SSSR po polu i nacional'nosti [The All-Union Population Census of 1989. Distribution of urban and rural population of the regions of the republics of the USSR by gender and nationality]. Abkhaz ASSR. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php?reg=65 [in Russian].
3. Demokraticeskije cennosti i rol' grazhdanskogo obshhestva v povyshenii jeffektivnosti peregovornyh processov, materialy mezhdunarodnoj vstrechi jekspertov [Democratic values and the role of civil society in enhancing the effectiveness of negotiation processes, proceedings of an international expert meeting]. (2005). *SCIRS* [in Russian].
4. Dokument odinnadcatoj vstrechi Soveta ministrov. Maastricht 2003 g. Objazatel'stva OBSE v oblasti chelovecheskogo izmerenija, Tom II, Sbornik dokumentov v hronologicheskom porjadke, Tret'e izdanie, Opublikovano Bjuro OBSE po demokraticeskim institutam i pravam cheloveka [Document of the Eleventh Ministerial Council Meeting, Maastricht 2003, OSCE Human Dimension Commitments, Volume II, Chronological Collection of Documents, Third Edition, Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Right]. (2011). *OBSE/BDIPCh – OSCE / ODIHR* [in Russian].
5. Internacionalizacija ne panaceja, a neobhodimost', Interv'ju s Georgiem Helashvili - jekspertom po mezhdunarodnoj politike i regional'noj bezopasnosti Kavkaza [Internationalization is not a panacea, but a necessity. Interview with Georgy Khelashvili, an expert on international politics and regional security of the Caucasus]. (2008, September 5). Retrieved from <https://inosmi.ru/world/20080905/243798.html> [in Russian].
6. Lozhkin, G. V., & Povjakeľ, N. I. (2002). *Prakticheskaja psihologija konflikta [Practical Psychology of Conflict]*. Kyiv: MAUP [in Russian].
7. Upravlenie Gosudarstvennoj Statistiki Respubliki Abhazija. (2018). Nacional'nyj sostav nalichnogo naselenija na 1 janvarja 2019 goda [National composition of the current population as of January 1, 2019]. *ABHAZIJA V CIFRAH za 2018 god – ABKHAZIA IN FIGURES for 2018* [in Russian].
8. Nefedova, E. V. (2008). Teorija soobshhestva bezopasnosti v rabotah Karla Dojcha i ego nasledovatelej [Theory of the security community in the works of Karl Deutsch and his followers]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Istorija – Bulletin of Tomsk State University, History*, 2(3), 85 [in Russian].
9. Ognjan Minchev: "Net 'matreshki', kotoruju nel'zja razdelit' [Ognian Minchev: “There is no “nesting doll” that cannot be divided”]. (2006). *SCIRS*, 22 [in Russian].
10. Pushkareva, G. V. (2016). Politicheskie krizisy: sodержanie, vidy i faktory jeskalacii [Political crises: content, types and factors of escalation]. *Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 21. Upravlenie (gosudarstvo i obshhestvo). – Bulletin of Moscow University. Series 21: Management (state and society)*, 1, 140–164 [in Russian].
11. Ruseckij, A. V., & Dorohina, O. N. (2009). Proekt 7D – "7 shagov" – osnovnye principy jeffektivnoj transformacii mirotvorcheskogo processa po uregulirovaniju Abhazskogo i Chinval'skogo konfliktov, Pseudokonflikty i kvazimirotvorchestvo na Kavkaze (na primere Chinval'skogo konflikta) [Project 7D – "7 Steps" – the basic principles of the effective transformation of the peacemaking process for the settlement of the Abkhaz and Tskhinvali conflicts, pseudoconflicts and quasi-peacemaking in the Caucasus (the example of the Tskhinvali conflict)] [in Russian].
12. Ruseckij, A. (2020). *Doklad, predstavlenyj na X Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii "Social'noe prognozirovanie i planirovanie budushhego strany: tehnologii mirotvorchestva"* [Report presented at the X International Scientific Conference “Social Forecasting and Planning of the Future of the Country: Peacekeeping Technologies”]. Zaporozhskij nacional'nyj universitet [in Russian].
13. Smorodina, M. (2006). Anomija obshhestva i samoubijstva [Anomia of society and suicide]. *Obshhestvennogo mnenija – Public opinion*, 2 (78), 140 [in Russian].
14. Secessionisty i junionisty Gruzii: ot mezhdobshhinnogo dialoga k obshhenacional'nomu soglasiju [Georgia Secessionists and Unionists: From Intercommunal Dialogue to National Consent]. (2007). Gruzinskij komitet Hel'sinskijoj grazhdanskij assamblei [in Russian].
15. Turkiashvili, Sh. A., & Gorozija V. E. (2004). Ponjatie anomii i popytki ego modifikacii [The concept of anomie and attempts to modify it]. *Chelovek: sootnoshenie nacional'nogo i obshhechelovecheskogo – Man: the ratio of national and universal*. V. V. Parevanija (Ed.). (No. 2, pp. 249–258). Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo [in Russian].
16. Topuridze Nino. (2015, February). Rol' Turcii v gruzino-abhazskogo konflikte [The role of Turkey in the Georgian-

- Abkhaz conflict]. Retrieved from <http://regional-dialogue.com/ru/rol-turtsii-abkhazia/> [in Russian].
17. Cuciev, A. Atlas jetnopoliticheskoi istorii Kavkaza. Karta 35. Zona konflikta v Abhazii (1992–1993) [Atlas of the ethno-political history of the Caucasus, Map 35. Zone of conflict in Abkhazia (1992–1993)].
18. Chislennost' naselenija Abhazii sostavljaet 240 705 chelovek [The population of Abkhazia is 240 705 people]. (2011, December 28). <http://www.apsnypress.info/news/chislennost-naseleniya-abkhazii-sostavlyaet-240-705-chelovek/>.
19. Davit Zalk'aliani: apkhaz da os dzmebs raime sakhis dakhmareba tu sch'irdebat, mzdart vart. (2020, February 27). Retrieved from <http://kvira.ge/543854> [in Georgian].
20. Hak'ert'i Ralp, mosakhleobis dinamik'a sakartveloshi 2014 ts'lis mosakhleobis saqoveltao aghts'eris shedegebe dapudznebuli mimokhilva. Retrieved from http://census.ge/files/results/publication/ge/3.%20Population%20Dynamics%20_GEO-Print_F.pdf [in Georgian].
21. Brauch, H. G. (2005). Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks in Environmental and Human Security, UNU Institute for Environment and Human Security (UNU-EHS). *Studies of the University: Research, Counsel, Education*, Publication Series of UNU-EHS, 1, 28.
22. Coser Lewis A. (1957). Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology*, 8 (3), 197–207. Retrieved from <http://links.jstor.org/sici?sici=0007-1315%28195709%298%3A3%3C197%3ASCATTO%3E2.0.CO%3B2-H>.
23. Cohen, R., & Mihalka, M. (2001). Cooperative Security: New Horizons for International Order, *The Marshall Center Papers*. No. 3. The George C. Marshall European Center for Security Studies.
24. Gareth, E. (1994). Cooperative Security and Intrastate Conflict. *Foreign Policy*, 96, 3–20.
25. Fedder, E. H. (1968). The Concept of Alliance. *International Studies Quarterly*, 12 (1), 68.
26. Mihalka, M. (2001). Cooperative security in the 21st Century. *Philosophy and Public Affairs*, 30 (4), 387–416.
27. Organization for Security and Cooperation in Europe. Retrieved from <https://www.osce.org/>.
28. *Political Community and the North American Area*. (1957). Karl W. Deutsch, Sidney A. Burrell, Robert A. Kann, Maurice Lee, Martin Lichterman, Raymond E. Lindgren, Francis L. Loewenheim, Richard W. Van Wagenen, Series: Princeton Legacy Library. Princeton University Press.
29. Ravenal, E. C. (1976). An Autopsy of Collective Security. *Political Science Quarterly*, 90(4), 697–714.
30. Schwarz, A., Seeger, M. W., Auer, C. (2016). *The Handbook of International Crisis Communication Research*. John Wiley & Sons.
31. The OSCE as a security community by Emanuel Adler. *OSCE Magazine*, 1/2011.
32. *UNSC Resolution 1666*. (2006). Adopted by the Security Council at its 5405th meeting on 31 March 2006. Retrieved from <http://unsscr.com/en/resolutions/doc/1666>.

Русецкий Александр

Доктор психологічних наук, докторант
Лабораторія Геополітичного моделювання Кав-
казького Міжнародного Університету
0173, Грузія, Тбілісі, вул. Чаргальська, 73

Email: alex_scirs@yahoo.com

Rusetsky Alexander

Doctor of Psychological Science, Doctoral Candidate
Laboratory of Geopolitical Modelling of Caucasus
International University
73, Chargali Sq., Tbilisi, 0173, Georgia

Дорохіна Ольга

Доктор міжнародних відносин
Кавказький міжнародний університет
0173, Грузія, Тбілісі, вул. Чаргальська, 73

Email: olga_dorokhina@ciu.edu.ge

Dorokhina Olga

Doctor of International Relations
Caucasus International University
73, Chargali Sq., Tbilisi, 0173, Georgia

Цитування: Русецкий О., Дорохіна О. Абхазька криза: від Концепції усвідомлення спільних загроз до побудови «Абхазької спільноти безпеки». *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 118–134.

Citation: Rusetsky, A. & Dorokhina, O. (2020). Abkhazka kryza: vid Kontseptsii usvidomlennia spilnykh zahroz do pobudovy «Abkhazkoi spilnoty bezpeky» [Abkhazian crisis: from the Concept of Awareness of Common Threats to the Building of an "Abkhazian Security Community"]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 118–134.

Стаття надійшла / Article arrived: 26.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 08.03.2020

Людський ресурс громад: аналіз портрету працездатного населення

Андріана Костенко, Сергій Король, Юлія Панченко, Сумський державний університет

У статті здійснено аналіз людського ресурсу громади шляхом створення портрету працездатного населення на прикладі Конотопської міської ОТГ (Сумської області). Наголошено, що важливим етапом формування стратегії розвитку громади є аналіз людського ресурсу громади шляхом аналізу портрету працездатного населення ОТГ, що дозволить керівництву громади об'єктивно оцінити власний соціальний потенціал.

Автори пропонують розроблену структуру формування комплексного портрету працездатного населення, яка містить такі компоненти: кількісні соціально-демографічні індикатори працездатного населення: рівень народжуваності/смертності, статево-вікова структура, рівень освіти, інститут сім'ї; кількісні соціально-професійні індикатори працездатного населення: рівень зайнятості, структура безробіття, трудова міграція, соціальне навантаження; якісні соціально-професійні індикатори працездатного населення: потреба в роботі, готовність до працевлаштування та очікування від ринку праці, готовність навчатися/перенавчатися/підвищувати кваліфікацію, міграційні настрої, бачення перспектив громади.

За результатами дослідження встановлено, що в Конотопській ОТГ протягом останніх 5-ти років відбувається скорочення загальної кількості населення та наявна перевага працездатного жіночого населення над чоловічим. Безробіття має «хронічний» характер. Державний сектор залишається одним з найбільших, де зайняте місцеве населення. Тому можна очікувати, що будь-які скорочення державного сектора будуть спричиняти суспільне невдоволення й збільшення безробіття. Приватний сектор недостатньо розвинутий у громаді і складає вдвічі меншу частку зайнятих у ньому. Тобто приватний сектор є резервом у громаді, який може сприяти скороченню безробіття.

Крім того, втрата будь-яких пільг є основним демотиватором населення при працевлаштуванні. Біля третини тих, хто не працює, акцентують увагу на тих чи інших «зовнішніх» чинниках і пояснюють свій статус непрацюючих відсутністю роботи, яка б їх влаштувала за тими чи іншими параметрами: «немає підходящої роботи», «немає вакансій за моєю спеціальністю», «не влаштовує рівень оплати». І набагато рідше зазначають чинники, пов'язані з їх власною готовністю вчитись, перекваліфіковуватись тощо.

Загалом в умовах, що склалися, кристалізуються певні соціальні риси працездатного населення, що відображають усі негативні сторони ринку праці та їх же посилюють. Так, поширеними є патерналістські настрої та завищені очікування, значна частина населення вважає свій досвід та кваліфікацію цілком достатніми, а причини наявних труднощів у працевлаштуванні вбачає скоріше у ситуації на ринку праці та вимогах і поведінці роботодавців.

Ключові слова: людські ресурси, об'єднана територіальна громада, спроможність ОТГ, працездатне населення, децентралізація, портрет працездатного населення, кількісні/якісні індикатори дослідження, статистичні дані, соціологічне опитування, Сумська область

Hromadas Human Resource: an Analysis of the Working-People's Portrait

Andriana Kostenko, Serhiy Korol, Iuliya Panchenko, Sumy State University

This article presents the analysis of human resource of the society and demonstrate the creating of portrait of working-age population in the case of Konotop AH (Sumy region). Identified that the human resources are not often have presented as a source of development, but as a burden. However, the human potential is a key inside resource and the basis of social investment. Human potential but not land or infrastructure form the possibilities and success of the hromada. This article has noted that an important step in the formation of a strategy for hromada development is the analysis of the human resource of the company according generating of the portrait of working-age people AH. That will allow the hromada to assess objectively their own social potential.

The authors propose an integral profile with developed structure of creation of the working-age population, which includes the following components: a quantitative socio-demographic indicators of working-age population;

birth /death rate, age-sex structure, level of education, family as a social institute; quantitative socio-professional indicators of the working-age population: employment structure, unemployment, labor migration, social pressure; qualitative socio-professional indicators of the working-age population: the needs in job, readiness for employment and the expectations of the labor market, willingness to learn/re-learn/upgrade the skills, migration intentions, the vision of the community.

The calculations with the study of the portrait of the working-age population in Konotop AH was carried out on the basis of statistical data obtained from the Main Department of statistics in Sumy region and the results of sociological research conducted by the project team.

The results of the study found that in Konotop AH over the last 5 years there is a reduction of the total population and has the advantage of working female population over the male. The shadowing of the labor market is a powerful and acceptable for the main part residents. Unemployment is «chronic» in nature and exceeds the average of the 12 months. The state sector is one of the largest, employing local people. We can therefore expect that any reduction of the state sector will cause public discontent and rising unemployment. The private sector is underdeveloped in the hromada, and is half the proportion of people employed in it. That is, the private sector is a reserve of the hromada, which can contribute to reducing unemployment.

In addition, the loss of any benefits is a major demotivation of the population in employment, because in an uncertain labour market, social assistance is perceived by a stable source of income. About a third of those who do not work, focus on certain «external» factors and explain their status as non-working with a lack of work that would arrange them for these or other parameters: "no suitable job", "no job in my specialty", "does not good the level of payment". And much less people talk about factors in their own willingness to learn, to retrain, and more.

In general, against this background the certain social traits of the productive population have crystallized and reflecting and reinforcing all the negative aspects of the labor market. Yes, paternalistic attitudes and high expectations are widespread, a considerable part of the population considers their experience and qualification to be sufficient, and sees the reasons for the existing difficulties in employment rather in the situation on the labor market and the demands and behavior of employers.

Keywords: *human resources, hromada, capacity of AH, working population, decentralization, portrait of working population, quantitative/qualitative research indicators, statistics, sociological survey, Sumy region*

Человеческий ресурс общин: анализ портрета трудоспособного населения

Андриана Костенко, Сергей Король, Юлия Панченко, Сумский государственный университет

В статье осуществлен анализ человеческого ресурса общины путем создания портрета трудоспособного населения на примере Конотопской городской ОТГ (Сумской области). Отмечено, что важным этапом формирования стратегии развития общества является анализ человеческого ресурса общины путем анализа портрета трудоспособного населения ОТГ, что позволит руководству общины объективно оценить собственный социальный потенциал.

Авторы предлагают разработанную структуру формирования комплексного портрета трудоспособного населения, которая содержит следующие компоненты: количественные социально-демографические индикаторы трудоспособного населения: уровень рождаемости/смертности, поло-возрастная структура, уровень образования, институт семьи; количественные социально-профессиональные индикаторы трудоспособного населения: уровень занятости, структура безработицы, трудовая миграция, социальная нагрузка; качественные социально-профессиональные индикаторы трудоспособного населения: потребность в работе, готовность к трудоустройству и ожидания от рынка труда, готовность учиться/переучиваться/повышать квалификацию, миграционные настроения, видение перспектив общины.

По результатам исследования установлено, что в Конотопской ОТГ в течение последних 5-ти лет происходит сокращение общей численности населения и имеется преимущество трудоспособного женского населения над мужским. Безработица имеет «хронический» характер. Государственный сектор остается одним из крупнейших, где занято местное население. Поэтому можно ожидать, что любые сокращения государственного сектора будут вызывать общественное недовольство и увеличение безработицы. Частный сектор недостаточно развит в обществе и составляет вдвое меньшую долю занятых в нем. То есть частный сектор является резервом в обществе, который может способствовать сокращению безработицы.

Кроме того, потеря каких-либо льгот является основным демотиватором населения при трудоустройстве. Около трети тех, кто не работает, акцентируют внимание на тех или иных «внешних» факторах и объясняют свой статус неработающих отсутствием работы, которая бы их устроила по тем или иным параметрам: «нет подходящей работы», «нет вакансий по моей специальности», «не устраивает уровень оплаты». И гораздо реже отмечают факторы, связанные с их собственной готовностью учиться, переквалифицироваться и тому подобное.

Всего в сложившихся условиях кристаллизуются определенные социальные черты трудоспособного населения, отражающие все негативные стороны рынка труда и их же усиливают. Так, распространены патерналистские настроения и завышенные ожидания, значительная часть населения считает свой опыт и квалификацию вполне достаточными, а причины имеющихся трудностей в трудоустройстве видит скорее в ситуации на рынке труда и требованиях и поведении работодателей.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, объединенная территориальная община, способность ОТГ, трудоспособное население, децентрализация, портрет трудоспособного населения, количественные/качественные индикаторы исследования, статистические данные, социологический опрос, Сумская область

Постановка проблеми.

В умовах децентралізації значна увага приділяється аналізу ресурсів об'єднаних територіальних громад (ОТГ). У більшості випадків до ресурсного потенціалу ОТГ відносять територіальні, земельні та фінансові ресурси, при цьому ігнорують людські ресурси. Людські ресурси громади часто сприймаються не як джерело розвитку, а як навантаження. Проте саме людський потенціал є ключовим внутрішнім ресурсом громади і основою соціального капіталу. Людський потенціал, а не земля чи інфраструктура визначають у кінцевому підсумку можливість та успішність громади. Населення виступає в якості джерела відтворення трудових ресурсів населення, воно є головною продуктивною силою суспільства і паралельно з цим головним замовником послуг і споживчої силою. І саме тому у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року (проекті) наголошується на необхідності реальної конвертації нових можливостей для розвитку громад та регіонів, які з'являються у процесі децентралізації, у кращу якість життя людини не залежно від місця її проживання чи перебування [5].

У зв'язку з цим важливим етапом формування стратегії розвитку громади є аналіз людського ресурсу громади шляхом аналізу портрету працездатного населення ОТГ, що дозволить керівництву громади об'єктивно оцінити власний соціальний потенціал.

Аналіз досліджень і публікацій.

Тематика, пов'язана з визначенням ролі та значення соціальних ресурсів у системі місцевого самоврядування, знайшла своє відображення в працях: Лугова А., Сюткін С. [10], Баценко Л. [2], Легкий В. [9], Мезенцев К., Яковенко Є. [11], Павленко А. [14, 15], Кириченко Т. [8], Наумок Ю. [13], Сюткін С., Левченко Т. [18], Фойгт Н.,

Канатнікова Ю. [21], Вінчук М. [3], Гришова І., Конюхов Ю. [4], Мостова І. [12], Світайло Н., Костенко А. [19].

Більшість науковців визначають позитивні ефекти, пов'язані з розвитком та мобілізацією соціальних ресурсів. У першу чергу мова йде про скорочення транзакційних витрат, зниження соціальних ризиків, можливість нівелювання негативних соціально-економічних наслідків управлінських рішень за рахунок соціальної взаємодії. Соціальні ресурси в умовах реалізації принципів самоврядування та децентралізації управління розглядаються як ресурси, що забезпечують стале функціонування та розвиток території як цілісної соціально-економічної системи та визначають рівень життєздатності її населення.

Мета дослідження – аналіз людського ресурсу громади шляхом створення портрету працездатного населення на прикладі Конотопської міської ОТГ (Сумської області).

Виклад основного матеріалу.

Людські ресурси – це сукупність кількісних та якісних характеристик працездатного населення, їх здібностей, умінь, навичок, очікувань, рівень готовності та мотивації до роботи. Тобто людські ресурси є не лише демографічною, але й соціально-економічною категорією, яка характеризує потенціал громади [20, с. 19].

Орієнтація на мобілізацію соціальних ресурсів в умовах децентралізації управління пов'язана з тим, що основною формою організації життя поселення (певної території) повинна стати не традиційна форма виробничого поселення, яка десятиліттями формувалася як «соціальний» цех містоутворюючих підприємств, а поселення як самоцінність людини. За цих умов населення визначається не як проста сукупність жителів певної території, а як важлива соціальна спільнота, яка здатна як суб'єкт управління,

на підґрунті спільних цінностей та відповідальності перед громадою, виступати чинником соціально-економічного розвитку [1]. У зв'язку з цим важливим є проведення аналізу людських ресурсів громади, що дозволить визначити її спроможність.

Дослідження людських ресурсів проводить група науковців кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету в межах виконання науково-дослідної роботи «Дослідження шляхів вдосконалення структури та рівня зайнятості населення працездатних територій Сумської області» на замовлення Департаменту соціального захисту населення Сумської ОДА в межах виконання проекту, що реалізується за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від Європейського Союзу [17]. Апробація розробленої методології проводилася в шести міських ОТГ Сумської області, а саме: Сумській, Конотопській, Буринській, Шосткинській, Путивльській, Білопільській та м. Глухів.

Автори пропонують розроблену структуру формування комплексного портрету працездатного населення, яка включає такі компоненти:

1) кількісні соціально-демографічні індикатори працездатного населення: рівень народжуваності/ смертності, статево-вікова структура, рівень освіти, інститут сім'ї;

2) кількісні соціально-професійні індикатори працездатного населення: рівень зайнятості, структура безробіття, трудова міграція, соціальне навантаження;

3) якісні соціально-професійні індикатори працездатного населення: потреба в роботі, готовність до працевлаштування та очікування від ринку праці, готовність навчатися/перенавчатися/підвищувати кваліфікацію, міграційні настрої, бачення перспектив громади.

У статті представлені результати дослідження портрету працездатного населення у Конотопській міській об'єднаній територіальній громаді. Розрахунки за напрямком дослідження здійснювались на основі статистичних даних, отриманих від Головного управління статистики у Сумській області та результатів соціологічних досліджень, проведених командою проекту.

Так, за результатами соціально-демографічного аналізу чисельність наявного населення Конотопської ОТГ на 1 січня 2019 р. становила 89 389 осіб. У структурі населення переважну кількість складає міське населення (95,4 %), частка сільського населення (4,6 %). У загальній кількості населення 54,5 % складають жінки, 45,5 % – чоловіки. Населення

працездатного віку складає 64,03 % від загальної кількості населення, і у цій категорії населення також переважають жінки (52,52 % та 47,48 % – чоловіки) [16].

Аналіз показників загальної кількості населення Конотопської ОТГ (до 2019 р. – Конотопу) за останні 5 років демонструє стійку тенденцію скорочення на 2 108 осіб, що в загальному складає 2,36 %. Таке скорочення відбувається як за рахунок зниження народжуваності, так і через високий рівень старіння та смертності. Серед працездатного населення переважає продуктивний вік, що можна вважати значним потенціалом для громади.

Зазначена стійка тенденція до зменшення загальної кількості населення в Конотопі позначилася і на кількості працездатного населення. Відсоток працездатного населення від загальної кількості населення складає 62,03 % у 2015 р., та 60,43 % у 2019 р., тобто зменшується загалом за 5 років на 1,6 %. Крім того, спостерігається тенденція до збільшення відсотку чоловіків серед працездатного населення. Одним з пояснень такої ситуації може бути і підвищення активності жінок у процесах трудової міграції.

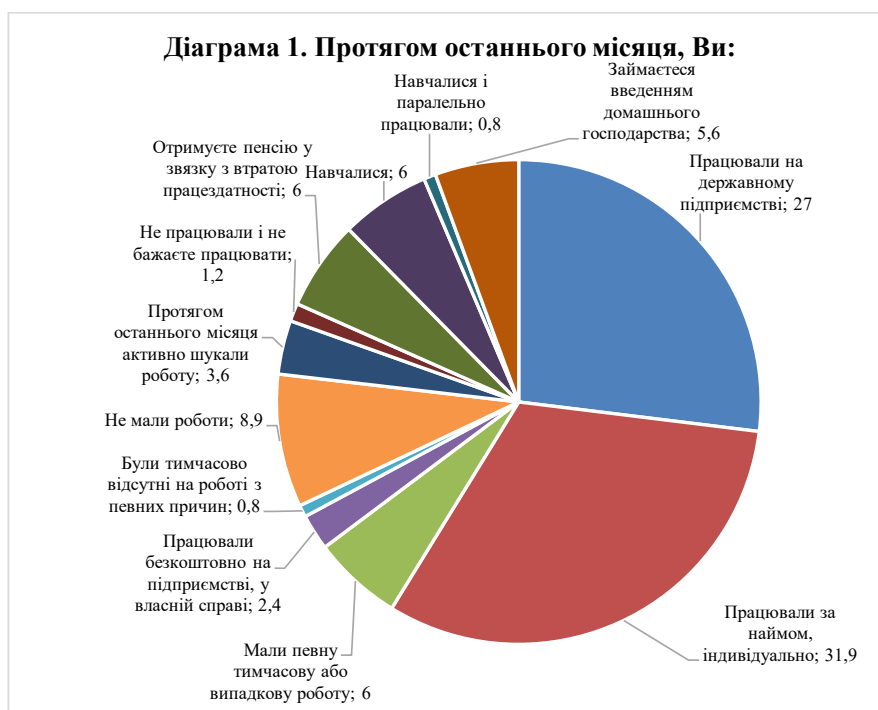
Рівень зайнятості населення також зменшується, про що свідчать статистичні дані кількості зайнятих працівників підприємств у 2015 р. – 7 846 (13,82 %) та у 2018 р. – 7 167 (13,06 %) [6, с. 51], що менше на 0,76 %. Кількість зареєстрованих безробітних за даними Конотопського міськрайонного центру зайнятості (за січень-грудень 2019 р.) перебували на обліку 8 993 (16,64 %) особи, на кінець року – 4 814 (8,91 %) та мали статус безробітного 4 239 (7,84 %), на кінець року – 1 663 (3,08 %) осіб від загальної кількості працездатного населення [7].

Результати опитування показують значні розходження оцінок самих жителів Конотопської ОТГ з даними офіційної статистики і дозволяють уточнити деякі позиції, які є досить важливими для формування комплексного портрету працездатного населення. Зокрема, і у частині рівня зайнятості, міграції та активності у пошуку роботи.

Наведена діаграма 1 ілюструє відповіді опитаних жителів Конотопської ОТГ на запитання «Чи працювали вони протягом останнього місяця?» і дозволяє сформулювати загальне бачення ситуації з працевлаштуванням.

Як бачимо, 79,5 % опитаних відповіли ствердно (на постійній основі працювали лише 58,9 % опитаних), а 20,5 % не працювали з тих чи інших причин.

Відповіді респондентів на запитання «Якщо Ви працюєте, то в якій сфері?» дають уявлення про те, де зосереджена сьогодні основна кількість ро-

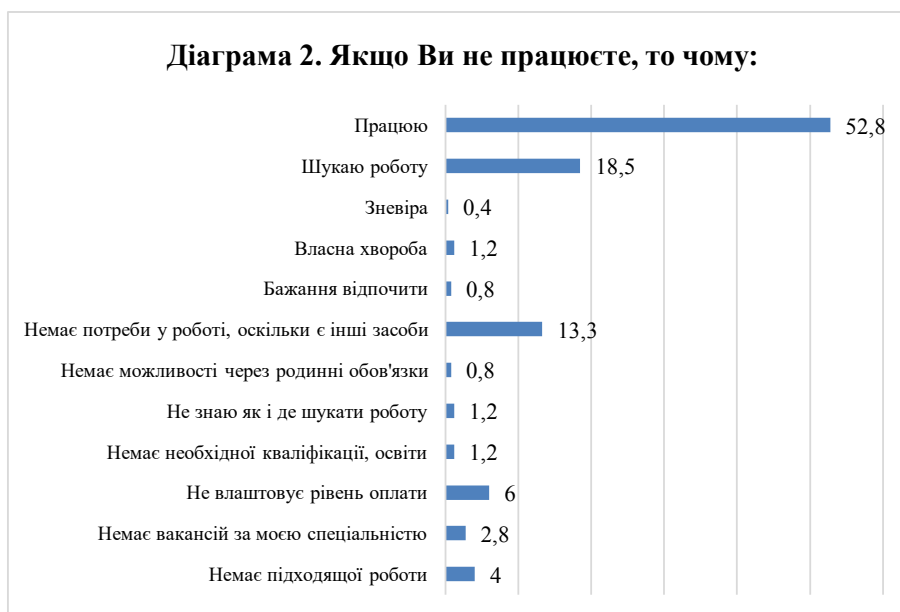

бочих місць. Так, третина опитаних, які працюють (17,7 %), вказує саме сферу оптової та роздрібною торгівлі, 10,1 % – працюють у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги, в якій завжди більш активно була представлена жіноча частина населення. У будівництві і промисловості задіяно лише 7,7 % опитаних, ще 4,8 % – у сфері транспорту та ремонту і 4,4 % – у сільському, лісовому та рибному господарстві. Розвиваються і інші галузі – 9,3 % зазначили, що займаються наданням інших послуг (перукарні, весільні, ритуальні послуги тощо). Крім цього, результати опитування

дозволяють визначити і порядок реального рівня зайнятості – адже кожен третій з опитаних фіксує позицію «не працював».

Досить показовими з точки зору завдань даного дослідження є відповіді респондентів на запитання «Якщо Ви не працюєте, то чому?» діаграма 2 ілюструє пояснення непрацюючими (таких за опитуванням виявлено майже половина жителів Конотопа з причин такої ситуації).

Так, 13,3 % з загальної кількості опитаних і майже кожен четвертий з непрацюючих зазначили, що у них «немає потреби у роботі, оскільки є

інші засоби». Біля 13% опитаних пояснюють свій статус непрацюючих відсутністю роботи, яка б їх влаштувала за тими чи іншими параметрами. Так, 4 % зазначили, що для них «немає підходящої роботи», ще 2,8 % – що немає вакансій за їх спеціальністю, а 6 % не влаштовує рівень оплати за пропонуваними вакансіями. І лише 1,2 % опитаних зазначили, що для працевлаштування у них немає необхідної кваліфікації чи освіти.

Зазначимо, що на діаграмі відображені 52,8 % тих, хто зазначили варіант «працюю». Досить показовим на фоні цих пояснень є показник 18,5 % тих, хто, не надаючи жодних пояснень чи виправдань, зазначає, що шукає роботу.

Результати опитування (які лише частково ві-

дображає наведена діаграма) дають і додаткову інформацію з цього питання. Так, лише 0,4 % з загальної кількості опитаних конотопчан зазначили в якості причини власного статусу непрацюючого варіант «зневіра (втома від невдалого пошуку)». Можна допустити, що ті, хто роботу активно шукає, усе ж знаходять прийнятні варіанти, зокрема і за рахунок трудової міграції. Крім того, лише 1,2 % обрали варіант «не знаю, як і де шукати роботу», що є опосередкованим свідченням достатнього рівня роботи відповідних служб і поінформованості населення.

Щодо тривалості періоду перебування у стані без роботи, то результати опитування можна вважати досить тривожними. Так,

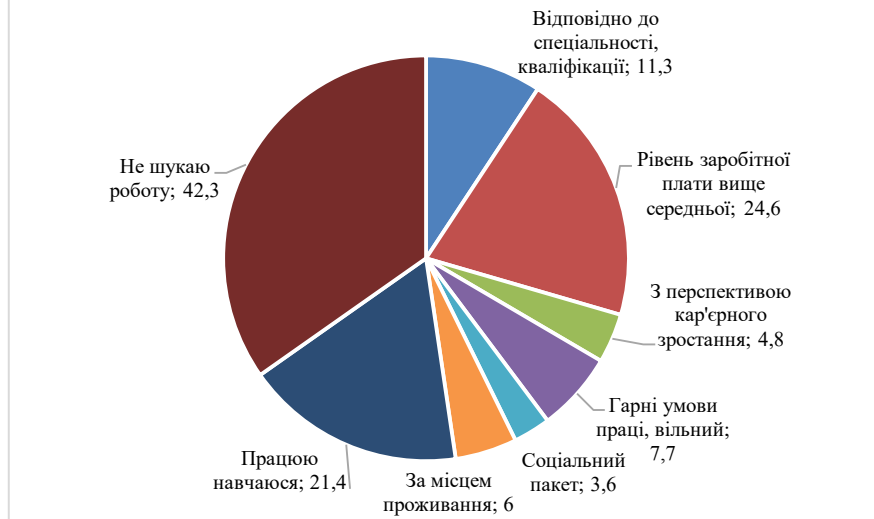
відповідаючи на запитання «Якщо Ви не працюєте, то як довго?» 14,5 % від загальної кількості опитаних (майже третина з тих, хто визнали свій статус таких, що не мають роботи) шукають її більше року. А це вже є певним ризиком не лише розчарування і зневіри, а й втрати кваліфікації, навичок. Ще значна частина опитаних (11,3 %) перебувають у стані пошуку від 3 до 6 місяців.

Результати опитування показують, що найважливішим критерієм у пошуку роботи опитані вважають саме рівень заробітної плати. На це вказали 24,6 % з загальної кількості опитаних при відповіді на запитання «Якщо Ви шукаєте роботу, то які критерії є важливими?». І це 42 % з тих, хто загалом зазначив,

що шукає роботу. Ще 11,3 % хотіли б отримати роботу відповідно до спеціальності. Для 7,7 % визначальними є гарні умови праці та вільний графік, 6 % – орієнтуються на роботу за місцем проживання, а 4,8 % – на роботу з перспективою кар'єрного зростання. Лише по 3,6 % опитаних орієнтуються у пошуках роботи перш за все на «соціальний пакет», що свідчить про певний, можливо, негативний досвід та рівень очікувань респондентів (з врахуванням таких високих показників роботи без фіксації трудових відносин).

Такий висновок підкріплюється і в ході аналізу результатів відповідей на такі запитання. Так, респонденти не надто готові змінити профіль своєї діяльності (спеціальність)

Діаграма 4. Якщо Ви шукаєте роботу, то які критерії є важливими?

задля успішного працевлаштування чи зміни роботи. Безумовну готовність висловили лише 19,4 % опитаних, і ще 7,3 % зазначили, що готові, оскільки взагалі люблять пробувати щось нове. Отже, загалом це складає лише 26,7% хто готовий до більш-менш радикальних змін.

Решта опитаних висловлюють або більш обережну позицію «так, якщо це буде не складно і вигідно» (13,7 %), або ж вислов-

люють неготовність до змін, пояснюючи це тими чи іншими мотивами. Так, люди старшого віку вважають, що їм «вже пізно щось змінювати, не дозволяє вік» (14,6 %), а кожен п'ятий (20,6 % незалежно від віку) не готові, бо впевнені, що «це нічого не дасть».

Аналіз результатів відповідей респондентів на запитання «Якщо Ви плануєте шукати роботу за межами Вашого міста чи країни, то з яких причин?» дозволяє зробити

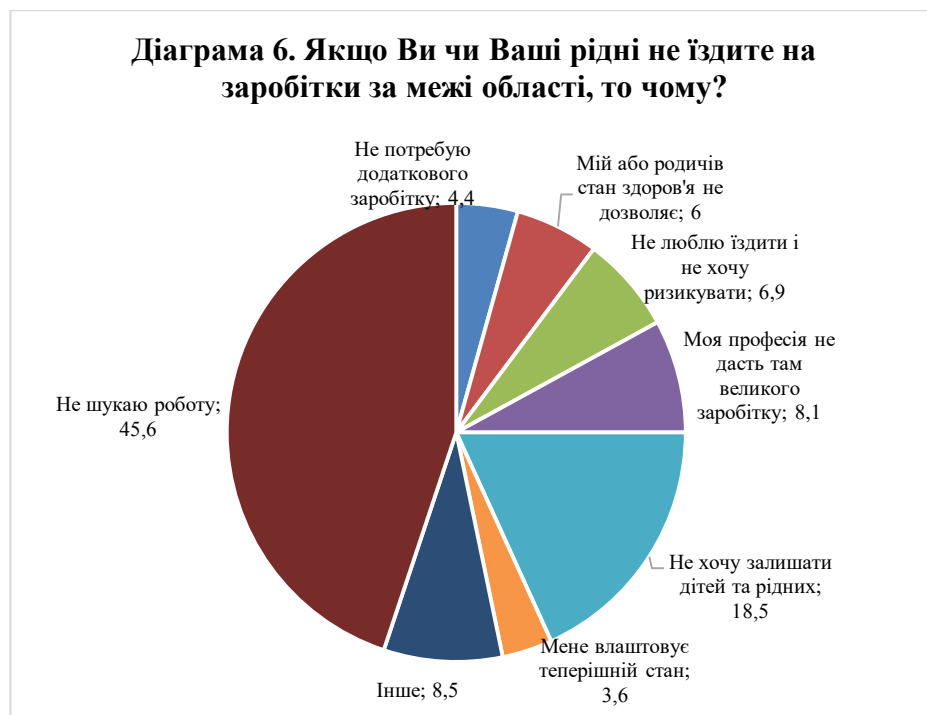
Діаграма 5. Чи готові Ви змінити профіль своєї діяльності (спеціальність) задля успішного працевлаштування чи зміни роботи?

висновок про високий рівень потенційної готовності виїхати за межі міста (ОТГ). Загалом біля 60 % опитаних зазначили, що вони взагалі не розглядають варіант пошуку роботи за межами Конотопу, а ще 40,9 % з тих чи інших причин розглядають можливість виїзду. Та-

ким чином, наведена діаграма відображає не всі 100 % опитаних, а лише цю частину.

Серед таких причин основною опитані називають відсутність роботи у своєму місті (16,5 %). Ще по 4,4 % зазначають, що шукають кращих умов для роботи та кращих умов

для життя. І така ж кількість (4,4 %) пояснює таку необхідність можливістю в іншому місці заробляти більше.

Про безумовну цінність родинних зв'язків та затишку для значної частини конотопчан свідчить показник у 18,5 % тих, хто не їде на заробітки за межі міста, тому що не хоче залишати дітей та рідних (див. діаграму 17).

Серед певних стримуючих чинників опитані також називають відсутність впевненості, що їх професія дасть великий заробіток (8,1 %), а також певні ризики, пов'язані з такими поїздками.

При цьому опитані чоловіки (при загальному невеликому переважанні жінок серед тих, хто не шукає роботи) значно частіше фіксують позицію «моя професія не дасть в іншому місті великого заробітку», а жінки частіше зазначають, що не хочуть залишати дітей та рідних» (22,1 % проти 12,8 % чоловіків).

Рівень заробітної плати є одним із визначальних чинників, що може вплинути на відмову працевлаштовуватися не за місцем про-

живання. Так, загалом біля 30 % опитаних (половина з тих, хто має досвід або ж розглядає таку можливість) готові відмовитися від виїзду на заробітки у разі, якщо їх заробітна плата тут буде більшою. При цьому 8 % готові відмовитися від заробітків навіть за умови з/п 8000–10000 грн. Для 10 % достатньою для відмови буде зарплата в розмірі 10000–15000 грн, а ще для 11,7 % – у розмірі вище 15000 грн.

Стабільність у країні не є сьогодні визначальним чинником, що впливає на рівень трудової міграції. Таку умову ставлять лише 6 % опитаних. І ще 7,7 % відмовляться від виїздів на заробітки, якщо знайдуть роботу за спеціальністю за місцем проживання. А взагалі не планують виїжджати 55,6 % конотопчан.

Маємо зазначити, що це відповіді тієї частини населення, яка на даний час постійно проживає в громаді і, відповідно, потрапила до вибірки. Адже можна допустити, що певна частина населення з більш високими очікуваннями вже встигла виїхати за межі міста.

Відповіді на запитання анкети «Які у Вашому місті є потенційно привабливі сфери для створення робочих місць?» дають уявлення про бачення населенням таких сфер, як можливостей для власного розвитку та розвитку території. Проте, як виявилось, біля 60 % опитаних таких сфер або не бачать, або впевнені, що їх взагалі немає: 37,1 % опитаних не можуть визначити привабливі сфери для створення робочих місць в їхній ОТГ, а ще 23 % взагалі вважають, що таких сфер немає.

З тих, хто визначився, по 7,7 % привабливими сферами для створення робочих місць у Конотопській ОТГ вважають сільське, лісове та рибне господарство, а також промисловість та будівництво. Ще 11,3 % – оптову й роздрібну торгівлю

Висновки.

Таким чином, за результатами дослідження бачимо, що в Конотопській ОТГ протягом останніх 5-ти років відбувається скорочення загальної кількості населення. Працездатне населення складає 60 % від загальної кількості населення, і у цій групі переважають представники продуктивного віку, що можна вважати значним трудовим потенціалом для громади. За статистичними показниками 2015–2019 рр. наявна перевага працездатного жіночого населення над чоловічим у середньому на 5 %, що можна пояснити, зокрема, і тим, що частина працездатного чоловічого населення перебуває за межами ОТГ на заробітках.

Існує суттєва різниця у кількості зареєстрованих безробітних із офіційних джерел та відповідями учасників соціологічного дослідження. Якщо за офіційними даними безробіття складає 4–5 %, то за опитуванням – 50 %. Причому значна частка тих, хто працюють, не мають офіційно оформлених трудових відносин. Тобто тінізація ринку праці є потужною і прийнятною для основної частини жителів. Безробіття має «хронічний» характер та в середньому перевищує 12 місяців.

Ситуація на ринку праці у Конотопській ОТГ за оцінками самих конотопчан є досить складною. Опитування показує, що в Конотопі працюють лише трохи більше половини активного населення. Що дозволяє допустити не лише високий рівень прихованої зайнятості, але й високий рівень трудової міграції. До того ж від безробіття в Конотопі однаково

потерпають чоловіки та жінки і з однаковою активністю шукають роботу. При цьому чоловіки переважають серед тих, хто протягом останнього місяця працював за наймом або ж на власному підприємстві, а жінки серед тих, хто працював на державному підприємстві.

Державний сектор залишається одним з найбільших, де зайняте місце населення. Тому можна очікувати, що будь-які скорочення державного сектора будуть спричинити суспільне невдоволення й збільшення безробіття. Приватний сектор недостатньо розвинутий у громаді і складає вдвічі меншу частку зайнятих в ньому. Тобто приватний сектор є резервом в громаді, який може сприяти скороченню безробіття.

Основна кількість робочих місць у громаді зосереджена в освіті, охороні здоров'я, оптовій та роздрібній торгівлі. Значною частиною працездатного населення є керівники й менеджери та низько кваліфіковані працівники в приватній сфері, тоді як кваліфіковані фахівці складають вдвічі меншу частку.

Крім того, втрата будь-яких пільг є основним демотиватором населення при працевлаштуванні, оскільки в умовах нестабільного ринку праці соціальна допомога сприймається як стабільне джерело доходу. Тому населенню краще відмовитися від офіційної роботи чи роботи, яка буде давати мінімальний заробіток, аби тільки не втратити соціальні виплати.

Біля третини тих, хто не працює, акцентують увагу на тих чи інших «зовнішніх» чинниках і пояснюють свій статус непрацюючих відсутністю роботи, яка б їх влаштувала за тими чи іншими параметрами: «немає підходящої роботи», «немає вакансій за моєю спеціальністю», «не влаштовує рівень оплати. І набагато рідше зазначають чинники, пов'язані з їх власною готовністю вчитись, перекваліфікуватись тощо. При цьому опитані висловлюють впевненість у безрезультатності будь-яких кроків у бік зміни профілю діяльності, що може бути свідченням уже наявного досвіду та високого рівня розчарування. Переважна більшість опитаних вважають свій досвід та кваліфікацію цілком достатніми, а причини інаквних труднощів вбачають скоріше у ситуації на ринку праці та вимогах і поведінці роботодавців.

Загалом в умовах що склалися, кристалізуються певні соціальні риси працездатного

населення, що відображають усі негативні сторони ринку праці і їх же посилюють. Так, поширеними є патерналістські настрої та завищені очікування, значна частина населення вважає свій досвід та кваліфікацію цілком достатніми, а причини наявних труднощів у працевлаштуванні вбачає скоріше у ситуації на ринку праці та вимогах і поведінці роботодавців. Поява на ринку праці «зайвих людей», які мають силу та енергію, але не знають куди їх докласти, стає не лише чинником подальшого гальмування місцевої економіки, а й їх маргіналізації. Тому з боку місцевої влади і всієї громади актуальними є дієві кроки, спрямовані на створення сприятливих умов для ре-

алізації потенціалу працездатного населення. Особливо в умовах, коли чисельність населення швидко скорочується.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Амоша О., Шамілева Л. Роль та місце соціальних ресурсів в системі місцевого самоврядування. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2524-0633/article/download/122061/116922> (дата звернення: 02.02.2020).
2. Баценко Л. Особливості економіки АПК Сумської області. *Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Інноваційна економіка»*. 2013. № 6. С. 132–138.
3. Вінчук М. Регулювання зайнятості населення як механізм забезпечення соціальної безпеки держави. *Науковий вісник: Серія економічна*. 2013. № 1. С. 21–33.
4. Гришова І., Конюхов Ю. Оцінка міграційних потоків як фактору трансформації соціально-економічної сфери. *Український журнал прикладної економіки*. 2016. Том 1, № 1. С. 50–58.
5. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2027 року (проект). URL: <http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/Proekt-Derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku.pdf> (дата звернення: 02.02.2020).
6. Жінки і чоловіки Сумської області. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Сумській області. 2019. 148 с.
7. Кількість вакансій, чисельність осіб, що шукали роботу та чисельність працевлаштованих, у професійному розрізі за січень-грудень 2019 р. Конотопський міськрайонний центр зайнятості, 2020. URL: <https://sum.dcz.gov.ua/analitichna-ta-statystichna-informaciya/statystichni-dani-u-rozrizi-profesiy> (дата звернення: 02.02.2020).
8. Кириченко Т. Міграційні процеси в контексті соціально-економічного розвитку Сумської області. *Вісник Сумського національного аграрного університету: Серія «Економіка і менеджмент»*. 2016. Випуск 4 (68). С. 179–181.
9. Легкий В. Розвиток сфери зайнятості регіону: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Економіка*. 2011. Випуск 2 (34). С. 31–34.
10. Лугова А., Сюткін С. Суспільно-географічне дослідження ринку праці Сумської області. *Наукові записки СумДПУ ім. А.С.Макаренка. Серія географічні науки*. 2014. (5). С. 80–84.
11. Мезенцев К., Яковенко Є. Особливості динаміки міграційних процесів в Сумській області. *Часопис соціально-економічної географії*. 2012. Випуск 13 (2). С. 81–85.
12. Мостова І. Зовнішні трудові міграції у довгостроковому соціально-економічному розвитку країн-експортерів. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. Випуск 2 (24). С. 153–163.
13. Наумко Ю. Управління трудовими ресурсами аграрної сфери регіону : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня кандидата економ. наук. Ужгород, 2010. 16 с.
14. Павленко А. Молодіжна складова трудової міграції (на прикладі Сумської області). URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26235/1/Pavlenko.pdf> (дата звернення: 02.02.2020).
15. Павленко А. Трудова міграція молоді з Сумщини: гендерний аспект. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26276/1/Pavlenko.pdf> (дата звернення: 02.02.2020).
16. Розподіл постійного населення Сумської області за статтю та віком на 1 січня 2019 року. Статистичний бюлетень. / відпов. за випуск Шкабура Т. Головне управління статистики у Сумській області, 2019. 67 с.
17. Сайт проекту «Дослідження шляхів вдосконалення структури та рівня зайнятості населення працездатних територій Сумської області». URL: <http://ppst.sumdu.edu.ua/index.php/nauk-dial/doslidzennya-shlyahiv-vdoskonalennya.html> (дата звернення: 02.02.2020).
18. Сюткін С., Левченко Т. Напрямки і масштаби міграцій населення Сумської області. URL: http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/3153/1/Siutkin_Levchenko_Napriamky.pdf (дата звернення: 02.02.2020).

19. Світайло Н., Костенко А. Аналіз сучасного стану трудових міграційних потоків та напрямів їх державного регулювання. *Економічний часопис. XXI*. 2009. (3–4). С. 4–44.
20. Ткачук А. Внутрішні та зовнішні ресурси для розвитку громади або Чому брак грошей не є первинною проблемою громади? Київ : ІКЦ «Легальний статус», 2016. С. 19.
21. Фойгт Н., Канатнікова . Старіння населення в Україні та Європі: конвергенція чи дивергенція. *Проблеми старення і довголеття*. 2014. Т. 23. (2) С. 199–210.

REFERENCES

1. Amosha, O., & Shamileva, L. *Rol ta misce socialnykh resursiv v systemi miscevoho samovryaduvannya [Role and place of social resources in the system of local self-government]*. Retrieved from <http://journals.uran.ua/index.php/2524-0633/article/download/122061/116922> [in Ukrainian].
2. Bacenko, L. (2013). Osoblyvosti ekonomiky APK Sumskoyi oblasti [Features of economy of AIC of Sumy region]. *Vseukrayinskyj naukovy-vyrobnychyj zhurnal "Innovacijna ekonomika" – All-Ukrainian scientific and production journal "Innovative Economy"*, 6, 132–138 [in Ukrainian].
3. Vinichuk, M. (2013). Rehulyuvannya zajnyatosti naseleння yak mexanizm zabezpechennya socialnoyi bezpeky derzhavy [Regulation of employment as a mechanism for social security of the state]. *Naukovyj visnyk: Seriya ekonomichna – Scientific Bulletin: Economic Series*, 1, 21–33 [in Ukrainian].
4. Hryshova, I., & Konyukhov, Yu. (2016). Ocinka mihracijnykh potokiv yak faktoru transformaciyi socialnoekonomichnoyi sfery [Estimation of migration flows as a factor of transformation of socio-economic sphere]. *Ukrayinskyj zhurnal prykladnoyi ekonomiky – Ukrainian Journal of Applied Economics*, 1 (1), 50–58 [in Ukrainian].
5. Derzhavna stratehiya rehionalnoho rozvytku na period do 2027 roku (proekt) [State strategy for regional development for the period until 2027 (draft)]. Retrieved from <http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/Proekt-Derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvytku-na-period-do-2027-roku.pdf> [in Ukrainian].
6. Holovne upravlinnya statystyky u Sumskij oblasti. (2019). Zhinky i choloviky Sumskoyi oblasti. Statystychnyj zbirnyk [Women and men of Sumy region. Statistical collection] [in Ukrainian].
7. Konotopskij miskrajonnij centr zajnyatosti. (2020). Kilkist vakansij, chyselnist osib, shho shukaly robotu ta chyselnist pracevlashтовanykh, u profesijnomu rozrizi za sichen-hruden 2019 r. [Number of vacancies, number of jobseekers and number of persons employed, by occupational section, January-December 2019]. Retrieved from <https://sum.dcz.gov.ua/analychna-ta-statystychna-informaciya/statystychni-dani-u-rozrizi-profesiy> [in Ukrainian].
8. Kyrychenko, T. (2016). Mihracijni procesy v konteksti socialno-ekonomichnoho rozvytku Sumskoyi oblasti [Migration processes in the context of socio-economic development of Sumy region]. *Visnyk Sumskoho nacionalnoho ahrarnoho universytetu: Seriya Ekonomika i menedzhment – Bulletin of Sumy National Agrarian University: Series "Economics and Management"*, 4 (68), 179–181 [in Ukrainian].
9. Lehkyj, V. (2011). Rozvytok sfery zajnyatosti rehionu: teoretychnyj aspekt [Development of employment in the region: a theoretical aspect]. *Naukovyj visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Seriya Ekonomika – Uzhgorod University Scientific Bulletin: Series Economics*, 2 (34), 31–34 [in Ukrainian].
10. Luhova, A., & Syutkin, S. (2014). Suspilno-heohrafichne doslidzhennya rynku praci Sumskoyi oblasti [Social and geographical study of the labor market of Sumy region]. *Naukovi zapysky SumDPU im. A.S. Makarenka. Seriya heohrafichni nauky – Scientific notes of SSU A. S. Makarenko. Geographic Science Series*, 5, 80–84 [in Ukrainian].
11. Mezencev, K., & Yakovenko, Ye. (2012). Osoblyvosti dynamiky mihracijnykh procesiv v Sumskij oblasti [Features of dynamics of migration processes in Sumy region]. *Chasopys socialno-ekonomichnoyi heohrafiyi – Journal of Socio-Economic Geography*, 13 (2), 81–85 [in Ukrainian].
12. Mostova, I. (2015). Zovnishni trudovi mihraciyi u dovhostrokovomu socialno-ekonomichnomu rozvytku krain-eksporteriv [External labor migration in the long-term socio-economic development of exporting countries]. *Demohrafiya ta socialna ekonomika – Demography and the social economy*, 2 (24), 153–163 [in Ukrainian].
13. Naumko, Yu. (2010). Upravlinnya trudovymi resursamy ahrarnoyi sfery rehionu [Management of labor resources of the agrarian sphere of the region]: *Extended abstract of candidate's thesis*. Uzhhorod, 2010 [in Ukrainian].
14. Pavlenko, A. *Molodizhna skladova trudovoyi mihraciyi (na prykladi Sumskoyi oblasti) [outh component of labor migration (on the example of Sumy region)]*. Retrieved from <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26235/1/Pavlenko.pdf> [in Ukrainian].
15. Pavlenko, A. *Trudova mihraciya molodi z Sumshhyny: hendernyj aspekt [Labor migration of young people from Sumy region: gender aspect]*. Retrieved from <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26276/1/Pavlenko.pdf> [in Ukrainian].
16. Shkabura, T. (2019). *Rozpodil postijnoho naseleння Sumskoyi oblasti za stattyu ta vikom na 1 sichnya 2019 roku. Statystychnyj byuleten [Distribution of permanent population of Sumy region by sex and age as of January 1, 2019. Statistical bulletin]*. Holovne upravlinnya statystyky u Sumskij oblasti [in Ukrainian].
17. Sajt projektu «Doslidzhennya shlyaxiv vdoskonalennya struktury ta rivnyia zajnyatosti naseleння pracenadlyshkovyx terytorij Sumskoyi oblasti» [Site of the project "Investigation of ways of improving the structure and level of employment of the population in the labor surplus territories of Sumy region"]. Retrieved from <http://ppst.sumdu.edu.ua/index.php/nauk-dial/doslidzhennya-shlyahiv-vdoskonalennya.html> [in Ukrainian].

18. Syutkin, S., & Levchenko, T. *Napryamky i masshtaby mihracij naselelnya Sumskoyi oblasti [Directions and extent of migration of the population of Sumy region]*. Retrieved from http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/3153/1/Siutkin_Levchenko_Napriamky.pdf [in Ukrainian].
19. Svitajlo, N., & Kostenko, A. (2009). Analiz suchasnoho stanu trudovyx mihracijnyx potokiv ta napryamy yix derzhavnogo rehulyuvannya [Analysis of the current state of labor migration flows and directions of their state regulation]. *Ekonomichnyj chasopys. XXI – Economic Journal. XXI*, 3-4, 40–44 [in Ukrainian].
20. Tkachuk, A. (2016). *Vnutrishni ta zovnishni resursy dlya rozvytku hromady abo Chomu brak hroshej ne ye pervynnoyu problemoyu hromady? [Internal and external resources for community development or Why is lack of money a primary problem for the community?]*. (p. 19). Kyiv : ІКС "Lehalnyj status" [in Ukrainian].
21. Fojht, N., & Kanatnikova, Yu. (2014). Starinnya naselelnya v Ukrayini ta Yevropi: konverhenciya chy dyverhenciya [Population Aging in Ukraine and Europe: Convergence or Divergence]. *Problemy starennya y dolholetyia – Problems of aging and longevity*, 23 (2), 199–210 [in Ukrainian].

Костенко Андріана Миколаївна

Кандидат політичних наук, доцент
Сумський державний університет
40000, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Email: kostenkopr@ukr.net

Kostenko Andriana

Ph.D. of Political Science, Assoc. Prof.
Sumy State University
2, Rymkoho-Korsakova St., Sumy, 40000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8970-4244

Король Сергій Миколайович

Кандидат політичних наук, доцент
Сумський державний університет
40000, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Email: korol.sumdu@gmail.com

Korol Serhiy

Ph.D. of Political Science, Assoc. Prof.
Sumy State University
2, Rymkoho-Korsakova St., Sumy, 40000, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5949-4699

Панченко Юлія Валеріївна

Кандидат кандидат історичних наук, старший
викладач
Сумський державний університет
40000, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2

Email: j.v.panchenko@gmail.com

Panchenko Iuiya

Ph.D. of Historical Science, Senior lecturer
Sumy State University
2, Rymkoho-Korsakova St., Sumy, 40000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8509-6579

Цитування: Костенко А. М., Король С. М., Панченко Ю. В. Людський ресурс громад: аналіз портрету працездатного населення. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 135–146.

Citation: Kostenko, A.M., Korol, S.M. & Panchenko, I. V. (2020). Liudskyi resurs hromad: analiz portretu pratsezdathnoho naselelnia [Hromadas Human Resource: An Analysis of the Working-People's Portrait]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 135–146.

Стаття надійшла / Article arrived: 27.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 09.03.2020

Armenian claims to Nakhchivan and its impact to the historical geography of the region (1918–1924s years)

Nurlana Aliyeva, Nakhchivan Branch of ANAS

Azerbaijan People Republic the new sovereign state, created in May 1918 in the Muslim East, has lived and worked in hard and difficult conditions for 23 months. The Republic had to fight against the political and economic policies of the world's major powers, including Russia, the United States, England and France, and resorted to all means to maintain its sovereignty, and faced very complex challenges along the way. Under the pressure of these states, on May 29, 1918, the National Council of Azerbaijan was forced to decide on the issue of Iravan to the armenians in order to maintain their sovereignty while discussing the border problem between Azerbaijan and Armenia and he considered this decision a "historic necessity", a "unavoidable disaster" for heartbreak. During the Azerbaijan People Republic, neighboring countries made a number of territorial claims against Azerbaijan. At that time, its territory was 113,895, 97 sq. km. Its 97,296,67 sq. km was undeniable, and 16,598,30 sq. km was disputed. To resolve such issues, the Treaty of Friendship was first signed on June 4, 1918, between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan. It was the first agreement signed by the Azerbaijan People Republic with any foreign state. The second article of the Batumi Treaty sets the border between Azerbaijan, Georgia and Armenia. According to the Batumi contract, Azerbaijan also suffered territorial losses. According to the agreement, the Sharur section of the Sharur-Daralayaz province and the Nakhchivan accident, except for Ordubad, were transferred to Turkey. In addition, the regions of Kamarly, Ulukhanli and Vedibasara of the Iravan province were transferred to Turkey. On March 12, 1921, the Moscow Treaty was signed. With the participation of a representative of the Soviet Russia to clarify some of the territories following the Moscow Treaty, Turkey signed an agreement on October 13, 1921, between the three South Caucasus republics. With the participation of a representative of the Soviet Russia to clarify some of the territories following the Moscow treaty, Turkey signed an agreement on October 13, 1921, between the three South Caucasus republics. The contract consisted of 20 articles and 3 annexes. A number of provisions of this treaty were consistent with the relevant articles of the Moscow Treaty. In general, this document was rejecting unequal rights, forcible contracts, and the Sevra treaty. Article 5 of the agreement was directly related to the fate of Nakhchivan. Thus, the Moscow and Kars treaties also resolved Nakhchivan's autonomy status.

Keywords: *Nakhchivan, Moscow treaty, Kars treaty, autonomy status, Azerbaijan People Republic, Ottoman empire, controversial zone, historical geography*

Вірменські претензії на Нахичевань та його вплив на історичну географію регіону (1918–1924 рр.)

Нурлана Алієва, Нахичеванська філія АНАС

Нова суверенна держава, створена у травні 1918 р. на мусульманському Сході, уже 23 місяці живе і працює у важких і складних умовах. Республіка мала боротися проти політичної і економічної політики найбільших світових держав, зокрема Росії, Сполучених Штатів, Англії та Франції, і використовувати всі засоби для збереження свого суверенітету, і на цьому шляху зіткнулася з дуже складними проблемами. Під тиском цих держав 29 травня 1918 р. Національній Раді Азербайджану, обговорюючи питання про кордон між Азербайджаном і Вірменією, була змушена ухвалити рішення про передачу Єревана вірменам з метою збереження їх суверенітету. Під час Азербайджанської Демократичної Республіки сусідні країни висунули низку територіальних претензій до Азербайджану. У той час його територія становила 113,895, 97 кв. км. 97 296,67 кв. км були незаперечними, а 16 598,30 кв. км оскаржувалися. Для вирішення таких питань договір про дружбу був вперше підписано 4 червня 1918 р. між Османською імперією та Азербайджанською Республікою. Це був перший контракт, підписаний Азербайджанською Демократичною Республікою з будь-якою іноземною державою. Друга стаття Батумського договору встановлює межу між Азербайджаном, Грузією і Вірменією. Згідно з Батумським договором, Азербайджан також поніс територіальні втрати. Відповідно до угоди, у результаті район Шарур – одна з частин Шарур-Даралагезського

повіту і Нахичеванського повіту, за винятком Ордубади, – був переданий Туреччині. Крім того, райони Гамарлі, Улуханлі і Ведібасар Іреванського повіту були передані Туреччині. 12 березня 1921 р. був підписаний Московський договір. За участю представника Радянської Росії для уточнення деяких територій після Московського договору Туреччина підписала 13 жовтня 1921 р. у Карсі угоду між трьома Південнокавказькими республіками. Контракт складався з 20 статей і 3 додатків. Низка положень цього договору відповідали відповідним статтями Московського договору. Загалом цей документ відхилив нерівні права, примусові контракти і договір Севр. Стаття 5 угоди була безпосередньо пов'язана з долею Нахичеваня. Таким чином, Московський і Карський договори також дозволили статус автономії Нахичеваня.

***Ключові слова:** Нахичевань, Московський договір, Карський договір, статус автономії, Азербайджанська Народна Республіка, Османська імперія, спірна зона, історична географія*

Армянские претензии на Нахичевань и его влияние на историческую географию региона (1918–1924 гг.)

Нурлана Алиева, Нахичеванский Филиал НАНА

Новое суверенное государство, созданное в мае 1918 г. на мусульманском Востоке, уже 23 месяца живет и работает в трудных и сложных условиях. Республика должна была бороться против политической и экономической политики крупнейших мировых держав, включая Россию, Соединенные Штаты, Англию и Францию, и использовать все средства для сохранения своего суверенитета, и на этом пути столкнулась с очень сложными проблемами. Под давлением этих государств 29 мая 1918 г. Национальный Совет Азербайджана, обсуждая вопрос о границе между Азербайджаном и Арменией, был вынужден принять решение о передаче Еревана армянам в целях сохранения их суверенитета. Во время Азербайджанской Демократической Республики соседние страны выдвинули ряд территориальных претензий к Азербайджану. В то время его территория составляла 113,895, 97 кв. км. 97 296,67 кв. км были неоспоримыми, а 16 598,30 кв. км оспаривались. Для решения таких вопросов договор о дружбе был впервые подписан 4 июня 1918 г. между Османской империей и Азербайджанской Республикой. Это был первый контракт, подписанный Азербайджанской Демократической Республикой с любым иностранным государством. Вторая статья Батумского договора устанавливает границу между Азербайджаном, Грузией и Арменией. Согласно Батумскому договору, Азербайджан также понес территориальные потери. В соответствии с соглашением, в результате район Шарур – одна из частей Шарур-Даралагезского уезда и Нахичеванского уезда, за исключением Ордубада, – был передан Турции. Кроме того, районы Гамарли, Улуханлы и Ведибасар Іреванского уезда были переданы Турции. 12 марта 1921 г. был подписан Московский договор. При участии представителя Советской России для уточнения некоторых территорий после Московского договора Турция подписала 13 октября 1921 г. в Карсе соглашение между тремя Южнокавказскими республиками. Контракт состоял из 20 статей и 3 приложений. Ряд положений этого договора соответствовал соответствующим статьям Московского договора. В целом этот документ отклонил неравные права, принудительные контракты и договор Севр. Статья 5 соглашения была напрямую связана с судьбой Нахичеваня. Таким образом, Московский и Карский договоры также разрешили статус автономии Нахичеваня.

***Ключевые слова:** Нахичевань, Московский договор, Карский договор, статус автономии, Азербайджанская Народная Республика, Османская империя, спорная зона, историческая география*

Introduction.

According to Article XV of the Turkmenchay treaty, armenians started to move to many regions of Azerbaijan, including Nakhchivan. The goal of the armenians to move to this area was to change the ethnic composition of the population by force, and to turn these lands into armenian settlements. Even in this regard, in 1828, an "armenian province" was created on the territory

of the Nakhchivan and Iravan khanates. Later times, popular uprisings and revolts have led to the collapse of this province. Seeing that it was impossible for armenians to invade Nakhchivan in the 19th century, they began to carry out this work at the beginning of the 20th century, or more precisely, in 1918–1924 by gun. At that time, their patrons as Russia, England, and the United States were providing military and financial support to armenians. The main purpose of these

great powers was to create an armenian state in these geographies, to break the Ottoman state's relationship with the Turkic world and so on. were issues. However, as a result of the struggle of the Nakhchivan population and the support of the Ottoman state, such issues, namely, the transfer of Nakhchivan to the armenians, did not occur. Later, Nakhchivan's autonomy status did not allow any of Nakhchivan's territories to compromise with another state.

The main goal of the research.

To investigate and reveal the armenian claims to Nakhchivan and its impact to the historical geography of the region (1918–1924s years). It is no coincidence that the historical geography of Nakhchivan is selected as a separate research object. This land, which has a special place in the history of the Azerbaijani people, has undergone significant changes over the centuries in terms of whether administrative – territorial, or employment, national and social composition, economic life and etc. In order to track the dynamics of these changes, it is necessary to identify the factors that contribute to these changes.

The investigated level of the theme.

The topic discussed has not been fully investigated so far from the historical and geographical point of view. Although the historical geography and administrative and territorial structure of different regions of Azerbaijan have been studied separately, the subject has not been studied systematically. However, from the historical point of view, investigations by I.Hajiyev, V.Gafarov, I.Musayev, M.Qasimli, I.Atnur and others were conducted.

The method of the research.

During the research, we used a method of research, comparative, and mutual analysis.

The Ottoman state and Nakhchivan.

After the overthrow of the Tsarism in Russia on February 27, 1917, as in all parts of the empire, there was a dichotomy in Nakhchivan. On the one hand, provisional government has been established in the city by the village committees of village committees and public organizations, on the other hand, the soviets of the deputates of workers and soldiers in Nakhchivan, Soldiers' Soviets were organized at Julfa, as well as at the Shahtakhti railway station.

The Special South Caucasus Committee, established on March 9, 1917, began to establish

executive committees of the provisional government's agencies throughout the South Caucasus, including Azerbaijan. In the summer of 1917, the creation local governments of the provisional government in Nakhchivan was completed.

In February 1918, the Transcaucasia Commissariat (replaced by the Special Transcaucasian Committee on November 11, 1917) was replaced by a nationalist and auxiliary advocate for replacing the Transcaucasia Seas (legislative body) and dividing the Transcaucasia into independent states made musavats and dashnaks joint activities impossible [11, p. 9]. Azerbaijan People Republic the new sovereign state, created in May 1918 in the Muslim East, has lived and worked in difficult conditions for 23 months.

This Republic had to fight along with Russia in the vise of the political and economic policies of the great powers of the world – the USA, England and France, he has done all he can to maintain his sovereignty, and has faced many complex problems on this way. Under the pressure of these states, on May 29, 1918, the National Council of Azerbaijan was forced to decide on the issue of Iravan to the armenians in order to maintain their sovereignty while discussing the border problem between Azerbaijan and Armenia and he considered this decision a "historic necessity", a "unavoidable disaster" for heartbreak. During the Azerbaijan People Republic, neighboring countries made a number of territorial claims against Azerbaijan. At that time, its territory was 113.895, 97 sq.km. Its 97,296,67 sq. km was undeniable, and 16,598,30 sq. km covered disputed areas [2, p. 6].

Azerbaijan People Republic has been struggling in the most difficult conditions to preserve the territorial integrity and sovereignty of the country, using all opportunities and trying to solve the fateful issues. To resolve such issues, the Treaty of Friendship was first signed on June 4, 1918, between the Ottoman empire and the Republic of Azerbaijan. It was the first treaty signed by the Azerbaijan People Republic with any foreign state. The second article of the Batumi Treaty sets the border between Azerbaijan, Georgia and Armenia [1, p. 1–3]. According to the Batumi contract, Azerbaijan also suffered territorial losses. According to the agreement, the Sharur section of the Sharur-Daralayaz province and the Nakhchivan

province, except for Ordubad, were transferred to Turkey.

In addition, the Gamarly, Uluhanli and Vedibasars regions of the Iravan province were transferred to Turkey [7, p. 85]. Academician I. Hajiyev touched upon the terms of the Batum Treaty more broadly and accurately. He wrote: "Turkey has demanded a number of new territories and privileges in exchange for the casualties on the battlefield. These demands include the Axiska and Akhalkalak regions of the Tbilisi province, the Alexandropol (Gumru) and Surmali regions of the Iravan province, the Sardarabad part of the Echmiadzin province, the Kamarli (Garnibasars), Ulughanli (Zangibasars) which consist of the southern and southwestern parts of the Iravan province, the Sharur part of the Sharur-Daralayaz province, the province of Nakhchivan, except Ordubad region, as well as the Kars-Alexandropol-Julfa railway. In addition, during the war against England, Turkey should have been granted the right to use the entire Transcaucasian railway [5, p. 35].

The Ottoman empire began to acquire the territories it had acquired under the Batum Treaty. On July 20, 1918, the Ottoman army defeated the Armenian resistance and entered Nakhchivan.

Thus, the Turkish flag was waved in Nakhchivan. On August 15, 1918, these lands were officially occupied by a declaration issued by the Ottoman sultan Mehmed Vahidedin according to the "Eveliy-i Selase".

On September 14 of the same year a decision was made to establish governing bodies in the region. According to this decision, Batum province established including Kars, Erdahan, Batum and surrounding areas (Nakhchivan was included into the Ottoman territories under the Batum agreement–N.A.) [7, p. 87]. Nakhchivan region entered Batumi province as the part of the Kars liva.

After the reconciliation of Mudros in 1918, the Ottoman forces were forced to leave Nakhchivan on 11 November. The local population declared the establishment of the Araz-Turkic Republic in November 1918 to protect the region against Armenian aggression. The Araz-Turkic Republic, operating until March 1919, did not allow the Nakhchivan region to be occupied by the Armenians [6]. Since the Araz-Turkish Republic is the subject of another research, we do not intend to dwell on it.

Nakhchivan general governorship. It is very interesting that while the Araz-Turkic Republic still existed, the Azerbaijani government established the Nakhchivan general governorship on February 28, 1919, based on the proposals of M. Mirbagirov and the provisional government of Nakhchivan, B. Nakhchivanski [2, p.12]. On February 28, 1919, the general governorship of Nakhchivan was established by the decision of the Government of the People Republic of Azerbaijan (In the documents, this governorship is also known as "South-West Azerbaijan general-governorship" or "General-governorship of Nakhchivan, Ordubad, Sharur-Daralayaz and Vedibasars districts."). As it seen from the geographical names above, we see which territories were including to the Nakhchivan general-governorship. Corresponding member of ANAS H. Safarli writes that the governorship's capital was Nakhchivan and its territory covers Nakhchivan, Ordubad, Sharur-Daralayaz and Vedibasars lands [12, p. 28]. In addition the author notes that, despite the relatively short existence, the government of the People Republic of Azerbaijan united much of Nakhchivan's historic land under one general-governorship [12, p. 28]. Bahram Khan Nakhchivanski was appointed governor-general, Karim Khan Irevanski was appointed deputy vice president for military affairs, and Haji Mehdi Bagirov was appointed as his deputy on the civil problems. A seven-member council was established under the general-governorship of Nakhchivan; on March 16, Bahram Khan replaced Nakhchivanski Hashimbeyov, who was summoned to the Ministry of Internal Affairs of the People Republic of Azerbaijan, and then Samad bey Jamillinski was appointed governor-general of Nakhchivan.

The complexity of the political condition, and first of all, the failure of senior officials to come to Nakhchivan due to the provocative actions of the Armenian Dashnak government, created serious difficulties for the general-governorship. In spite of all this, the government of the People Republic of Azerbaijan did not allow the General-governorship to stop its activity at any moment. In August 1919, the residence of the general governorship, who was forced to act in Ordubad for a short time, was then relocated to the city of Nakhchivan. Although the general-governorship of Nakhchivan was not able to operate more broadly and effectively because

of the difficult conditions at that time, it played an important role in protecting the region from the Armenian aggression, in establishing and maintaining ties with the government of the People Republic of Azerbaijan [10, p. 84].

Although Nakhchivan was governed by the general-governorship obey the Azerbaijan Democratic Republic, Nakhchivan was occupied by the British in January 1919. The British, expressing Nakhchivan and Sharur's given to the obey of the Armenian government, make condition the armenians to pursue their own occupation policy. Although the Dashnaks seized a part of Nakhchivan in June 1919 with the direct help and involvement of English officers, the military units of the Nakhchivan National Committee crushed Dashnak's regular army and expelled them from Nakhchivan. Local authorities were in the hands of the National Council [13, p. 33].

Gumri, Moscow and Kars treaties. On December 2, 1920, Turkey and the Armenian Dashnak government signed the Gumri agreement. According to this agreement, starting from the Lower Karasu river, the Araz river is located on the north of Kecachin, on the Arpachay river, then on the Karakhan valley, on the eastern part of the Great Kemli – Kyzyl dash – Great Aghbaba. The final determination of the boundary line (two weeks after the date of signing) will be made by the mutual commission in place. Kuku mountain, 10282–8022, Hamasur mountain–8160, Gurdgulag village, Sayat Mountain – 7868, Arpachay Houses – 3080, Gormurlu Mountain – 6930, Saraybulaq – 8071, Ararat station, strip south of the village of Lower Karasuyun Armenia will not intervene in the polling station, then in the form of a referendum governing and in the territory covered by this referendum, a local government will be established under the auspices of Turkey. Government of Turkey: by the way of Sharur, Nakhchivan, Shahtakhti and Julfa will provide free transit issues between Iran, Baku and Armenia [3, p. 7].

The Turkish researcher I. Atnur also shared his views on the Gumri Agreement, and has given almost the same boundaries as the one we have mentioned the sources above.

I. Atnur writes: “After the offering the peace by the turkish side to armenians, peace talks between turkish and armenian representatives began on November 25 in Gumri. Negotiations

between the two sides ended on December 2, and the same day, on the night of December 2 – 3 at 24⁰⁰, the Gumri agreement was signed. Articles 2 and 12 of the 18-article contract are related to Nakhchivan. According to Article 2, the borders and status of Nakhchivan were defined as follows: Article 2: Kuku mountain 10282–8022 – Kamasor mountain 8160 – Gurdgulag village–Sayat mountain 7868 – Arpa river 3080 – Gomurlu mountain 6930 – Saray spring–8071. Ararat station, Araz river, Nakhchivan, Shakhtakhti, Sharur, south of the strip passing through Lower Karasu, will determine the form of government and Armenia will not intervene in the territory covered by this administration and local administration will be established under the rule of Turkey in the region;

Article 12: The Turkish Government undertakes to ensure the security of the transit route between Armenia, Sharur-Nakhchivan-Shahtakhti and Julfa-Iran-Maku. The Nakhchivan borders, except for Develi and Arazdayan, have been defined by the Gumru agreement, as a result of the Great Vedi and surrounding areas, which have historically been the Turkic regions, Uluhanli, Gamarly and most importantly, the Nakhchivan until 1920. The northwestern border was Develi. Armenia will not intervene in Nakhchivan's post-referendum governance system and local administration will be established under the rule of Turkey [1, p. 390]. Academician I.Hajiyev affirms the boundaries as above [4]. Nakhchivanians and Turks objected to the Gumru treaties which was signed RSFSR and Soviet Armenia, and russians and armenians objected to the Gumru treaty, which was signed between Turkey and Dashnak Armenia in the late 1920s.

Although the position of Soviet Russia on the problems of Zangezur, Nakhchivan and Sharur-Daralayaz had changed many times, it had some secret plans and unambiguously coincided with the ideas of the armenians. But in the foreign policy plans of such a big country as Russia, it was hard to turn Lenin and Chicherin out of their notorious thoughts.

Notwithstanding the determination of N. Narimanov, he was remaining alone in the problem of armenian. Here, Turkey provided decisive assistance to the "victory" of N. Narimanov's position.

Thus began the Russian Turkish negotiations. The Russian-Turkish Conference began its work

on February 27, 1921 in Moscow. The conference was postponed for a week because of disputes. To get out of the conference postponed, Yusuf Kamal decided to meet with more influential Soviet figures. Negotiations resumed after he met with I. Stalin on March 6. During the conference, G. Chicherin, who tried to extradite Nakhchivan to Armenia during the conference, suggested that he find a formula that would establish Nakhchivan's inevitable relationship with Azerbaijan and its use of autonomy under its protection. The Turkish delegation asked to submit the second part of the formula as follows: provided that Azerbaijan will not compromise this protection to any third country. " The borders of Nakhchivan had to be determined by military experts. Discussing the border between Nakhchivan and Armenia, the Russian delegation said that the line determined by the experts had exceeded the requirements of Azerbaijan, which did not want to carry out protection in any part of the Iravan province and accepted that the last border was a Gurd gate. For them, Although this issue is not of primary importance due to the close ties between the Soviet republics, it would be best to define the boundaries of the Sharur-Daralayz region by an ethnographic principle [8, p. 99]. The Russian delegation said that the border between Nakhchivan and Armenia could be considered temporary. If there is any change in the direct negotiations between Azerbaijan and Armenia in the future, then these changes cannot be regarded as a violation of Azerbaijan's obligation not to compromise its protectorate. The final settlement of the issue is difficult due to the population displacement, as it has recently occurred between these countries. The Turkish delegation underscored that this issue should be unambiguously resolved by Turkey's importance on the security of its eastern borders, and any negotiations between Azerbaijan and Armenia on this issue should be excluded. In this case, the Russian delegation said that the borders of Azerbaijan should be obeyed. Because changes in the border line from Moscow cannot be determined without inquiring from the concerned government and the public. At the suggestion of the Turkish delegation, it was decided to keep the Sharur-Daralayaz area in Nakhchivan. In the disputed part of the Iravan province, the border goes from Mount Gomurlu (6930) to the Saraybulag mountains (8071), the Ararat station. On March 16, 1921, the RSFSR and Turkey

signed an agreement consisting of 16 articles and annexes. According to the third article, the parties agreed that Nakhchivan province would create an autonomous territory under the auspices of Azerbaijan, under the provisions of paragraph C of Annex 1 to this Agreement, provided that Azerbaijan would not compromise any third state.

Lower to the surface of the Araz surface relief in the east, and to the west the Dahna mountains (3829) – Veledag (4121) – Bagirsag (6787) – the triangular Gomurlu mountain (6930), formed in the Nakhchivan zone, 6971; The boundary of the specified area, which passes through the Ararat station and ends at the point where Karasuyun meets Araz, will be established by a commission comprised of representatives from Turkey, Azerbaijan and Armenia. The territory of Nakhchivan in paragraph C of Annex 1 was defined as follows: Ararat station – Saraybulaq (8071) – Gomurlu mountain (6839), (6930) – 3080 – Sayatdag (7668) – Gurdgulag village – Kamesurdag (8160) – 8022 – Eastern administrative boundary of Kukudagh (10282) and former Nakhchivan province [8, p. 102–104].

During the negotiations on the signing of the Moscow Treaty on March 12, 1921, the Turkish delegation unanimously supported the idea of keeping the Sharur-Daralayz region in Azerbaijan as a whole. The Turkish side justified its position with the evidence that firstly there were known bloody events in the area and the need for Turkish troops to come to the region; Secondly, this circle was inhabited by Muslims. Because of this, the right of guardianship over that territory should be granted to Azerbaijan [9, p. 303]. With the participation of a representative of the Soviet Russia to clarify some of the territories following the Moscow treaty, Turkey signed an agreement on October 13, 1921, between the three South Caucasus republics. The contract consisted of 20 articles and 3 annexes.

A number of provisions of this treaty were consistent with the relevant articles of the Moscow Treaty. In general, this document was rejecting unequal rights, forcible contracts, and the Sevra treaty. The treaty covered a whole set of provisions on Kars and Batumi territorial issues, the provision of transport communications and the free movement of citizens, and the unwavering civil rights issues, regardless of national or religious affiliation. Much of it

was devoted to the settlement of the refugee problem and the change of military territories, and the determination of the main directions of economic, cultural and consular relations between the negotiating parties.

Article 5 of the agreement was directly related to the fate of Nakhchivan. Here again the issue of keeping Nakhchivan within Azerbaijan and granting autonomy was fixed. Unlike the Moscow Treaty, Article 5 of the Kars Treaty sets out the parties agreeing on the status of Nakhchivan. These were the governments of Turkey, Azerbaijan and Armenia. This article states that "the Turkish government, the Republic of Armenia and the Soviet Union agree to establish Nakhchivan province an autonomous territory under the auspices of Azerbaijan within the boundaries set out in Annex III of the Treaty".

The territory of Nakhchivan was defined within the boundaries set out in Annex III of the Treaty: "[Nakhchivan territory] starts from Urmia village, from there on a straight line to the Arazdeyen station (this station will remain for the Armenian SSR), then on a straight line to the west of Dashburun mountain (3142), thence to the river Dashburun (4108), mountain rod (6607 or 6587), "Rod." Going along the administrative boundaries of the Iravan and Sharur-Daralayaz provinces south of the spring (spring), from the height of 6629 to the coal (6839 or 6930), then to the height of 3080, to Sayatdagh (7868), to the village of Gurdgulag, Hamasur mountain (8160), to the height of 8022, Kukudagh (10282) and [finally] at the eastern administrative border of the former Nakhchivan province" [4; 8, p. 146].

Turkish sources note that according to the Kars treaty, Kars and Erdahan sanjags were handed over to Artvin Turkey in the southern part of Surmali and Batum east of the Araz river [1].

Conclusion.

The collapse of Tsarist Russia led to the recapture of the lost lands of the Ottoman state and a number of military and political events in the Caucasus. Different nations in the region have begun their activities to gain independence. However, Azerbaijani Turks, Georgians and Armenians were

trying to unite around a political organization on the one hand, and on the other hand, had a bloody struggle for the South Caucasus. At this time, the Turkish army began moving towards the Caucasus. The Turkish army wanted to ensure security in the region. However, Turkey was forced to leave the region by agreeing with the Antanta states. The Turks' departure from the region created conditions for the British and Armenians who supported them. But their plans failed. But in these relationships Turkey which protected Nakhchivan with the Gumri agreement, strongly reacted Azerbaijan's donation of Nakhchivan to Armenia with the request of Soviet Russia. That is why the Moscow and Kars treaties defined the territorial integrity and status of Nakhchivan. Turkey became a protective country. Thus, the Moscow and Kars treaties fully resolved the issue of Nakhchivan's status and dependence with international treaties. The Kars Treaty has been signed indefinitely, and none of the signatory states can terminate it unilaterally [4]. The Moscow and Kars treaties also solved Nakhchivan's autonomy status.

Relations between Nakhchivan which was transferred to the Soviet administration under the auspices of Azerbaijan and Turkey continued until 1924. After the relations were cut, the Caucasus Central Executive Committee, acting under the influence of the Armenians, gave 9 villages of Nakhchivan to Armenia under the pretext of defining the border. But they could not go much further under the agreement with Turkey. Turkey has formed a legal and political base for the establishment of good neighborly relations and business relations with the South Caucasus republics, ensuring the security of its borders. The "Nakhchivan issue" has been fairly settled in accordance with historical and ethno-cultural realities. Armenia's intentions to seize this historic territory of Azerbaijan, namely Nakhchivan, have been in vain. However, despite all this, Nakhchivan was isolated from Azerbaijan. We can note some changes in Nakhchivan's borders.

REFERENCES

1. Atnur, I. (2013). *Nakhchivan from Ottoman administration to Soviet administration (1918-1921)*. Nakhchivan: "Ajami" Publishing-Printing Association [in Turkey].
2. *Azerbaijan People Republic and Nakhchivan*. (2010). Nakhchivan: "Ajami" Publishing-Printing Association [in Azerbaijanian].
3. *Gumru, Moscow and Kars treaties*. (2004). Nakhchivan [in Azerbaijanian].

4. Hajiyev, I. (2011). *Kars treaty and the fate of Nakhchivan* [in Azerbaijani].
5. Hajiyev, I. (2017). Impact of some of the agreements signed in the historical and political context of the transfer of Iravan to Armenians. *News of the Nakhchivan Branch of ANAS*, 3,33–41 [in Azerbaijani].
6. Isganderov, A. (2014, May 4). The first republic in Muslim East – Azerbaijan People Republic. *"Xalq" paper*, p. 5 [in Azerbaijani].
7. Qafarov, V. (2009). Batum conference and Azerbaijan. *History and its problems*, 1-2, 81–88 [in Azerbaijani].
8. Qasimli, M. (2016). *Armenian claims from the sovietization of Armenia to the occupation of Azerbaijani territories: history - as it was (1920–1994s years)*. Baki: Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan [in Azerbaijani].
9. Musayev, I. (1996). *The political situation in the regions of Nakhchivan and Zangezur of Azerbaijan and the policy of the foreign countries (1917–1921s years)*. Baki: BDU [in Azerbaijani].
10. *Encyclopedia of Nakhchivan*. (2005). 2nd ed., rev. The 2nd print. In 2 Volumes. (Vol. 2). Nakhchivan [in Azerbaijani].
11. Sadigov, S. (1995). *From the history of Nakhchivan Autonomous Republic*. Baki: Science [in Azerbaijani].
12. Seferli, F. (2012). Notes on the geographical history of the Nakhchivan region. *News of Nakhchivan branch of ANAS. Series of social and humanitarian sciences*, 8 (1), 26–31 [in Azerbaijani].
13. Shihaliyev, E. (2016). The "Armenian policy" of England and its impact to Nakhchivan based on the archives materials of Great Britain (1917-1920). *Nakhchivan State University. Scientific works*, 5 (79), 28–36 [in Azerbaijani].

Алієва Нурлана

Докторант
Нахічіванська філія АНАС
0173, Грузія, Тбілісі, вул. Чаргальська, 73

Aliyeva Nurlana

Doctoral Candidate
Nakhchivan Branch of ANAS
73, Chargali Sq., Tbilisi, 0173, Georgia

Email: alex_scirs@yahoo.com

Цитування: Алієва Н. Вірменські претензії на Нахічевань та його вплив на історичну географію регіону (1918–1924 рр.). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 147–154.

Citation: Aliyeva, N. (2020). Virmenski pretenzii na Nakhichevan ta yoho vplyv na istorychnu heohrafiu rehionu (1918–1924 rr.) [Armenian claims to Nakhchivan and its impact to the historical geography of the region (1918-1924s years)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 147–154.

Стаття надійшла / Article arrived: 28.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 10.03.2020

Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.)

Наталія Чернікова, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядається процес становлення та розвитку орендних відносин в аграрному секторі Таврійської губернії 2-ї половини XIX ст. – 1917 р. в умовах розвитку товарного землеробства та тваринництва. Аналізуються причини широкого розповсюдження оренди та специфіка перебігу цього процесу у різних повітах губернії. Визначено роль поміщицького землеволодіння у формуванні орендного фонду регіону. Величезні угіддя слугували вагомим джерелом виробничого та невиробничого прибутку для місцевого дворянства. Нечисельні власники господарств капіталістичного типу використовували кошти, отримані від оренди, для модернізації власного сільськогосподарського виробництва. Для переважної ж частини дворян оренда виступала основним засобом землекористування. Розкриваються шляхи залучення селянства Таврійської губернії до орендних відносин в умовах його майнової та соціальної диференціації. Увагу акцентовано на тому, що основним орендарем виступало заможне селянство, яке використовувало землю насамперед для організації торгівельного землеробства. Здійснена видова характеристика земель, що склали орендний фонд регіону. З'ясовано, що переважну частину становили приватновласницькі володіння, а також селянські надільні землі, землі казни та приватних установ. Показано специфіку орендування казенних земель у Таврійській губернії. На широкому колі статистичних джерел висвітлено різновиди земельної оренди та регіональні особливості їх застосування. Популярною формою орендної плати була скопщина, однак у районах торгівельного землеробства спостерігався динамічний розвиток грошової оренди, характерної для капіталістичного господарювання. Прослідковано динаміку змін орендних цін у контексті видової та регіональної диференціації. Висвітлено переваги та недоліки оренди для власників та орендарів губернії. Зроблено висновок про те, що оренда посідала вагоме місце у землеволодінні і землекористуванні населення Таврійської губернії – насамперед дворянства і селянства як основних суб'єктів орендних відносин і виробників сільськогосподарської продукції. Вона сприяла розвитку підприємницької ініціативи та посиленню капіталістичних форм господарювання на селі.

Ключові слова: оренда, Таврійська губернія, материкові повіти, підприємництво, землекористування, дворянське землеволодіння, селянське господарство, пореформений період

Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)

Nataliia Chernikova, Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with the process of formation and development of lease relations in the agrarian sector of Tavria province in the second half of the 19th century-1917 in the conditions of vendible farming and animal husbandry development. The causes of widespread leasing and the specificity of this process in different counties of the province are analyzed. The role of landlord ownership in the formation of the lease fund of the region is determined. The vast lands served as a significant source of productive and non-productive profit for the local nobility. Few owners of capitalist-type farms used the proceeds of the lease to modernize their farms. Lease was the main means of land use for the vast majority of nobles. The ways of involving the Taurian peasantry in the lease relations in the conditions of its property and social differentiation are revealed here. Attention is drawn to the fact that the wealthy peasantry was the main tenant who used the leased land primarily for the organization of commercial agriculture. Characterization of the types of land constituting the lease fund of the region have been made. It has been found that private ownership constituted its vast majority, as well as peasant allotments, treasury lands and private institutions. The specifics of the lease of state-owned lands in Tavria province are shown. A wide variety of statistical sources cover the types of land leases and regional features of their using. Skopschina was a popular form of rent; however, on the areas of commercial agriculture, there was a dynamic development of monetary rent as a characteristic feature of capitalist housekeeping. The dynamics of changes in rental prices in the context of species and regional differentiation are traced. The advantages and disadvantages of rent for the owners and tenants of the province are highlighted. It was concluded that the lease occupied an important place in the land tenure and land using

of the population of Tauria province - above all, the nobility and the peasantry as the main subjects of lease relations and makers of agricultural products. It contributed to the development of entrepreneurship and the strengthening of capitalist forms of farming in the countryside.

Keywords: *lease, Taurian province, mainland counties, entrepreneurship, land use, noble land tenure, peasant farming, post-reform period*

Особенности становления и развития арендных отношений в Таврической губернии (2-я пол. XIX в. – 1917 г.)

Наталья Черникова, Днепровский национальный университет им. Олесь Гончара

В статье рассматривается процесс становления и развития арендных отношений в аграрном секторе Таврической губернии 2-й половины XIX в. – 1917 гг. в условиях развития товарного земледелия и животноводства. Анализируются причины широкого распространения аренды и специфика протекания этого процесса в разных уездах губернии. Определена роль помещичьего землевладения в формировании арендного фонда региона. Огромные угодья служили важным источником получения производственной и непроизводственной прибыли для местного дворянства. Немногочисленные владельцы хозяйств капиталистического типа использовали средства, полученные от аренды, для модернизации собственного сельскохозяйственного производства. Для большей же части дворян аренда выступала основным средством землепользования. Раскрываются пути привлечения крестьянства Таврической губернии в арендные отношения в условиях его имущественной и социальной дифференциации. Внимание акцентировано на том, что основным арендатором выступало зажиточное крестьянство, которое использовало землю в первую очередь для организации торгового земледелия. Осуществлена видовая характеристика земель, составлявших арендный фонд региона. Выяснено, что большую часть составляли частнособственнические владения, а также крестьянские наделные земли, земли казны и частных учреждений. Показана специфика аренды казенных земель в Таврической губернии. На широком круге статистических источников освещены разновидности земельной аренды и региональные особенности их применения. Популярной формой арендной платы была скопщина, однако в районах торгового земледелия наблюдалось динамичное развитие денежной аренды, характерной для капиталистического способа хозяйствования. Прослежена динамика изменений арендных цен в контексте видовой и региональной дифференциации. Освещены преимущества и недостатки аренды для владельцев и арендаторов губернии. Сделан вывод о том, что аренда занимала важное место в землевладении и землепользовании населения Таврической губернии – прежде всего, дворянства и крестьянства как основных субъектов арендных отношений и производителей сельскохозяйственной продукции. Она способствовала развитию предпринимательской инициативы и усилению капиталистических форм хозяйствования на селе.

Ключевые слова: *аренда, Таврическая губерния, материковые уезды, предпринимательство, землепользование, дворянское землевладение, крестьянское хозяйство, пореформенный период*

Постановка проблеми.

Орендні відносини становили вагомий складову поземельного ринку та капіталістичних відносин в аграрному секторі південноукраїнського регіону пореформеної доби. В умовах інституціоналізації капіталістичних відносин та сільськогосподарського підприємництва оренда виступала важливою формою перерозподілу земель між землевласниками і землекористувачами і слугувала одним із факторів взаємодії поміщицьких та селянських господарств. Вона сприяла спрощенню та здешевленню процесу концентрації земель у руках сільськогосподарських виробників, сти-

мулювала як землевласників, так і орендарів до раціонального використання земельного ресурсу. Становлення орендних відносин у Таврійській губернії мало регіональні особливості, зокрема, у материкових та півострівних повітах, та характеризувалося видовою строкатістю, відображаючи тим самим наявні тенденції, проблеми, суперечності та перспективи у формуванні капіталістичних засад у сільському господарстві. З одного боку, оренда землі як різновид підприємницької діяльності виступала самодостатнім джерелом отримання невикористаного прибутку для власників землі, з іншого – розширювала можливості залучення до товарного

землеробства та тваринництва більшого кола виробників, насамперед, селян.

Огляд досліджень і публікацій.

У дореволюційній літературі питання оренди набуло висвітлення у контексті тих змін, що відбувалися у землеволодінні та землекористуванні після проведення селянської реформи 1861 р. У працях відомих тогочасних економістів, статистів М. Е. Бененсона [5], М. О. Каришева [10], О. А. Кауфмана [11], О. А. Мануйлова [15], В. Є. Постнікова [21], Д. С. Флексора [33] та ін. міститься інформація щодо видів оренди, цін тощо по окремих повітах Таврійської губернії. Базуючись на численних статистичних даних земських установ, дослідники звертають увагу на швидку майнову диференціацію селянства і залучення заможної когорти до підприємницької діяльності в районах торгівельного землеробства і наголошують на важливому значенні орендних відносин у цьому процесі. На окрему увагу заслуговує колективна робота «Настольная книга для русских сельских хозяев...» [14], що мала на меті сприяти інституціоналізації оренди в умовах розвитку земельного ринку. Питання про орендні відносини тією чи іншою мірою торкалися радянські дослідники аграрної історії крізь призму дослідження соціальної природи землеволодіння, організації господарювання, соціальної та майнової диференціації селянства тощо [2; 9; 13; 19; 20; 25; 31]. І на сьогодні беззаперечне значення має монографія А. М. Анфімова [1], у якій детально аналізуються види оренди й міститься фактичний матеріал по Таврійській губернії. У працях сучасних дослідників спостерігається зростання інтересу до проблеми еволюції аграрних відносин у пореформений період в Україні загалом і поаспектно, зокрема формування ринку землі, еволюції поміщицького господарювання, дослідження українського селянства тощо [18; 22; 23; 29; 30]. Статті О. М. Балухтіної [3], Ю. А. Кравець [12], Н. А. Якименко [37] присвячені проблемам земельної оренди в Україні. Джерельна база репрезентована широким колом матеріалів державних установ, статистичних, статистико-економічних повітових, губернських досліджень тощо [4; 6; 7; 8; 16; 17; 24; 26; 27; 28; 32; 35; 36].

Метою даної розвідки є дослідження особливостей становлення та розвитку орендних відносин та видової диференціації оренди у материкових та півострівних повітах Таврійській губернії пореформеного періоду.

Виклад основного матеріалу.

У постреформений період дворянство Таврійської губернії, незважаючи на закономірне для південноукраїнського регіону зменшення володінь, залишалося основним земельним власником та виробником сільськогосподарської продукції. На 1877 р. воно зосереджувало у своїх руках 3/5, а на поч. ХХ – майже 1/3 приватновласницького фонду губернії. Поміщицькі господарства у деяких повітах вирізнялися з-поміж сусідських південноукраїнських наявністю величезних земельних площ. У Дніпровському та Мелітопольському повітах середні розміри дворянського і купецького землеволодіння становили понад 2 тис. дес. [36, с. 37]. Тож і за розміром площі землеволодіння, і за суттю вони були підприємницькими, передбачаючи одержання прибутку шляхом продажу продуктів виробництва.

Проте скасування кріпосного права, що позначилося втратою гарантованої робочої сили у вигляді залежного селянства, екстенсивне ведення господарства, брак основного і оборотного капіталу, необхідного для обслуговування величезних земельних угідь спонукали дворян-землевласників до подальших економічних та соціальних трансформацій у середовищі дворян-землевласників. По суті, дворянство опинилося перед необхідністю пошуку виходу із кризи і формування нових джерел фінансових надходжень. У цьому контексті земельні володіння дворян набували якісно нового економічного значення. Із засобу задоволення внутрішньогосподарських потреб вони потенційно могли перетворитися на вагоме джерело прибутку за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, застосування нових с/г механізмів та технологій, раціонального планування та використання земельних площ, способів переробки отриманої сільськогосподарської продукції тощо. З іншого боку, частина дворян-власників виявилася неготовою до нових, капіталістичних реалій та неспроможною до формування господарств підприємницького типу з раціональною обробкою та використанням угідь, що у даному випадку виступали баластом. У такому разі дворяни вбачали у належній їм землі готовий товар, вдаючись до отримання разового або перманентного прибутку не виробничого характеру шляхом продажу, застави або оренди землі. «Недооброблювана» власниками частина угідь уможлиблювала отримання прибутку шляхом оренди, що набувала значного розмаху у краї.

Частині таврійських дворян-латифундистів вдалося адаптуватися до нових умов господарювання й урізноманітнити джерела надходження прибутку шляхом поєднання різних способів підприємницької діяльності: виробництво с/г продукції, її переробка, продаж землі, здавання в оренду (орні угіддя, пасовища) тощо. Зокрема, у величезному маєтку «Чорна долина» Дніпровського повіту Таврійської губернії розміром майже 43,065 тис. десятин, що був у власності графа О. О. Мордвинова, на 6 тис. дес. було організовано інтенсивне зернове господарство із використанням шестипільної (!) сівозміни. Значна увага приділялася також торгівельному тваринництву, зокрема, розведенню племінних порід коней, корів, свиней, овець тощо. Перероблена молочна продукція з маєтку (масло, швейцарський, лімбурзький, тільзітський сири тощо) реалізовувалася на ринках південноукраїнському регіону. А найбільш віддалені ділянки загальною площею 10 тис. дес. власник здавав у довгострокову оренду [17, с. 89].

Разом із тим деякі дворяни, які вдавалися до використання новітньої с/г техніки, застосування агрономічних технологій, які уможлилювали процес обробки значних земельних масивів, навіть приорендовували землі. Особливість орендних відносин між дворянами полягала у тому, що останні намагалися орендувати великі угіддя на тривалий термін з метою розширення власного виробництва. Відома у Дніпровському повіті Таврійської губернії власниця маєтку «Успенка» С. Б. Фальц-Фейн, площа якого становила 28,131 тис. дес., орендувала додатково ще 9,788 тис. дес. у власного сина. Понад 5 тис. десятин використовувалися як орні землі, а майже 33 тис. дес. становили сіножаті та вигони для розведення коней, великої рогатої худоби, мериносів овець і навіть 150 верблюдів [17, с. 88]. У маєтках «Асканія-Нова», «Даровка» і «Єлисаветфельд» загальною площею 31,068 тис. дес., де господарював Ф. Є. Фальц-Фейн, 12,151 тис. дес. становили орендовані ним землі [17, с. 83].

Величезні земельні угіддя таврійських дворян становили вагомий частину орендного фонду губернії. Навіть ті власники, які приорендовували землі, охоче здавали у корострокову (переважно однорічну) оренду невеликі ділянки власних земельних угідь – переважно орних, що через певні обставини не обробляли самостійно. Уже згадувані нами Софія та Фрідріх Фальц-Фейни здавали в оренду відповідно 1,4 тис. дес. та 1,710 тис. дес. орної землі. Граф І. В. Канкрін, власник

маєтку «Веселе» площею 17,781 тис. дес. у Таврійській та Катеринославській губерніях, майже половину орної землі здавав селянам у грошову (2,707 тис. дес.) або іспольну (100 дес.) оренду.

Умови оренди та особливості користування землею, як правило, фіксувалися в письмовому вигляді в угодах між суб'єктами орендних відносин. Приміром, в угоді між Ю. В. Поповим, власником маєтку площею понад 30 тис. дес. і селянами, які тримували в оренду 900 дес., зазначалися наступні умови. Орендарі мали право розорювати 857 дес., з яких 140 відводити під толоку, 142 залишати під чорним паром, а 71 дес. засіювати кукурудзою. Була вказана навіть глибина оранки – «три вершки» та строки – «не пізніше квітня», особливості сівби, зобов'язання збереження лісового насадження площею 16 дес., а також фіксована оренда плата у розмірі 9,7 руб. загальною вартістю 8,7 тис. руб. [29, с. 139]. Таким чином дбайливі господарі прагнули домогтися збереження родючості угідь. Тимчасово відмовляючись від організації господарства власним коштом, вони мали можливість контролювати діяльність орендарів шляхом укладання подібних угод.

Зазначимо, що «показових» багатопрофільних підприємницьких володінь, що ґрунтувалися на інтенсивному способі ведення господарства, насправді було небагато. Фахівець з сільського господарства О. І. Чупров у 1906 р. писав: «... культурні поміщицькі господарства, багаті капіталами та знаннями, складають у нас поодинокі оазиси, що розчиняються серед пересічних і безпритульних маєтків, які ґрунтуються виключно на здаванні землі селянам і вибиванні орендної плати» [1, с. 19]. Тож у більшості випадків саме отримання прибутку від оренди виступало запорукою благополуччя великих землевласників. Це призвело до формування амбівалентного типу дворянина-підприємця: з одного боку, особи, обізнані в сільськогосподарській праці, з наявними теоретичними агрономічними знаннями та практичним досвідом. З іншого боку, недбалого господарника, який безсистемно експлуатував земельний ресурс і отримував прибуток за рахунок невиробничого його використання.

Таким чином, наявність значного земельного ресурсу та формування ринкових орендних відносин у середовищі великих власників відіграло значну роль в організації підприємницького господарювання, проте породжувало спекулятивні форми землекористування. Їхні земельні володіння слугували підґрунтям (у прямому і

переносному значенні) для залучення до сфери орендних відносин, а відтак і підприємницької діяльності у сільському господарюванні, інших соціальних категорій населення. За результатами обстеження дворянських земель 1887 р., по Європейській Росії приватні власники здавали в оренду не менше 43 % орних угідь, що становило 16,5 % дворянського землеволодіння, позаяк де-факто орендний фонд був більшим, адже поза увагою залишилася оренда дрібних ділянок, дані по казенним й удільним землям тощо. До сфери орендних відносин на Півдні України було залучено значно більше приватновласницьких угідь, зокрема, дворянських – майже 43%. Так таврійські дворяни із 1 059,2 тис. дес. здавали в оренду 425,7 тис. дес., тобто 40,2 % сільськогосподарських угідь [18, с. 266]. Причому по окремих повітах ці показники значно різнилися.

Поступово із розвитком сільськогосподарського підприємництва, що супроводжувався інституціоналізацією земельних відносин, орендний фонд Таврійської губернії збільшувався, відбувалося розширення соціальної бази суб'єктів орендних взаємин, а відтак формувалися основні види, умови та принципи орендування із урахуванням регіональної специфіки. Поряд із поміщиками когорта контрагентів орендних угод поповнювалися селянами, землі яких, надільні та позанадільні, значно поповнили орендний фонд регіону.

Принагідно слід зазначити, що характер землеволодіння та землекористування у материкових та півострівних повітах Таврійської губернії як загалом, так і по повітах значно різнився, що обумовлювало специфіку у способах господарювання. Зокрема, Бердянський повіт мав славу селянського, адже приватне і казенне землеволодіння тут становили лише 11 %, позаяк у селянській власності знаходилося відповідно 89 % земельного фонду повіту. Відповідно, орендні відносини тут здебільшого склалися між селянами, а їхні землі становили основний орендний ресурс. Натомість у «землевласницькому» Дніпровському повіті частка селянських угідь була меншою, становлячи 42 %, тож дворянське землеволодіння тут мало більшу питому вагу в орендуванні [21, с. 7].

Серед землевласників Таврійської губернії практикувалися наступні форми орендного підприємництва: здавання в оренду земель без ведення власного господарства, що передбачало отримання невиробничого прибутку, та поєднання часткової оренди із веденням власного го-

сподарювання. Зазначимо, що почасти капітал, отриманий від оренди, слугував підґрунтям для вдосконалення сільськогосподарської техніки та покращення технологій господарювання власника, однак у більшості випадків становив джерело прибутку для повсякденного використання. Отже, переважна частина приватних власників тяжіла до ведення сільського господарювання, насамперед торгівельного землеробства, частково здаючи в оренду земельні ділянки для отримання додаткових прибутків. Для місцевих дворян, які виявилися неспроможними (або неготовими) налагодити капіталістичне виробництво у власних маєтках, здавання в оренду цілих маєтків слугувало вагомим джерелом фінансових надходжень, з одного боку, і запорукою отримання виробничого прибутку для орендарів – з іншого. Дрібні власники, репрезентовані насамперед селянами та колоністами, воліли вести власне господарство, проте використовували дрібну порічну оренду у якості гарантованого «підстрахування».

У Таврійській губернії власники величезних латифундій залюбки здавали землі в оренду селянам. Тим більше, що тваринництво, історично репрезентоване у регіоні розведенням великої рогатої худоби та мериносових овець, приносило прибуток набагато менший, аніж можна було отримати від зернового виробництва або здавання в оренду. Адже вже на початок 80-х рр. XIX ст. останнє гарантувало 10 руб. (за толоку – 5 руб.) чистого прибутку без докладення зусиль. Землі Чорноморського узбережжя Дніпровського і Перекопського повітів, що знаходилися у власності Фальц-Фейнів, Куліковських, Вассаль та інших, за спостереженнями В. Постнікова, нагадували «хоча й родючу, проте справжню пустелю, по якій блукають стада мериносових овець та зрідка зустрічаються невеликі поселення колишніх поміщицьких селян» [21, с. 19]. Відповідно, особливості розташування угідь обумовлювали низький орендний попит на них серед місцевих селян. У Бердянському повіті через невелику площу приватновласницьких земель більша частина колоністів і державних селян змушені були орендувати землі або у сусідів-селян, або у власників сусідніх Маріупольського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії. Так, на 1886 р. за межами повіту селянами було орендовано понад 93 тис. землі, що удвічі більше за оренду позанадільної у повіті [21, с. 20].

Певні складнощі для оренди селянами приватновласницьких земель Мелітопольського

та Дніпровського повітів виникали через специфічне відособлене, окремішне розташування означених площ. Укупі з землями казни і колишніх державних селян, вони являли собою певні острівки–анклави із прилеглими один до одного латифундіями розміром у десятки тисяч десятин, що простягалися на десятки кілометрів. Така ситуація, з одного боку, ускладнювала оренду для селян, що проживали віддалено від орендного фонду. Проте, з іншого боку, селяни, наділи яких межували із останніми, були позбавлені конкуренції, що частково впливало на розмір орендних цін. Так, у «популярній» центральній частині Бердянського або північній частині Мелітопольського повітів орендна плата становила 10–12 руб. за десятину, у той час як у південній частині Дніпровського та південно-західній Мелітопольського повітів – 2–4 руб, зрідка сягаючи 7 руб. [21, с. 21].

Особливості розташування земель обумовили певну своєрідність у способах здачі в оренду земель. Так, у зазначеному маєтку генерал-майора Ю. В. Попова у Мелітопольському повіті, окрім орендування сусідами-селянами, 1/3 землі (понад 14 тис. дес.) надавалася в довгострокову оренду 12 поселенським товариствам за контрактом. На кожне з поселень припадало від 600 до 1 600 дес. землі, що розподілялася громадою по 60 дес. на особу на умовах кругової поруки. Орендатори мало право розорювали 2/3 землі, 1/5 якої засівати житом, а також зобов'язувалися облаштовувати будівлі та присадибні ділянки та сплачувати орендну плату у розмірі від 3,5 до 5 руб. за десятину. Про прибутковість такого способу невиробничого господарювання свідчить той факт, що власник планував розширювати таку орендну практику за рахунок скорочення вівчарства. У маєтку Дніпровського повіту, що належав панам Вассаль, було засновано шість таких орендарських поселень, що йменувалися тут «фермами». Кожен двір у таких фермах отримував по 100 десятин землі разом із спорудженими за рахунок власника будівлями. За користування ними орендарі сплачували половину врожаю, зобов'язувалися змолотити зерно, транспортувати зерно й сіно до садиби господаря, а також віддавати половину приплоду від худоби, яка народжувалася на фермі [21, с. 21–22].

Розвиток торгівельного землеробства був обумовлений насамперед його ринковою рентабельністю в материкових повітах Таврійської губернії й означив зростання орендного попиту переважно на орні землі, проте розвиток тваринництва в окремих районах сприяв розвитку оренди сіножатей, пасовищ та вигонів. Якщо власники великих маєтків (на кшталт Фанц-Фейнів) продовжували використовувати переважну частину площ для розвитку торгівельного тваринництва, то численні володіння дрібних та середніх власників, які займалися винятково власним господарюванням, здебільшого становили орні угіддя. Відтак, оренда орних земель з метою ведення торгівельного землеробства у Таврійській губернії поступово набувала закономірного характеру серед власників різного майнового та соціального статусу. Раціоналізація підприємницького господарювання, з одного боку, знаходила прояв у здаванні в оренду певної кількості «непотрібної» землі, а з іншого – виваженого отримання цього ресурсу орендарями-селянами. Адаже, як зазначали статистики, «селянський двір не може обійтись без орендування, і точно так же розрахований на обробіток тільки певного числа десятин». [8, с. 117].

Відтак, у зв'язку із розвитком товарного землеробства в регіоні земельна оренда серед селян набула значного розповсюдження та складала значну частину площі селянського землекористування. Загалом селяни Півдня України орендували у поміщиків 827,6 тис. дес. землі, що становило 61,5 % усієї орендованої ними площі в українських губерніях, і 253,6 тис. дес. з них припадало на Таврійську губернію [30, с. 87]. Проте насправді розміри селянської оренди були значно більшими та з року в рік зростали. На початку ХХ ст. заможні селяни південноукраїнського регіону орендували 1 757,3 тис. дес. земельної площі [22, с. 20].

З розвитком ринкових та капіталістичних відносин відбувалася майнова та соціальна диференціація селянства, що й обумовлювало зростання їхньої ролі у поземельних відносинах і підприємницькій діяльності регіону. Функціонування селянських господарств залежало певною мірою від оренди й означувало їхню роль у цих відносинах – у якості орендодавці або орен-

¹ Розміри земельних площ у власності селян південноукраїнського землеробського регіону були критерієм, що дозволяв (безперечно, умовно) розподілити селянські господарства на бідні (до 10 дес.), середні (10–25 дес.) та заможні (понад 25 дес.). У районах із родючими ґрунтами до заможних можна було віднести навіть власників 15–20 дес. землі.

дарів, та, відповідно, мету оренди¹. Наприкінці XIX ст. щонайменше 9 % селянських дворів здавали свою землю в оренду [23, с. 37–38]. Досить часто при цьому незаможні власники наділів керувалися прагненням звільнитися від земельних податків, що відтепер ставали клопотом орендаря (чи отримати кошти на їх сплату), отримати натуральні продукти за користування землею тощо. Інколи орендарі вдавалися до комерційного посередництва, здаючи дрібні ділянки у суборенду.

Надільні землі таврійських селян також становили вагомий частку орендного ресурсу. У 80-х рр. XIX ст. вони становили понад 2 000 тис дес., або 36,2 % земельного фонду губернії; до того ж в особистій власності селян перебувало ще 622 тис. дес. (11,3 %) угідь [24, с. 6–9]. Понад 1/2 надільних орних земель (надто у Бердянському повіті) селяни орендували у своїх односельчан чи сусідів, тож внутрішньостанові селянські угоди подекуди укладалися частіше за дворянсько-селянські [21, с. 23]. У материкових повітах губернії до орендного обігу було залучено 227 тис. дес. надільних та позанадільних селянських земель, що становили 1/4 їхньої загальної кількості [21, с. 23–24]. У середньому ж по губернії співвідношення земель, орендованих селянами у приватних власників (переважно дворян) і селян, становило відповідно 3:1.

Надільні землі – орні угіддя, а надто сінокоси, вигони, пасовища – орендувалися переважно заможними селянами. Серед останніх також була розповсюджена практика здавання в оренду надільних посівних площ (понад 1/4) біднішим селянам, отримуючи таким чином прибуток не від продажу продукції з надільних земель, а саме від оренди. У Бердянському повіті, заселеному переважно державними селянами, великих приватних власників майже не було, тож орендні відносини розвивалися значною мірою між самими селянами. Відбувалося становлення ринкового землеробства на орендованій землі, втягненій до товарообігу. На 1904 р. до третини селянських посівів повіту припадало на орендовані землі, а у заможних селян – власників понад 50 дес. – взагалі понад 2/5.

Частина малоземельних селян здавали землю в оренду через неспроможність її обробки, свідомого обрання виконання найманої праці як більш прибуткової чи доцільної тощо. За матеріалами земських подвірних переписів, у

1911–1912 рр. у Таврійській губернії таких господарств налічувалося 30,2 %, які таким чином поповнили орендний обіг 15 % земель із фонду селянського землеволодіння [26, с. 254–256].

Тож земельна оренда була одним із основних показників капіталізації сільського господарювання; за 28 років (з 1884 р. по 1912 р.) вона зросла якнайменше на 60 %, охоплюючи усі групи селян [2, с. 26]. Наприкінці XIX ст. селяни Бердянського повіту орендували 117,686 тис. дес. надільної та позанадільної землі, Мелітопольського – 220,767 тис. дес., Дніпровського – 137,882 тис. дес., при цьому 62 % припадало на заможні господарства і 32 % на середні [21, с. 149]. У 1911–1912 рр. із 75 464 селянських господарств материкових повітів Таврійській губернії, у власності яких перебувало 1 029,8 тис. дес. надільної та купленої землі, майже половина (48,9 %) додатково орендували землю загальною площею 606,3 тис. дес., що становила 58,9 % від наявної у власності. Для порівняння: останній показник для Полтавської губернії становив 28,6 %, у Волинській – 4,9 % [1, с. 44].

Власники середніх господарств інтенсивно долучалися до орендних відносин. У Бердянському повіті, де їхня частка становила понад 1/3, їхня роль в оренді землі зросла з 57 % у 1886 р. до 78,9 % у 1904 р. Проте найбільший попит щодо орендування спостерігався саме у заможних селянських господарствах; у повіті їхня кількість зросла удвічі, а разом із тим 84 % вдавалися до оренди. Понад 5 тис. заможних селян, що становили 1/6 усіх господарств і 1/5 орендаторів, сконцентрували на орендованій землі 3/4 посівів. На кожне господарство припадало у середньому орендованої орної землі: по 15,9 дес. – у власників 25–50 дес. та по 33,9 дес. – у власників понад 50 дес. [27, с. 284, 1018, 1141].

Тож орендою земель у материкових повітах Таврійської губернії займалися переважно заможні селяни, які володіли достатньою кількістю надільної і власної землі. Фактично, спрацьовувала закономірність: зі збільшенням землі у власності господарів-селян зростала їхня активність в оренді землі та збільшувався розмір орендованих угідь (табл. 1). Підприємницька оренда набувала загального і повсюдного значення; нечисельні заможні сільські господарі активно використовували її для організації торгівельного землеробства.

**Селянська оренда у материкових повітах Таврійської губернії,
80-ті рр. XIX ст. [21, с. 149]**

Категорії власників	Бердянський повіт		Мелітопольський повіт		Дніпровський повіт	
	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.
До 5 дес.	18,7	2,1	14,4	3	25	2,4
5–10 дес.	33,6	3,2	34,8	4,1	42	3,9
11–25 дес.	57	7	59,3	7,5	69	8,5
26–50 дес.	60,6	16,1	80,5	16,9	88	20
Понад 50 дес.	78,5	62	88,8	47,6	91	48,6
Середнє	44,8	11,1	50	12,7	56,2	12,4

Натомість власники безпосівних та мало-посівних (до 5 дес.) господарств, які не мали належних засобів для обробітку землі, тяжіли до здавання землі в оренду іншим селянам, вдаючись до виконання найманої праці. У Бердянському повіті, де поступово набувало розвитку торгівельне землеробство, частка таких власників становила понад 4/5. Заможні ж селяни вбачали більший економічний зиск у сільськогосподарській діяльності. Вони орендували ділянки у мало-посівних господарів та значно рідше виступали у статусі орендодавців, хоча також не відмовлялися від отримання невірбовничого прибутку. Зокрема, здавали землю в оренду 23,7 % власників угідь площею 25–50 дес. і 37,7 % власників понад 50 дес. Усього до орендного фонду повіту належало 64,1 % надільної площі мало-посівних господарств, 22,5 % середніх і 13,4 % заможних (з них 4,7 % власників 25–50 дес. і 8,7 % – понад 50 дес.) [1, с. 25].

Розвиток орендних відносин у повітах Кримського півострова Таврійської губернії мав певні особливості. Серед місцевого населення значну частину становило безземельне селянство, що становило 40 %, а у степових Перекопському та Євпаторійському повітах – взагалі 56 % і 63 % відповідно, що різко контрастувало з величезними поміщицькими латифундіями регіону. За свідченням М. Е. Бененсона, який очолював статистичне дослід-

ження повітів, «поряд із великими приватними володіннями в тисячі, а іноді в десятки тисяч десятин, розселилася значна кількість селянської бідноти як робоча маса цих володінь. Частина була запасом робочої сили, що жила тільки наймом в економії, позбавлена власного сільськогосподарського реманенту. Інша жила здольщиною орендою, сплачуючи за користування землею долею врожаю. Переважна частина скопщиків-орендарів була у більш вигідному положенні щодо інших» [5, с. 14,16].

У Феодосійському повіті на початок XX ст. кількість безпосівних та середніх господарств зазнала незначного зростання. Натомість частка заможної селянської верхівки збільшилася (із розрахунку на 999 господарств) з 10,6 % до 17,5 % за рахунок заселення регіону колоністами-підприємцями, яких скоріш за все приваблювала дешевизна робочої сили. Безпосівні господарі тут орендували мізерні присадибні ділянки або здавали у суборенду «десятинщикам» – дрібним орендарям, а власники до 5 дес. майже зовсім розчинилися, не беручи участь в оренді. Якщо на 1884 р. власники до 10 дес. орендували 1/5 здаваної в повіті землі, то на 1911 р. – 1/10, тобто удвічі менше. Удільна вага орендарів-середняків також впала з 29,8 % до 17,4 %. Натомість заможні господарства, кількість яких, як і в Бердянському повіті, зросла удвічі, становили 1/4 орендарів і відповідно, збільшили за 20 років орендовану

площу з 50,3 % до 71,6 %. Особливо показовим було зростання останньої у власників понад 50 дес. – з 19,1 % до 49,8 % [1, с. 66,69]. Таким чином, у нематерикових повітах угіддя бідних й середні господарства, як правило, втрачали і свою, й орендовану землю. Натомість категорія заможних власників поповнювалася новими представниками, які облаштовували великі зернові господарства та орендували левову частку земель. Це свідчило про капіталістичну еволюцію землеробства і у материкових, і у півострівних повітах губернії.

До категорії позанадільних земель, що здавалися в оренду, належали, окрім приватновласницьких (насамперед, дворянських), землі казни й уділів та землі у власності юридичних осіб – установ (банків, церков тощо). Казенні й удільні землі виступали досить вагомим об'єктом поземельних орендних відносин південноукраїнського регіону: Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії входили до складу 12 губерній Російської імперії, де зосереджувалося 93% фонду казенних земель [11, с.99]. Наприкінці XIX ст. у Таврійській губернії вони обіймали площу у 292,295 тис. дес., тобто 5 % земельного фонду губернії, укупі ж із володіннями міст та установ взагалі становили 1/10 [24, с. 6–9]. Цей земельний ресурс також був залучений до орендного землеобігу й активно використовувалася місцевим населенням.

Казенні землі материкових губерній Таврії розміщувалися великими площами, віддаленими від поселень, головним чином у середній частині Мелітопольського і в південній частині Дніпровського повіту. Ця місцевість була досить малонаселеною, де наділи селян до того ж були порівняно високими. Вони здавалися в оренду на правах «оброчного утримання», що передбачала отримання землі в оренду індивідом або групою осіб на різні строки з публічних торгів. Орендарями казенних угідь виступали селяни-власники, селянські товариства та громади, яких приваблювали порівняно з приватновласницькими низькі ціни.

У 80-х рр. XIX ст. за рахунок фонду казенних земель уряд намагався пом'якшити проблему селянського малоземелля. Згідно з Положенням від 9 листопада 1884 року, розпорядженням Департаменту землеробства і сіль-

ської промисловості 1885 р., законами 1886 та 1900 рр. малоземельні селянські громади отримували право на оренду оброчних статей без торгів на основі рішень, які відтепер приймалися земським керівництвом і губернськими чиновниками, а не відомством держмайна. Питання про необхідність внесення змін до законодавства щодо оренди земель, зокрема казенних, неодноразово виносилося на розгляд губернського та повітових комітетів. Бердянський повітовий комітет вбачав у казенних землях необхідний ресурс для переселення малоземельних та безземельних селян [32, с. 33]. Натомість у Дніпровському повіті пропонувалося змінити самі умови орендування. Зокрема, домогтися реалізації права на оренду без торгів, що існувало у губернії лише на папері, продовжити термін оренди до 36 років із правом на повторне пролонгування угоди та дозволу на здавання у суборенду. Орендні ціни місцеві діячі пропонували встановлювати на основі середніх показників за десятиліття [32, с. 47].

Варто зазначити, що у Таврійській губернії, як і в сусідніх південноукраїнських, реальними орендарями виступали не стільки малоземельні селяни, скільки товариства заможних селян або досить заможні одноосібні власники. Навіть місцеві комітети визнавали, що казенні землі губернії надавалися в оренду сусіднім селянським громадам на 6–12 років «без урахування їх реальної потреби в землі» [32, с. 6]. Представники місцевої влади здавали в оренду землю не тим, хто потребував, а хто «вмів вчасно і жалібніше попросити» [11, с. 102]. Тож з точки зору вирішення поставленою урядом проблеми оренда казенних земель не мала великого значення, проте сприяла заможним селянам у здійсненні підприємницької діяльності. За даними Управління Держмайна, у 1890 р. з 133,852 тис. дес. казенних земель материкових повітів, що здавалися в оренду, 84,756 тис. дес. (63 %) знаходилася в оренді селянських громад, однак реально користувалася ними невелика кількість заможних домогосподарів. У Дніпровському повіті останні зосередили у своїх руках 60 % орендованої казенної орної землі, у Бердянському – 69 %, у Мелітопольському – 81 %. Тож у користуванні найбідніших селян, як правило, знаходилося лише 4 % земель казни [21, с. 150] (табл. 2).

Розподіл оренди казенних орних земель між селянами материкових повітів Таврійської губернії у 1884-1886 рр. [21, с.150]

Категорії власників	Бердянський повіт			Мелітопольський повіт			Дніпровський повіт		
	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.
До 5 дес.	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1
5–10 дес.	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3
11–25 дес.	687	2 642	3,8	707	4 569	6,1	338	1 500	4,4
26–50 дес.	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7
Понад 50 дес.	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8
Усього	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14,8	681	4 595	6,7

Приміром, у с. Акимівка Мелітопольського повіту із 260 домогосподарів, які громадою орендували у казни 1,212 тис. дес. землі, на практиці на ній господарювали 60. Таким чином, пільговими умовами орендування казенних земель для селянських громад у Таврії здебільшого користувалася заможна частина сільського населення. Про те, яким чином вирішувалося питання, прямих свідчень не надто багато, однак, згідно з опосередкованими, сценарій був наступним. Громада за участь в оренді від заможних користувачів отримувала «могорича», а особи-конкуренти, які за попередньою домовленістю не підіймали ціну на торгах – «відступного» [21, с. 151]. Ціни на оренду казенних земель були нижчими за приватновласницькі, проте також коливалися по повітах, досягаючи найвищого рівня у регіонах з розвинутим землеробством – насамперед Бердянському та Мелітопольському (табл. 3). Зважаючи на той факт, що короткострокова оренда оброк-ділянок зустрічалася вкрай рідко, охоплюючи не більше 7 % земель (за винятком суборенди, де вартість, звісно, була завищеною), ціни мали скоріше ситуативний характер [34, с. 81].

Характер використання казенних земель почасти був обумовлений природно-кліматичними особливостями регіону. У місцевостях із розвинутим торгівельним зерновим господарством орендарів (переважно дрібних)

цікавили здебільшого орні угіддя. У повітах з розвинутим тваринництвом оброк-власники намагалися орендувати більші площі, де займалися розведенням або випасом овець. Умови оренди казенно-оброчних статей були, як правило, одноманітними по повітах й фіксувалися у письмовому вигляді в оцінювальних таблицях і пояснювальних записках до них. За умовами оренди у материкових повітах Таврійській губернії селяни отримували землю у «змішане використання». Вони мали право розорювати тільки 1/3 орендованої землі, а інша мали залишатися під сіножатями або вигоном. Проте місцева влада по-різному ставилася до таких умов, враховуючи господарську специфіку розвитку регіону. Так, представники влади Дніпровського повіту, які були зацікавлені у розширенні орних земельних площ для ведення зернового господарства, пропонували надати орендарям право на щорічне розорювання і засів більших угідь, пропонуючи збільшити угіддя до 2/3 [32, с. 47]. Натомість мелітопольські комітети пропонували за рахунок казенних земель південної частини повіту з розвинутим тваринництвом стимулювати його подальший розвиток шляхом зниження орендних цін [32, с. 106].

Почасти казенні землі губернії слугували засобом отримання орендарями додаткового прибутку вже протореним шляхом суборенди. Якщо у сусідніх губерніях заможні оброк-власники надавали селянам орні ділянки в роздріб

Орендні ціни на землі казни у Таврійській губернії, 1906 р. [6, с. 33–34]

Повіти	Довгострокова оренда, руб. за 1 дес.		Однорічна оренда, руб. за 1 дес.	
	Граничні ціни	Середня ціна	Граничні ціни	Середня ціна
Бердянський	2,50–8,50	5,11	–	7,88
Мелітопольський	4,02–8,11	5,50	4,50–6,10	4,82
Дніпровський	5,0–6,0	5,50	–	–
Євпаторійський	1,65–5,60	3,62	–	2,36
Перекопський	2,76–4,50	3,63	1,80–3,21	2,50
Ялтинський	4,50–6,00	5,00	–	–
Феодосійський	2,33–4,05	3,0	3,0–7,0	5,0

за встановленими правилами, то таврійські селяни, зважаючи на лімітовану частку таких угідь, використовували пасовища. Приміром, у с. Рубанівка Мелітопольського повіту, яке складалося з 1 207 дворів, громада орендувала 5,582 тис. дес. казенної землі, якими насправді користувалося 250 заможних господарств. Тут вони випасали не лише свою худобу, а й односельців, отримуючи по 5–6 руб. за одиницю поголів'я [21, с. 151].

Перманентна зміна користувачів казенних угідь, екстенсивні способи господарювання означили проблему земельного виснаження, а відтак – падіння врожайності, що фактично була атрибутивною в орендних відносинах загалом. Сучасники, характеризуючи ставлення місцевої влади й орендарів до проблеми, писали: «<...> дивляться на них (казенні землі. – прим. авт. – Ч. Н.), як і на іншу нерухомість, з якої можна отримувати дохід, але при тім не порівнюють земельних маєностей з цим іншими майном хоча б навіть в тому відношенні, що їх потрібно зберігати. Питання про те, як упорядкувати хліборобське господарство <...>, щоб зберегти ґрунт від виснаження, – ні в одній думі ніколи не дебатувалося і навіть не підіймалося» [35, с.28]. Хоча варто зазначити, що поодинокі пропозиції з цього приводу все ж мали місце. Так, Дніпровський повітовий комітет пропонував зобов'язати орендарів враховувати вимоги щодо «правильного» господарювання із дотриманням сівозміни, розробка яких мала бути здійснена уповноваженими Управління держмайн timer та повітового земства із залученням фахівців [32, с. 47].

Різноманіття видів оренди та їх поєднання зумовлювалося відмінностями природно-клі-

матичного характеру, соціальною структурою, специфікою поземельних відносин тощо, що мали місце в певному регіоні. За тривалістю орендних домовленостей оренда поділялась на довго- та короткострокову. Серед великих власників Таврійської губернії у постреформені десятиліття набула популярності довгострокова оренда, що пояснюється потенційною стабільністю цієї форми. Найчастіше до довгострокової оренди вдавалися господарі, які зовсім не вели господарства: її питома вага становила від 54,5 до 97 %. Як правило, такі угоди були розповсюдженими, як уже зазначалося, у дворянському середовищі. Проте заможні селяни, які відчували потребу в оренді для збільшення заорювання з підприємницькою метою, також тяжіли (звичайно, маючи й фінансову спроможність) до багаторічної оренди. У 1917 р. 22 % заможних мелітопольських господарів орендували угіддя на термін понад 2 роки, у той час як 92 % середніх та дрібних селянських господарств удавалися до однорічної оренди [2, с. 27].

Незважаючи на очевидні переваги довгострокової оренди для власників великих угідь та крупних орендарів, за часів столипінської аграрної реформи використання короткострокової оренди лише набирало обертів. Переважання останньої свідчило про подальшу капіталізацію аграрних відносин, залучення селянства до орендної взаємодії тощо. Її популярність серед орендодавців й орендарів південноукраїнського регіону лише зростала, зустрічаючись у 60 випадках зі 100. З урахуванням регіональних особливостей, наприкінці XIX ст. питома вага її використання коливалася у середньому від 55 % до 86,3 %. Зі ста

орендованих десятин на однорічну припадало 23 десятини орендованої землі (для порівняння: у Правобережній Україні – лише 9 дес.). У Бердянському повіті значний попит на землю та відсутність великих власників сприяли більш вигідній для орендодавців здачі землі «на один посів». За даними земських подвірних переписів, на поч. ХХ ст. тут в однорічну оренду селяни здавали понад 3/4 угідь. При цьому серед надільних земель цей показник був ще вищим і становив приблизно 9/10 орендного фонду (табл. 4).

Вагома причина широкого розповсюдження короткострокової оренди серед великих власників, окрім очевидної економічної рентабельності, полягала у побоюванні укладання з селянами довгострокових угод через майнову незабезпеченість останніх. На думку Д. С. Флексора, який вивчав потреби сільського господарювання, «здавання селянам землі в довгострокову оренду є справою ризикованою для землевласників, на яку наважиться порівняно небагато» [33, с. 49]. Нерідко незабезпеченість регулярного надходження

Таблиця 4

Оренда у Бердянському повіті землі за строком орендування, 1904 р.
[1, с. 84; 26, с. 256]

	Надільна		Позанадільна		Усього	
	довгострокова	однорічна	довгострокова	однорічна	довгострокова	однорічна
Дес.	13 618	122 549	34 819	30 387	48 437	152 936
%	10%	90	53	47	24	76

платежів за орендними угодами штовхала поміщиків компенсувати наявні ризики за рахунок скорочення строку оренди, підвищення орендних цін, надання в оренду гірших земельних ділянок тощо. Окрім того, вкрай негативним наслідком короткострокової оренди для орендодавців, як і у випадку з орендою казенних земель, було порушення родючості ґрунтів, а для орендарів – зниження врожайності. Вона призводила до хижачької експлуатації земельного ресурсу, оскільки з неї намагалися отримати максимум вигоди, мало турбуючись про відновлення ґрунту.

Як зазначалося, головними орендаторами у Таврійській губернії виступали не малозабезпечені, а навпаки заможні селяни. Тож оренда «із нужди», або з метою отримання натуральних продуктів для власного вжитку, охоплювала тут лише 9,2 % орендованих земель. Натомість дрібнотоварна, що ґрунтувалася на сімейній праці і зустрічалася переважно серед середніх селянських домогосподарів, та капіталістична з викори-

станням найманої праці, характерна для заможних домогосподарів, становили відповідно 40,1 % та 50,7 % [1, с. 94, 110–114]. Саме ці види ще у сучасників отримали назву підприємницької оренди, позаяк були орієнтовані на розширення виробництва з метою отримання прибутку.

У Бердянському повіті орендні відносини формувалися здебільшого на підприємницькій основі. Частка дворів, які використовували працю найманих робітників, складала у середньому 2/3, поступово зростаючи пропорційно зі збільшенням розмірів господарств: з 1/2 у власників 25–50 дес. до майже 3/4 у власників понад 50 дес. [1, с. 109]. Зважаючи на товарний характер землеробства регіону, можна припустити, що середні господарства, які використовували найману працю, також виробляли хліб на ринок і були залучені до підприємницької діяльності. До продовольчої оренди вдавалися представники численної групи дрібних орендарів, які орендували лише 7,4 % орендного фонду повіту (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл видів оренди у Бердянському повіті за господарським спрямуванням, 1904 р. [1, с. 109]

	Капіталістична	Товарна	Продовольча
Дес.	72 161	94 093	13 440
%	40,2	52,4	7,4

За характером розрахунку оренда розподілялася на натуральну та грошову. Перша, як правило, була представлена здольщиною формою оренди, яка передбачала отримання власником землі орендної плати частиною (долею) від отриманого орендаром урожаю. Як правило, у південноукраїнських губерніях оренда за частку врожаю здійснювалася на наступних умовах. Орендар був зобов'язаний обробити поле, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і частку, що мала належати власнику землі, привезти на означене останнім місце. Ця форма називалася в регіоні «скіпщина» і була досить розповсюдженою. Також часто власники вдавалися до її різновиду – іспольщини, що передбачала отримання і власником, і орендарем половини врожаю за умови надання власником землі власного насіння для посіву, що відповідно зменшувало частку орендаря. Особливість натуральної оренди в умовах становлення підприємницького господарювання полягала у її перехідному типі, що знаходило прояв у використанні певних елементів капіталістичної оренди. Так, орендодавець міг надати орендарям (окрім землі) реманент, робочу худобу, насіння тощо; натомість останні віддавали за оренду землі частину врожаю, інколи вкладаючи у господарство власні кошти, а також виконували низку узгоджених послуг. Розповсюдженість скіпщини пояснювалася насамперед її доступністю для переважної частини сільського населення, а також тією обставиною, що у випадку цілковитого врожаю орендареві не доводилося «втрачати орендну плату» [2, с. 61]. У повітах Таврійської губернії скопщинаскіпщина була дуже розповсюдженою, проте частка її використання коливалася від понад 3/4 орендованих земель у Дніпровському повіті, 38 % у Перекопському і майже 1/10 у Бердянському [1, с. 142–143; 10, с. 320].

У Таврійській губернії поряд зі скопщиною скіпщиною серед орендарів усіх типів власності та соціального стану широкого розповсюдження набувала грошова оренда. У Бердянському повіті, як бачимо, вона взагалі застосовувалася до 9/10 усієї орендованої землі, що значно перевищувало показники по інших повітах, у Мелітопольському та півострівних повітах домінувала над скопщиною

юскіпщиною, а у Дніпровському поступалася останній [21, с. 25]. Цілком зрозуміло, що внутрішньостанові дворянські орендні угоди цілковито базувалися на грошових розрахунках. Також до грошової оренди тяжіли заможні господарі різних соціальних категорій. Так, по Мелітопольському повіту 94,4 % колишніх колоністів, 58 % колишніх державних селян сплачували грошову оренду, у той час як половина колишніх поміщицьких селян надавала перевагу скопщині скіпщині [10, с. 320].

Оренда за відробітки не відповідала запитам підприємницького господарювання у районах торгівельного землеробства, тож мала місце у поодиноких випадках і найчастіше полягала у збиранні врожаю зернових. Відробітки й скопщинаскіпщина були поширені в окремих районах, де особливо відчутним було малоземелля селян [29, с. 140].

У материкових повітах Таврійської губернії із інтенсивним торгівельним землеробством до відробіткової оренди орендодавці також вдавалися зрідка, натомість широко застосовуючи іздольщиною (також переважно у вигляді скопщиніскіпщини) та грошову форми. Натомість у півострівних повітах розвиток скопщини скіпщини був обумовлений насамперед наявністю значною кількістю безземельних селян. При майже повній відсутності промисловості вони були змушені орендувати землю для задоволення власних продовольчих потреб, нерідко погоджуючись на жорсткі умови. На 1917 р. селяни півострівних повітів орендували у приватних власників 266,5 тис. дес. землі, з них 1/3 за грошову плату, 2/3 за скопщинускіпщину. Крім того, площа під татарськими вакуфами (80 тис. дес.) цілковито здавалися в оренду. За свідченнями сучасників, умови даної оренди були такими. Землевласник надавав щорічно селянину площу землі у відповідності до наявного у нього живого та мертвого інвентаря. Землю орендар мав обробляти за допомогою власного реманенту, робочої худоби, висаджувати власне насіння. З отриманого врожаю орендар мав віддати (безпосередньо доставивши в економію) орендодавцю 2/5 зерном, соломною і половиною. Інколи до цих умов поєднувалася зобов'язання змолотити частину зерна або сплатити так звані «верхи» – 1 рубль з десятини тощо. «Те,

що залишалося на користь селянина-орендаря після відшкодування видатків на придбання та висадку насіння, утримання робочої худоби, інвентаря, – писав М. Е. Бененсон, –

безсумнівно нижче тієї заробітної плати, яку селянин міг би отримувати у наймі» [5, с. 16]. Співвідношення видів оренди по повітах подано у табл. 6.

Таблиця 6

Види оренди в Таврійській губернії за характером розрахунку [10, с. 318]

Повіти	Грошова, %	Здольщинна, %	Відробіткова, %
Мелітопольський	64,5	32,6	2,9
Бердянський	91	8	1
Дніпровський	22,5	77,5	0,04
Перекопський	62	37,9	0,1
Євпаторійський	57	42,9	0,1
Феодосійський	52,2	47,7	0,1
Симферопольський	57,9	41,9	0,2

Зазначимо, що грошова оренда в Таврійській губернії, як і на Півдні України загалом, мала реальний, а не номінальний характер. А скіпщинна форма певною мірою виступала її еквівалентом – проте не цілком рівнозначним, а, як правило, завищеним. Іноді вони тісно перепліталися у змішаному типі. «Грошова плата за "хату", – зазначали статистики, – у чистому вигляді практикується у 13 селищах... Що ж до випадків поєднання грошової винагороди з виконанням натуральних повинностей, то їх налічується до 9 селищ» [12; 37, с. 60]. Серед додаткових повинностей, що все частіше накладалися на орендарів, найчастіше практикували перевезення дров з лісу, транспортування хліба на базар та інші господарчі роботи на користь орендодавця.

Розміри орендної плати – як грошової, так скіпщинної скіпщинної – залежали від багатьох чинників: родючості ґрунтів, регіональних демографічних показників, забезпеченості населення власною землею тощо. У будь-якому випадку підприємницький характер орендних відносин міг бути забезпечений дотриманням принципу прибутковості, виробничої й невиробничої, як кінцевої мети цих відносин для обох суб'єктів. «Капіталістичний господар – писав О. А. Кауфман, – в усіх своїх почи-

наннях, і зокрема, тоді, коли орендує <...> землю, завжди керується одним мотивом – прагненням до баришу, потенційно вигідному капіталовкладенню». «Натомість орендар капіталістичного типу, – продовжував він, – мав погоджуватися сплатити таку оренду ціну, за покриттям якої та оплатою власної праці, взагалі всіх витрат на обробку землі, він міг «розрахувати отримати на свою користь прибуток на затрачений ним капітал» [11, с.81]. Середні ціни по губерніях та повітах Таврії визначалися, як правило, для орних (м'яких) земель. Тож у першу чергу орендна плата була реальним показником прибутковості землі певної місцевості в певний час, виступаючи продуктом попиту-пропозиції. Статистики вказували, що в умовах формування підприємницьких засад сільського господарювання у певному регіоні економічні принципи набували локального колориту, проте з подальшим домінуванням економічної формули на кшталт «попит-пропозиція». Звичайно, зустрічалися винятки, які мали суб'єктивний характер і пояснювалися «волею власника», однак мали поодинокі прояви.

Розробкою критеріїв для визначення прибутковості державні установи почали займатися паралельно зі становленням самих ринкових відносин. Відповідно до закону від 8 червня 1893 р.,

земства провели оцінку земель для з'ясування прибутковості землі з метою розподілу поземельних державних податків, земських і мирських зборів тощо. Згідно з інструкцією міністра фінансів, вони керувалися двома критеріями у визначенні прибутковості земельних угідь: наявними у повіті орендними цінами та визначенням доходів і видатків. Останній полягав у тому, що із валової прибутковості десятини (вартість урожаю зерна і соломи) вираховувалися видатки на обробку землі, що встановлювалися за цінами на робочу силу, вартістю насіння тощо. Проте почасти такі статті видатків, як-то ремонт та амортизація інвентаря, будівель не бралися до уваги. У результаті орендна плата складалась із двох компонентів: 1) економіч-

ного, що відображував продуктивність землі в певних умовах; 2) соціального – податку на орендаря з боку землевласника, що ґрунтувався на потребах першого і привілеях останнього [29, с. 139].

Особливістю оренди у Таврійській губернії пореформеного періоду, як і у південноукраїнському регіоні загалом, були відносно низькі орендні ціни. Протягом перших десятиліть вони характеризувалися порівняно поступальним зростанням і досягли значного розміру лише після столипінської реформи. По Південному Степовому району середній розмір ціни за орендовану десятину орної землі збільшився більше ніж утричі (табл. 7).

У середньому по Україні протягом 1881–1901

Таблиця 7

Середні орендні ціни у Південному Степовому районі [1, с. 164]

За 1 дес., руб.			Жита, пудів			% до урожаю жита у селян		
1877/78	1901	1912-1914	1877/78	1901	1912-1914	1877/78	1901	1912-1914
5,44	7,77	17,31	11,1	13,6	25,8	34	30	52

рр. ціни зросли удвічі, а протягом наступного десятиріччя – ще на 70 %. При цьому найвищі темпи спостерігалися на півдні України, особливо в Таврійській губернії, де протягом зазначеного періоду вони збільшилися з 3,37 руб. до 19,50 руб., тобто майже у 6 разів [1, с. 164; 37, с. 61]. Найбільш показовими ці процеси вочевидь були у регіонах, придатних для землеробства, насамперед, у материкових повітах. Так, у Мелітопольському повіті середня ціна на оренду 1 десятини орної землі становила у 1887 р. 3,93 руб., у 1909 р. 14,83 руб. і у 1912 р. 21,50 руб. [2, с. 61]. Аналогічно зростала виплата і з частки врожаю, збільшившись майже у 2,3 рази і становлячи таким чином від 1/3 до 1/2 селянського врожаю (і це без урахування додаткових

виплат, які, як вже зазначалося, усе частіше накладалися на орендарів). Динаміка зростання цін при цьому вирізнялася не поступальним, а хвилюватим характером та власне мала регіональні особливості у коефіцієнті зростання. Почасти орендні ціни залежали не стільки від рентабельності землі, а від географічного розташування, якості ґрунтів, характеру використання, демографічного фактору, ринкової кон'юнктури, цін на зернові тощо, що призводило до значного коефіцієнту коливань, віддаленого від усередненого показника (табл. 8). У будь-якому випадку очевидним був факт найбільшої рентабельності для орендарів грошової оренди, що набувало подальшого поширення у заможного селянства.

Таблиця 8

Орендні ціни у Таврійській губернії у 1912 р. [28, с. 148–149, 154–155, 158–159]

Повіти	Багаторічна оренда, руб. за 1 дес.		Однорічна оренда, руб. за 1 дес.		Скопщина частка з 10 кіп
	середня	граничні	середня	граничні	
Бердянський	16	8–40	22	13–40	5
Мелітопольський	15	10–28	22	12–31	5
Дніпровський	15	15–15	14	12–32	5
Перекопський	9	6–16	12	8–16	4–5
Євпаторійський	9	9	8	7–13	5
Симферопольський	10	10–15	–	–	4
Феодосійський	4	4,5–5	13	10–14	3,3–5
Ялтинський	–	–	–	–	–
Середнє по губернії	12,5	4,5–40	18,5	7–40	3,3–5

Як відомо, сільськогосподарська діяльність пересічного господаря здійснювалася за формулою «чим краще земля, тим менше потребує капіталовкладень». Відповідно, у багатих на чорноземні ґрунти регіонах оренда апріорі була вигідною, особливо за умов господарювання на великих посівних площах із застосуванням передових на той час агрономічних технологій та сільськогосподарської техніки. У той же час оренда родючих земель приваблювала значну кількість середніх і дрібних виробників, які вирощували тут зернові культури на ринок. Зростання попиту у поєднанні з наявністю пропозиції призводило до зростання орендних цін; переважна частина землевласників активно здавала землю в оренду, виставляючи таким чином бажані ціни на землю.

Великі власники, особливо в перші пореформені десятиліття, намагалися стимулювати орендування землі якомога більшими ділянками на кілька років. Тож орендна плата при укладанні довгострокових угод була нижчою за короткострокові. Зокрема, по Таврійській губернії на 1912 р. ціна за десятину землі у довгостроковій оренді була у 1,5 рази нижчою, ніж у короткостроковій (табл. 8). Крім того, серед дворян почасти спрацьовував принцип «станової єдності», коли орендна ціна для орендаря-дворянина була нижчою, ніж для орендаря-селянина.

Високі розміри цін на щорічну оренду значною мірою були зумовлені стабільним попитом серед селянства. «Нужда примушує орендувати й сплачувати стільки, скільки вимагає поміщик, – писав О. А. Кауфман, – <...> Селянин не може прожити без оренди, проте землевласник вільний (у виборі. – прим. авт. – Ч.Н.) здавати або не здавати землю» [11, с. 84]. Тож орендні ціни значною мірою залежали від ступеня потреби в ній селян і факту неспроможності у переважній більшості орендувати значні угіддя або на тривалий термін. До того ж у тих місцевостях Таврійської губернії, де вибір земель для орендування у селян був обмежений, орендодавці могли встановлювати «монопольні» ціни на власний розсуд [31, с. 176].

Окрім того, слід враховувати й наступний фактор, який значною мірою означував високі ціни на за короткострокову оренду. Як вже зазначалося, вона відрізнялася хижацьким характером землекористування й негативно впливала на стан ґрунтів. Адже при інтенсивних способах землеробства родючість землі відновлювалася у

процесі самого виробництва, а при екстенсивно-му вимагала часу на відновлення. Проте в зоні торгівельного зернового виробництва сівозміни не існувало, що також спричинювало неврожайі. Відсутність якісної обробки землі та внесення добрив, а відтак – низька врожайність негативно позначались на добробуті обох суб'єктів орендних відносин і виступали суттєвою перепоною на шляху до вдосконалення приватновласницького господарства [11, с. 84]. Навіть за умов часткового покращення техніки землеробства та видатків на обробку землі, врожайність подекуди не збільшувалася. Більше того, загалом по Таврійській губернії за 1899–1908 рр. урожайність зернових порівняно з попереднім десятиліттям (за винятком озимої пшениці) навіть знизилася: жита – 40,5 до 35 пуд. з дес., ярової пшениці – з 44,1 до 33,6 пуд. з дес., вівса – з 58,5 до 42,1 пуд. з дес. тощо [1, с. 173; 4, с. 16–17]. До виснаженості додавалися ще й погіршення кліматичних умов через вирубку лісів, обміління водоймищ тощо. Тож саме в цьому регіоні яскраво виявилися наслідки хижацького використання землі з метою отримання «разового» прибутку. Останній фактор набував настільки загрозливого характеру, що деякі агрономи навіть висловлювалися за видання закону про заборону однорічної оренди [19, с. 14]. Статистики, які проводили обстеження Мелітопольського повіту, називали однорічну оренду «азартним» способом рільництва, позаяк орендарі, керуючись правилом «не земля родить, а рік», намагалися за мінімальних витрат досягти врожаю шляхом засівання більших земельних площ [2, с. 54]. Тож виробництво зернових зросло переважно екстенсивним шляхом – унаслідок збільшення посівних площ та посівів більш рентабельної озимої пшениці. Досягти прибутку нерідко вдавалося завдяки зростанню ринкових цін на зернові. У таких умовах за рахунок завищення орендних цін орендодавці намагалися себе «винагородити» за виснаження ґрунтів, низькі врожайі або принаймні компенсувати нанесені збитки.

Відтак, розповсюджена у Таврійській губернії короткострокова оренда, особливо однорічна, могла приносити прибуток лише у добре організованих великих господарствах. Для більшості селян вона почасти була збитковою або принаймні компенсувала витрати. Це призводило до поступового витіснення заможними селянськими

господарствами дрібних збиткових із підприємницького сектору торгівельного землеробства регіону.

Висновки.

Таким чином, становлення орендних відносин у Таврійській губернії відбувалося в умовах перерозподілу земельної власності серед основних соціальних категорій населення та інституціоналізації сільськогосподарського підприємництва. Орендний фонд регіону складали приватновласницькі володіння, селянські надільні землі та землі у власності казни. Основним земельним донором залишалося дворянство, господарства яких за своєю суттю були орієнтовані на підприємницьку діяльність та отримання як виробничого, так і невиробничого прибутку. Переважна частина представників вищого стану виявилася неспроможною до капіталістичної реорганізації господарювання. Для них здавання в оренду маєтків (повністю або частково) слугувало важливим джерелом фінансових надходжень. Проте саме дворяни залишалися вагомими виробниками сільськогосподарської продукції та ініціаторами технічних і технологічних новацій в агровиробництві. Для них оренда мала амбівалентний характер: з одного боку, дозволяла за необхідності розширити підприємницьке виробництво шляхом приорендовування бажаних великих угідь на тривалий термін на вигідних умовах. З іншого боку, надання селянам невеликих ділянок у щорічну оренду гарантувало отримання додаткових коштів, що почасти використовувався для розвитку господарства. Когорту

орендарів складало переважно середнє та заможне селянство, яке поступово займало вагоме місце у виробництві сільськогосподарської продукції регіону. У материкових повітах губернії, а надто у Бердянському, де швидкими темпами розвивалося торгівельне землеробство, залучення селян до підприємницької діяльності відбувалося більш інтенсивно. Земельна оренда відігравала важливу роль у цьому процесі, адже орендні ціни у регіоні були доступнішими за купівельні для пересічних орендарів.

Видова диференціація оренди була спричинена низкою чинників: регіональною специфікою, природно-кліматичними, демографічними особливостями, розташуванням, характером використання земель тощо. Повсюдне поширення грошової оренди свідчило про капіталізацію господарювання на селі, а поступальне зростання орендних цін свідчило про зростання підприємницької активності середніх та заможних власників. Водночас за очевидних переваг оренди як форми землекористування у сільськогосподарському виробництві, що апріорі уможливлювала отримання і прямого, і додаткового прибутку, усе наочнішими ставали «побічні ефекти» її використання. Низький рівень агрономічної культури, екстенсивний спосіб господарювання, виснаження ґрунтів призводили до зниження врожайності, а відтак негативно позначалися на добробуті суб'єктів орендних відносин та гальмуючи розвиток капіталістичного господарювання в регіоні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. Москва : Издательство АН СССР, 1961. 208 с.
2. Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район (1885-1933 гг.). Москва : «СЕЛЬХОЗГИЗ», 1939. 407 с.
3. Балухтіна О. М. Розвиток оренди на церковних землях Південної України (2-га половина XIX ст. – 1917 р.). *Історичний архів. Наукові студії*. 2013. Вип. 10. С. 16–24.
4. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетие 1899-1908 гг. по данным текущей статистики / ред. Бененсон М. Е. Симферополь, 1911.
5. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь : Юж. кооп. изд-во, 1919. 77 с.
6. Главное управление землеустройства и земледелия, Департамент государственных земельных имуществ Статистические сведения о средних арендных ценах за одну десятину казенных земельных угодий в уездах 58 губерний Европейской России в 1 января 1906 года. Санкт-Петербург : Тип. В.Киршбаума, 1907. 46 с.
7. Департамент окладных сборов. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. В 3-х т. Т. 3. Санкт-Петербург : тип. П. П. Сойкина, 1903.
8. Екатеринославская Губернская Земская Управа. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т.1: Екатеринославский уезд. Екатеринослав : Печатня С. П. Яковлева, 1899. 355 с.
9. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России*. Москва: АН СССР, 1961. С. 312–337.
10. Карышев Н. А. Крестьянские внеадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаяев.

- Влияние хлебных цен и урожаев на некоторые стороны русского народного хозяйства* / ред. Чупров А. И., Посников А. С. Т. 1. Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1897. С.277–377.
11. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. 2-е изд. Москва : Моск. науч. изд-во, 1918. 267 с.
12. Кравець Ю. А. Земельна оренда як одна з форм підприємницької діяльності аграрного сектору лівобережної України в 90-і рр. XIX ст. - на початку XX ст. *Історичні записки* : збірник праць. Луганськ, 2003. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10391.html> [дата звернення 17.04. 2020].
13. Лось Ф. Є. Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні. Київ : Наукова думка, 1944. 68 с.
14. Настольная книга для русских сельских хозяев / сост. Людоговский А. П., Стебут И. А., Чернопятов И. Н., Фадеев А. А. Т.1. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Девриена, 1875. 921 с.
15. Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении. Очерки по крестьянскому вопросу / ред. Мануилов, А. А. Изд. 2-е. Москва: издание Д. С. Горшкова, 1905. С. 72–204.
16. Министерство Внутренних Дел. Материалы о стоимости обработки земли в Европейской России. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Ко, 1889. 46 с.
17. Министерство земледелия и государственных имуществ, Департамент земледелия. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах*. 2-е изд., вып. 2. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1901. 546 с.
18. Островский А. В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в. Москва : Товарищество научных изданий КМК, 2016. 431 с.
19. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. Харків : Видавництво «Пролетар». 1931. 128 с.
20. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. *Україна*. 1907. № 4. С.146-180.
21. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва : Типо-литография Тов-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1891. 391 с.
22. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр). Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2002. 188 с.
23. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011.
24. Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России / ред. Рихтер А. А. Санкт-Петербург : Типография П. П. Сойкина, 1897.
25. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. *Особенности аграрного строя России в период империализма*. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 45–63.
26. Земские подворные переписи. 1880-1913: Поуездные итоги / сост. Свавицкий З. М., Свавицкий А. Н. Москва : Издание Цсу СССР, 1926. 573 с.
27. Таврическое губернское земство. Сборник по основной статистике [Таврической губернии]. Бердянский уезд. Вып. 1. Симферополь : Таврич. губ. земство, 1909. 1141 с.
28. Таврическое губернское земство. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 год. Симферополь : Тип. Таврич. губ. Земства, 1914. 159 с.
29. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на Півдні України у пореформений період. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття*. 1998. Вип. 3. Запоріжжя : РА «Тандем-У». С. 135–142.
30. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.
31. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.). Київ : Видавництво АН УРСР, 1959.
32. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Тип. И. Гольдберга, 1903. 268 с.
33. Флексор Д. С. Аренда. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1903. 178 с.
34. Форгунатов А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России. Москва : Типо-литография Тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1893. 347 с.
35. Херсонская Губернская Земская Управа. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). Херсон : Типография М. К. Аспера, 1886. URL: <http://library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka.html> (дата звернення 17.04.2020).
36. Центральный статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 42: Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Паровая Типо-Литогр. Н. Л. Ныркина, 1907. 48 с.
37. Якименко Н. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 54–63.

REFERENCES

1. Anfimov, A. (1961). *Zemel'naja arenda v Rossii v nachale XX veka [Land lease in Russia at the beginning of the 20th century]*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
2. Arina, A. E., Kotov, G. G., & Loseva, K. V. (1939). *Social'no-jekonomicheskie izmenenija v derevne: Melitopol'skij rajon (1885-1933 gg.) [Socio-economic changes in the village: Melitopol district (1885-1933)]*. Moskva: "SEL'HOZGIZ" [in Russian].
3. Balukhtina, O. M. (2013). Rozvytok orendy na tserkovnykh zemliakh Pivdennoi Ukrainy (2-ha polovyna 20 st. – 1917 r.). [Development of lease on church lands of Southern Ukraine (2nd half of XIX century-1917)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii – Historical Archive. Scientific Studies*, 10, 16–24 [in Ukrainian].
4. Benenson, M. E. (Ed). (1911). *Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za desyatiletie 1899-1908 gg. po dannym tekushey statistiki [Agricultural review of the Tauride province for the decade of 1899-1908. according to current statistics]*. Simferopol [in Russian].
5. Benenson, M. E. (1919). *Jekonomicheskie ocherki Kryma [Economic essays of Crimea]*. Simferopol': Juzh. koop. izd-vo [in Russian].
6. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija, Departament gosudarstvennyh zemel'nyh imushhestv. (1907). *Statisticheskie svedenija o srednih arendnyh cenah za odnu desjatinu kazennyh zemel'nyh ugodij v uezdah 58 gubernij Evropejskoj Rossii v 1 janvarja 1906 goda [Statistical information on average rental prices for one tith of state land in the counties of 58 provinces of European Russia on January 1, 1906]*. Sankt-Peterburg: Tip. V.Kirshbauma [in Russian].
7. Departament okladnyh sborov. (1903). *Materialy vysochajshe uchrezhdennoj 16 nojabrja 1901 g. Komissii po issledovaniju voprosa o dvizhenii s 1861 g. po 1900 g. blagosostojanija sel'skogo naselenija srednezemel'cheskih gubernij, sravnitel'no s drugimi mestnostjami Evropejskoj Rossii [Materials of the highest commission established on November 16, 1901 to study the issue of the movement from 1861 to 1900 of the welfare of the rural population of medium-sized provinces, compared with other areas of European Russia.]*. (Vol. 3). Sankt-Peterburg: tip. P.P. Sojkina [in Russian].
8. Ekaterinoslavskaja Gubernskaja Zemskaja Uprava. (1899). *Materialy dlja ocenki zemel' Ekaterinoslavskoj gubernii [Materials for assessing the lands of the Ekaterinoslav province]*. (Vol. 1). Ekaterinoslav: Pechatnja S. P. Jakovleva [in Russian].
9. Ivanov, L. M. (1961). O kapitalisticheskoi i otrabotochnoi sistemah v sel'skom hozjajstve pomeshchikov na Ukraine v konce 19 v. [About the capitalist and developmental systems in the agriculture of landowners in Ukraine at the end of the nineteenth century]. *Voprosy istorii sel'skogo hozjajstva, krest'janstva i revoliucionnogo dvizhenija v Rossii – Questions of the history of agriculture, the peasantry and the revolutionary movement in Russia*. (pp. 312–337). Moskva: AN SSSR [in Russian].
10. Karyshev, N. A. (1897). Krest'janskije vnenadel'nye arendy v zavisimosti ot kolebanij hlebnnyh cen i urozhav [Peasant extra-lease rents depending on fluctuations in grain prices and yields]. In: Chuprov, A. I., Posnikov, A. S. (Eds). *Vlijanie hlebnnyh cen i urozhav na nekotorye storony russkogo narodnogo hozjajstva [The influence of grain prices and yields on some aspects of the Russian national economy]*. (Vol. 1), (pp. 277–377). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma [in Russian].
11. Kaufman, A. A. (1918). *Agrarnyj vopros v Rossii: kurs narodnogo universiteta [The agrarian question in Russia: course of the people's university]*. 2d ed. Moskva: Moscow Scientific Publishing House [in Russian].
12. Kravets, Yu. (2003). Zemelna orenda yak odna z form pidpriemnytskoi diialnosti ahrarynoho sektoru livoberezhnoi Ukrainy v 90-i rr. 19h st. - na pochatku 20 st. [A land lease, as one of the forms of agricultural production in the agricultural sector of Ukraine in the 90th of XIX century - on the cob of the XXth century.]. *Historical notes: Collection of works of Lugansk*. Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/books-text-10391.html> [in Ukrainian].
13. Los, F. Ye. (1944). *Zaprovadzhennia ahrarynoi polityky Stolypina na Ukraini [Implementation of Stolypin's agricultural policy in Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Ljudogovskij, A. P., Stebut, I. A., Chernopjatov, I. N. & Fadeev, A. A. (Comp.). (1875). *Nastol'naja kniga dlja russkikh sel'skikh hozjaev [Handbook for Russian rural owners]*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Izd. A.F.Devriena [in Russian].
15. Manuilov, A. A. (1905). Arenda zemli v Rossii v jekonomicheskom otnoshenii [Land lease in Russia in economic terms.]. In: Manuilov, A. A. (Ed.). *Ocherki po krest'janskomu voprosu [Essays on the Peasant Issue]*. 2d ed. (pp. 72–204). Moskva: izdanie D. S. Gorshkova [in Russian].
16. Ministerstvo Vnutrennih Del. (1889). *Materialy o stoimosti obrabotki zemli v Evropejskoj Rossii [Materials on the cost of cultivating land in European Russia]*. Sankt-Peterburg: Tip. V. Bezobrazova & Ko [in Russian].
17. Ministerstvo zemledelija i gosudarstvennyh imushhestv, Departament zemledelija. (1901). *Kratkie spravochnye svedenija o nekotoryh russkikh hozjajstvah [Brief reference information about some Russian farms]*. 2d ed. No. 2. Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma [in Russian].
18. Ostrovskij, A. V. (2016). *Rossijskaja derevnja na istoricheskom pereput'e. Konec XIX - nachalo XX v. [Russian village at a historic crossroads. The end of the XIX - the beginning of the XX century.]*. Moskva: Tovarishestvo nauchnyh izdanij KMK [in Russian].
19. Pohrebynskyi, O. (1931). *Stolypinska reforma na Ukraini [Stolypin reform in Ukraine]*. Kharkiv: Vydavnytstvo "Proletar" [in Ukrainian].
20. Porsh, M. (1907). Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti na Ukraini vid 1877 r. po 1905 r. [Land ownership statistics in 1905 and the mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905]. *Ukraina*, 4, 146–180. [in Ukrainian].
21. Postnikov, V. E. (1891). *Juzhno-russkoe krest'janskoe hozjajstvo [South Russian peasant economy]*. Moskva: Tip-

літографія Тов-ва І.Н. Кушнерев і Ко [in Russian].

22. Pryimak, O. (2002). *Stolypinska ahrarna reforma na Pivdni Ukrainy (1906-1917 rr.) [Stolypin Agrarian Reform in the South of Ukraine (1906-1917)]*. Zaporizhzhia: RA "Tandem – U" [in Ukrainian].
23. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.) [Ukraine's agriculture and the world food market (1861-1914)]*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
24. Rikhter, A. A. (Ed.). (1897) *Czifrovy'e dannyy'e o pozemel'noj sobstvennosti v Evropejskoj Rossii [Digital data on land ownership in European Russia]*. St. Petersburg: Tipografiya P. P. Sojkina [in Russian].
25. Rubach, M.A. (1962). Social'naja struktura agrarnyh otnoshenij i klassovoe rassloenie krest'janstva v ukrainskoj derevne k 1917 g. [The social structure of agrarian relations and the class stratification of the peasantry in the Ukrainian village by 1917.]. *Osobennosti agrarnogo stroja Rossii v period imperializma [Features of the agrarian system of Russia during the period of imperialism]*. (pp. 45–63). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [In Russian].
26. Svavickij, Z. M., & Svavickij, A. N. (Comp.). (1926). *Zemskie podvornnye perepisi. 1880-1913: Pouezdnye itogi [Zemsky courtyard censuses. 1880-1913: Round-trip results]*. Moskva: Izdanie Csu SSSR [in Russian].
27. Tavricheskoe gubernskoe zemstvo. (1909). *Sbornik po osnovnoj statistike [Tavricheskoy gubernii. Berdjanskij uezd [Collection of basic statistics [Tauride province]. Berdyansk district]. No. 1. Simferopol': Tavrich. gub. Zemstvo [in Russian]*.
28. Tavricheskoe gubernskoe zemstvo. (1914). *Sel'skohozjajstvennyj obzor Tavricheskoy gubernii za 1912 god [Agricultural review of the Tauride province for 1912]*. Simferopol': Tip. Tavrich. gub. Zemstvo [in Russian].
29. Temirova, N. R. (1998). Pomishchyske zemlevolodinnia ta zemlekorystuvannia na pivdni Ukrainy u poreformenyi period [Land tenure and land use in the south of Ukraine in the post-reform period]. *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia*, 3, 135–142. Zaporizhzhia: RA "Tandem-U" [in Ukrainian].
30. Temirova, N. R. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861-1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [Landowners of Ukraine in 1861-1917: Socio-Economic Evolution]*. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
31. Teplytskyi, V. P. (1959). *Reforma 1861 roku i ahrarni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti rr. XIX st.) [Reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60-90's of the XIX century)]*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [In Ukrainian].
32. *Trudyi mestnyih komitetov o nuzhdah selskohozyajstvennoy promyshlennosti. Tavricheskaya guberniia [Proceedings of local committees on the needs of the agricultural industry. Tauride Province]*. (1903). Sankt-Peterburg: Tip. I. Goldberga. [in Russian].
33. Fleksor, D. S. (1903). *Arenda. Svod trudov mestnyh komitetov po 49 gubernijam Evropejskoj Rossii [Rent. Proceedings of local committees in 49 provinces of European Russia]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya V.F. Kirshbauma [in Russian].
34. Fortunatov, A. (1893). *Sel'skohozjajstvennaja statistika Evropejskoj Rossii [Agricultural statistics of European Russia]*. Moskva: Tipo-litografiya Tov-va I. N. Kushnerev & Ko [in Russian].
35. Hersonskaja Gubernskaja Zemskaja Uprava. (1886). *Materialy dlja ocenki zemel' Hersonskoj gubernii [Materials for assessing the lands of the Kherson province]*. (Vol. 2). Herson: Tipografiya M. K. Aspera. Retrieved from <http://library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka.html> [in Russian].
36. Tsentralnyy statisticheskiy komitet MVD. (1907). *Statistika zemlevladieniya 1905 g. [Land tenure statistics, 1905]*. No. 42. Spb: Parovaya Tipo-Litogr. N. L. Nyirkina [in Russian].
37. Yakymenko, N. A. (1991). Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu [Land lease in Ukraine during the period of capitalism]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 54–63 [in Ukrainian].

Чернікова Наталія Семенівна

Кандидат історичних наук, докторант
Дніпровський національний університет
ім. Олеса Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: chernikova.natka@gmail.com

Chernikova Nataliia

Ph.D. of Historical Sciences, Doctoral Student
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5470-0622

Цитування: Чернікова Н. С. Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 155–174.

Citation: Chernikova, N. S. (2020). SOsoblyvosti stanovlennia ta rozvytku orendnykh vidnosyn u Tavriiskii hubernii (2-ha pol. KhIKh st. – 1917 r.) [Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 155–174.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2020